

sociologický časopis

4

ROČNÍK 24

1988

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD



Obsah

Aktuální problémy ekonomicko-sociologické teorie ● Sociální projektování — teoretická a metodologická východiska ● Sociální projektování v ČSSR ● Sociální aspekty zavádění pružné automatizace ● Nové pohledy na sociální strukturu v neo-

marxisticky orientované sociologii ● K problematice indikace postavení příslušníků mladé generace v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti ● Některé problémy výzkumu populární hudby ● Recenze ● Zprávy a informace

**Sociologický
časopis
Социологический
журнал
Sociological
Review
Sociologische
Zeitschrift
Revue
de Sociologie**

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. ing. Dalibor Holda, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

dr. Jan Keller

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Petr Sak, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 4/1988

STATI

Zaslavská T. I.: Aktuální problémy ekonomicko-sociologické teorie	337
Kutta F. — Dráb Z.: Sociální projektování — teoretická a metodologická východiska	348
Dráb Z. — Pernica V.: Sociální projektování v ČSSR	362
Vláčil J. a kol.: Sociální aspekty zavádění průžné automatizace	373
Šafář Z.: Nové pohledy na sociální strukturu v neomarxisticky orientované sociologii	387
Stehlíková E.: K problematice indikace postavení příslušníků mladé generace v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti	400
Foret M.: Některé problémy výzkumu populární hudby	416

RECENZE

Rendlová E.: 29. ročník Demografie	429
Linhart J.: D. Holda — Z. Čermáková, Formování hodnotových orientací socialistické inteligence	432
Fazík A.: Slovník: Vědeckotechnický pokrok	435
Vodáková A.: Zamyšlení nad knihou M. Foucaulta: Slova a věci	437

ZPRÁVY A INFORMACE

Mišovič J.: Informácia o činnosti Strediska pre výskum spoločenskej mienky vo Varšave	444
Svítek J.: Mezinárodní seminář „Nové směry ve výzkumu mládeže“ v Lipsku	446

Aktuální problémy ekonomicko-sociologické teorie¹⁾

T. I. ZASLAVSKÁ

Institut ekonomiky a organizace průmyslové
výroby sibiřského oddělení AV SSSR,
Novosibirsk

I.

Na XXVII. sjezdu KSSS, v usnesení ÚV KSSS o práci časopisu *Kommunist* i na všesvazové poradě vedoucích pracovníků kateder společenských věd bylo zdůrazněno, že je nutné nově se podívat na řadu zásadních problémů společenského vývoje a překonat dogmatismus a strnulost v jejich chápání. Jedním z vědeckých směrů, jenž je stále aktuálnější, je ekonomická sociologie, věda, která zkoumá sociální strukturu a sociální mechanismy vývoje ekonomiky.

Rozhodující podmínkou urychlení společenského rozvoje je aktivizace člověka, plnější a efektivnější využívání jeho pracovního a intelektuálního potenciálu, podněcování tvořivé energie mas a její usměrňování v souladu se společenskými zájmy. Jak lze však dosáhnout toho, aby se každý člověk osobně ztotožnil se společenskými cíli, aby se zapojil do procesu přestavby? Je známo, že ekonomické chování skupin je určováno v první řadě jejich zájmy a že zájmy jsou opět určovány objektivním postavením ve struktuře společnosti. To znamená, že lidský faktor nelze aktivizovat natolik slovy, ale spíše správně orientovanou, pevnou sociálně ekonomickou politikou, zajišťující integraci osobních a skupinových (kolektivních) zájmů se společenskými zájmy. Poskytnout vědecký základ pro tvorbu takové politiky, napomáhat jejímu formování a na vědeckém základě kontrolovat její praktickou realizaci, to jsou nejdůležitější úkoly ekonomické sociologie.

Ekonomická sociologie, podobně jako většina věd, plní teoretické, vědeckopoznávací a aplikované funkce. Její teoretická funkce spočívá v tom, že vysvětluje objektivní zákonitosti vzájemného působení ekonomické a sociální sféry společnosti, vypracovává metodologii zkoumání sociálních struktur, mechanismů a regulátorů ekonomických procesů.

Poznávací funkce této vědy spočívají ve studiu takových konkrétních reálií, jakými jsou ekonomicko-sociologická struktura společnosti, postavení, zájmy, chování a vzájemné působení tříd, vrstev a skupin v ekonomické sféře; specifické sociální mechanismy různých ekonomických procesů; stav veřejného mínění o otázkách sociálně ekonomického rozvoje aj. Tyto funkce zajišťují na jedné straně sociální sebepoznání společnosti (tím, že seznamují masy pracujících s výsledky sociologických výzkumů) a na druhé straně „zpětnou vazbu“ sociálního řízení (tím, že s těmiž výsledky seznamují kádry stranického, státního a hospodářského vedení).

Aplikované funkce ekonomické sociologie spočívají v tom, že bezprostředně vědecky zajišťuje procesy rozhodování v oblasti řízení sociálně ekonomického rozvoje země, republik, regionů, měst, krajů a rovněž odvětví, sdružení a podniků. Na rozdíl od vědeckopoznávacích výzkumů se aplikované práce orientují na objasnění toho, nakolik efektivní je řízení určitého objektu, je-li přitom

(1) Článek je přetištěn z časopisu *Izvestija Sibirskogo otdělenija Akademii nauk SSSR*, serijska ekonomika i prikladnaja sociologija, vyp. 3, 1987, No. 13, s. 3—13.

zajištěna potřebná jednota osobních, kolektivních a společenských zájmů, jsou-li racionální způsoby ekonomického chování lidí podmíněny fungujícím systémem řízení. Znalost těchto okolností umožňuje vypracovávat doporučení ke zdokonalování řízení sociálního rozvoje.

Teoretická, vědeckopoznávací a aplikovaná funkce ekonomické sociologie se nejen navzájem nevylučují, ale vzájemně se stimulují. Urychlené rozvíjení teorie například zvyšuje potřebu vědeckopoznávacích výzkumů, zajišťujících ověřování hypotéz. Ty se současně stávají cílevědomější a efektivnější. Jejich rozvíjení nejen poskytuje informační bilanci pro další teoretické kroky, ale současně umožňuje odkrývat „palčivá místa“ společenského života, obracet pozornost řídicích orgánů na naléhavé sociálně ekonomické problémy. Konečně aplikované výzkumy, spojené s bezprostřední účastí na řízení, obracejí pozornost vědců na aktuální otázky praxe, brání scholastickým úvahám či k „poznávání pro poznávání“. Nejeefektivnější je tedy vyvážené rozvíjení teoretických, vědeckopoznávacích a aplikovaných výzkumů.

V procesu vznikání nové vědy hraje „průkopnickou“ úlohu teorie, která jako by otevírá cestu vědeckopoznávacím a aplikovaným výzkumům. To platí i pro ekonomickou sociologii, která v SSSR dělá teprve první krůčky. Jejím prvořadým úkolem je zdůvodnit vlastní výchozí teoreticko-metodologickou koncepci. Pro její současný stav jsou charakteristické následující momenty:

1. *Nevyřešenost řady nejdůležitějších teoretických otázek*, vyvolaná tím, že až do poslední doby byla možnost tvůrčího rozvíjení společenskovědní teorie omezena. Pokusy revidovat teoretická dogmata a uvést teorii do souladu s praxí se setkávaly s nepříznivou odezvou a nezřídka byly kvalifikovány jako politické chyby.

2. *Negativní vliv „tradiční“ společenskovědní teorie na rozvoj vědeckopoznávacích výzkumů ekonomicko-sociologického charakteru.* Jde o to, že někteří „teoretici“, kteří si zvykli vydávat žádoucí za skutečné, orientovali konkrétní sociologické výzkumy probíhající pod jejich vedením v první řadě na potvrzování zadaných výsledků, například na „dokazování“ toho, že se stírají hranice mezi všemi sociálními vrstvami a skupinami, že se společnost vyvíjí k plné sociální homogenitě, že neexistují konflikty mezi národy a národnostmi, že se vytváří zásadně nový typ člověka, který neustále klade své osobní či kolektivní zájmy níže než zájmy společenské atd. Objektivní analýzu sociálně ekonomických jevů a procesů v zemi hodnotili tito vědci jako záměrné očerňování skutečnosti. Tato situace podstatně zdržovala formování objektivního vědeckého obrazu současné sovětské společnosti.

3. *Nedostatečné rozvinutí aplikovaného aspektu ekonomické sociologie.* I když většinu výzkumů patřících k této sféře završují doporučením řídicím orgánům, samy výzkumy se ještě zdaleka nedostatečně podřizují potřebám přestavby. Projevuje se zde i určitá netečnost vědců, kteří si zvykli na méně zavazující vědeckopoznávací výzkumy, a neschopnost a někdy i nechuf řídicích pracovníků přesně formulovat objednávky vědě a využívat výsledků iniciativně prováděných výzkumů.

Proto je důležité za prvé urychlit rozpracování ekonomicko-sociologické teorie a podříditi přitom obsahovou interpretaci jejích otázek aktuálním úkolům přestavby ekonomických vztahů; za druhé prohloubit vzájemné sepětí teoretického a vědeckopoznávacího směru výzkumu, nepřipustit roztržku mezi teoretickými pracemi a zkoumáním reálné skutečnosti; za třetí výrazně konkretizovat doporučení direktivním orgánům, dát jim věcný a adresný charakter. Výchozím bodem této soustavy úkolů je rozvinutí ekonomicko-sociologické

teorie. Zde je možné vyčlenit čtyři skupiny otázek, které musí být přednostně rozpracovány:

1. Vypracování systémové představy o ekonomicko-sociologické struktuře společnosti, která předem určuje zájmy, chování a vzájemné působení různých prvků společnosti v ekonomické sféře.

2. Studium sociálních mechanismů ekonomických procesů, přestavby společenských vztahů, přeměny sociálních kvalit lidského faktoru ekonomiky.

3. Objasnění těch ekonomicko-sociologických vlastností, jejichž dosažení bude znamenat, že sovětská společnost přechází do vyššího stupně socialismu.

4. Zdůvodnění sociální strategie přestavby společenských vztahů, urychlení sociálně ekonomického rozvoje a přechodu ke kvalitativně novému stavu společnosti.

Nyní se zastavím u obsahu těchto skupin otázek.

II.

Politická ekonomie zkoumá společnost jako systém vzájemně spjatých tříd, které zaujímají různé místo v systému společenské výroby. Kromě toho někdy vyčleňuje vnitrotřídní vrstvy, které se podstatně vzájemně liší podle složitosti vykonávané práce. Předností politickoekonomické představy o sociální struktuře společnosti je jednoduchost, přehlednost a ucelenost. Pro praktické řízení sociálně ekonomických procesů však tato představa nedostačuje. Zde je třeba znát konkrétnější vrstvy a skupiny, které vystupují jako nositelé ekonomických zájmů, jako subjekty ekonomických vztahů. Souhrn takových vzájemně spjatých skupin nazýváme ekonomicko-sociologickou strukturou společnosti.

Analýza ukazuje, že subjekty určitých druhů výrobních vztahů jsou etno-demografické skupiny, jiných druhů sociálně teritoriální skupiny, dalších druhů organizačně správní skupiny, profesionálně funkční skupiny, rodinné hospodářské skupiny a opět jiných druhů pracovní kolektivy organizací. Celkové množství takových typologických skupin dosahuje mnoha set, přičemž právě tyto skupiny jsou reálnými subjekty ekonomických vztahů a ekonomického vývoje.

Ekonomicko-sociologická struktura společnosti představuje neustále se reprodukcující systém vztahů mezi skupinami, které zaujímají různé místo ve struktuře řízení ekonomiky a společnosti, mají různý vztah ke společenskému vlastnictví a liší se obsahem a podmínkami práce, stupněm zabezpečení sociální infrastruktury sloužící denním životním potřebám, úrovni a zdroji osobních příjmů, velikostí nahromaděného rodinného majetku, zaměřením ekonomických zájmů a typem chování v ekonomické sféře.

Zkoumat ekonomicko-sociologickou strukturu společnosti znamená:

— určit sociální skupiny, které je formují, jejich postavení, zájmy a chování v národním hospodářství;

— podat komplexní a nerozporný popis sociální interakce těchto skupin, jež zabezpečuje fungování společenské ekonomiky a dosahování dlouhodobých společenských cílů;

— charakterizovat společenské (sociální, ekonomické a politické) instituce zajišťující reprodukci a rozvoj kvalitativních vlastností ekonomicko-sociologické struktury společnosti.

Sociologové v současnosti studují relativně dílčí oblasti ekonomických vztahů, například sociologické aspekty plánování, sociologii kolektivu či rodiny, sociálně ekonomické interakce a vztah k přestavbě u hierarchických skupin pracovníků řízení, teritoriální strukturu různých regionů, diferenciaci příjmů

a životní úroveň sociálně demografických skupin rodin atd. Zkoumání ekonomicko-sociologické struktury společnosti představuje nový, principiálně složitější vědecký úkol. Teoretická a praktická potřeba jeho kladení a řešení je přitom neobyčejně naléhavá.

III.

Druhá skupina problémů je spjata se zkoumáním sociálních mechanismů ekonomického rozvoje, včetně přeměny ekonomicko-sociologické struktury společnosti.

Dejme tomu, že jsme tuto strukturu již prozkoumali, že jsme prozkoumali, jak je „vystavěna“ a jak funguje. Stačí však tato znalost k řízení rozvoje ekonomiky? Zřejmě ne. Vždyť loď, která se vydává na plavbu, musí sledovat nejen rychlost vlastního pohybu, ale i sílu oceánských proudů. Společenský vývoj má rovněž neřízené endogenní složky. Je to zřejmé z té okolnosti, že při absenci plánovitého řízení ze strany státu a strany nezůstává ekonomicko-sociologická struktura společnosti neměnná, ale postupně se mění na základě vnitřních, ji vlastních vývojových zákonů. Cilevědomě řídit vývoj této struktury je možné jen tehdy, poznáme-li její zákony. Obrazně řečeno, úkol nespočívá v tom, abychom nastartovali stojící automobil a řídili jej potřebným směrem, ale v tom, abychom pohybující se automobil přeorientovali a zajistili jeho přiblížení k cíli. To můžeme udělat jen tehdy, budeme-li vědět kam, jakou rychlostí a proč automobil jede. V našem případě to znamená, že je nutné studovat objektivní vývojové mechanismy sociálně ekonomické sféry. Známe-li strukturu a principy činnosti těchto mechanismů, je zřejmé, že se můžeme pokusit „přeladit“ je tak, aby se reálná ekonomicko-sociologická struktura společnosti rychleji a cilevědoměji přibližovala následujícímu stupni socialismu.

Pro zkoumání sociálních mechanismů ekonomického vývoje mluví i praktičtější důvody. Je faktem, že ekonomové a sociologové každoročně předkládají direktivním orgánům množství návrhů ke zdokonalení řízení ekonomiky. Převážná část těchto návrhů však zůstává nerealizována a efektivnost uskutečněných návrhů by zpravidla mohla být mnohem lepší. Jednou z příčin tohoto stavu je to, že doporučení se častěji formulují v termínech cílů, jichž je nutné dosáhnout, než v termínech prostředků zabezpečujících jejich dosažení. Navrhuje se například zajistit větší soulad mezi výdělkem dělníků a kvantitou a kvalitou vynaložené práce, posílit účast pracujících na řízení, dosáhnout toho, aby se v nich rozvinul „pocit hospodáře“ ve vztahu ke společenskému vlastnictví, zamezit tomu, aby jednotlivé skupiny obyvatelstva získávaly nepracovní příjmy atd. Avšak otázka *jak to udělat* se ponechává k řešení samotným pracovníkům řízení. Přitom usilovat o přestavbu ekonomicko-sociologické struktury společnosti, aniž bychom se dotkli mechanismů, které ji reprodukuji, je právě tak málo efektivní jako vyplít pole a nechat kořeny plevelu v zemi. Ne náhodou se v poslední době zvyšuje zájem vědců z oblasti společenských věd o sociální mechanismy zkoumaných procesů [Ryvkina—Kosals 1986 : 4—5]. Zároveň je však studium těchto mechanismů teprve v počátečním stadiu a ponechává široký prostor pro vytyčování nových úkolů.

IV.

Třetí skupina problémů souvisí s vypracováním ekonomicko-sociologické představy o podstatných rysech té etapy socialismu, do níž má sovětská společnost přejít v nejbližších desíletích. Rozvinuté zdůvodnění této představy poskytne pevný teoretický základ pro strategii řízení společenského vývoje, umožní konkrétněji a přesněji určit jeho dlouhodobé cíle.

Je známo, že i když jsou cíle ekonomického a sociálního rozvoje socialismu vzájemně těsně spjaty, jsou navzájem v nejednoznačném vztahu. Například v podmínkách pomalého rozvoje a malé efektivity výroby si ekonomické cíle do jisté míry podřizují cíle sociální. Sociální politika se v takové situaci zaměřuje v první řadě na stimulování ekonomické aktivizace členů společnosti a teprve v druhé řadě na překonávání sociálně nezdůvodněné nerovnosti v jejich postavení.

Podřizování sociálních cílů ekonomickým cílům je zároveň oprávněné pouze na krátká časová období — v rámci jedné až dvou pětiletek. V dlouhodobější perspektivě se hlavním cílem rozvoje socialismu stává formování progresivnějšího systému společenských vztahů, zabezpečujícího mnohostranný rozvoj osobnosti, realizaci osobních schopností a získání odměny podle práce u všech společenských skupin. Tento dlouhodobý cíl má čistě sociální charakter a efektivní rozvoj ekonomiky se jeví jako prostředek k jeho dosažení.

To vše má přímý vztah k úkolům teoretického zdůvodnění perspektivního stupně rozvoje socialismu. Program KSSS obsahuje výchozí body umožňující popsat jeho podstatné rysy. Je to za prvé zdůvodnění samotné nutnosti přechodu sovětské společnosti do kvalitativně nové vývojové etapy na základě hluboké, zásadní přestavby celého systému vzniklých společenských vztahů. Za druhé je to formulace základních cílů ekonomické strategie a sociální politiky strany. Za třetí je to rozvinutá charakteristika sociálních, ekonomických a politických předností rozvinutého socialismu ve srovnání s kapitalismem. Souhrn uvedených tezí v zásadě odráží dosaženou vývojovou úroveň sovětské vědy o společnosti, vůbec však neposkytuje důvody k tomu, aby byl problém dlouhodobých cílů rozvoje naší společnosti považován za vyřešený. Ve skutečnosti vyžaduje hluboké teoretické studium.

Uveďme jako příklad alespoň formulaci cílů sociální politiky strany. Jako první z nich je v Programu KSSS uvedeno neustálé zlepšování životních a pracovních podmínek sovětských lidí. O vhodnosti vytyčení tohoto cíle není pochyb, protože úroveň hmotného zabezpečení mnoha společenských skupin je dosud nízká, pracovní podmínky pracovníků řady odvětví a profesí zůstávají těžké, škodlivé a zdraví nebezpečné. Avšak snaha vysledovat pravděpodobnou transformaci tohoto cíle v procesu dalšího rozvoje socialismu naráží na to, že odpovídající oblasti teorie nejsou propracovány. Vzniká například otázka, má-li hmotná spotřeba společnosti neustále růst či zda má tento růst svou racionální hranici. A je možné mluvit o optimální (pro každé časové období) úrovni hmotné spotřeby lidí, která by dostačovala k uspokojení racionálních potřeb a současně by zapadala do rámce přípustného zatížení životního prostředí? A má-li takto položená otázka smysl, jak se musí změnit vztahy v oblasti rozdělování a spotřeby hmotných statků v rámci přibližování k „optimální“ úrovni, jaké změny to vyvolá v organizaci výroby, v poměru pracovního a volného času, ve způsobu života obyvatelstva aj. O uvedených otázkách se v sovětské literatuře dostatečně široce diskutuje, jednotné hledisko se však dosud nevytvořilo.

Jako druhý cíl sociální politiky byla uvedena plná realizace principu sociální spravedlnosti ve všech sférách společenských vztahů. Vytyčení tohoto cíle vzbudilo širokou odezvu u pracujících a získalo celonárodní uznání. Avšak teoretický obsah takových pojmů, jakými jsou sociální spravedlnost vůbec a socialistická spravedlnost zvláště, není dosud dostatečně osvětlen. Není náhodné, že Program KSSS neobsahuje oddíl osvětlující konkrétní obsah tohoto cíle, zatímco každému ze tří ostatních cílů je takový oddíl věnován. Před vědci z oblasti společenských věd stojí úkol zdůvodnit konkrétní kritéria spravedlnosti ekonomických, sociálních, právních a politických vztahů, osvětlit vztah

mezi principy sociální spravedlnosti na jedné straně a sociální rovnosti na druhé straně.

Již nejednou jsem měla příležitost vyslovit v tisku názor, že sociálně ekonomický aspekt pojmu „socialistická spravedlnost“ se redukuje hlavně na důsledné uplatňování principu „od každého podle jeho schopností, každému podle jeho práce“. To opět předpokládá:

- postupně snižovat rozdíly v „podmínkách startu“ osobnostního a profesionálně kvalifikačního rozvoje představitelů všech společenských skupin;
- orientovat kádrovou politiku na plnější a objektivnější přihlížení k pracovním a osobním kvalitám pracovníků při jejich pověřování funkcemi, které vyžadují složitou, tvořivou práci, a zvláště řízení lidí;
- zajistit pro všechny skupiny pracovníků možnosti plné seberealizace v pracovní a tvůrčí činnosti ve společnosti i mimo její rámec;
- posílit závislost osobních příjmů na pracovních výsledcích konkrétních pracovníků, likvidovat všechny druhy nepracovních příjmů;
- formovat spotřební trh jednotný pro všechny skupiny obyvatelstva, vyrovnávat kupní sílu ruble v teritoriálním i sociálním rámci, překonat sociálně neodůvodněné odtržení cen od společenské hodnoty spotřebních statků;
- zajistit sociálně zdůvodněné rozdělení nákladů na udržování práce-schopné části obyvatelstva mezi rodiny a stát.

Existují ovšem i jiné názory na obsah pojmu „sociální spravedlnost“, svědčící o tom, že je nutné tento pojem hlouběji teoreticky zdůvodnit a prodiskutovat.

Je třeba mít na zřeteli i tu okolnost, že i široká vědecká diskuse o dané otázce pomůže v nejlepším případě osvětlit „objektivní“ aspekt sociální spravedlnosti, tj. stupeň, v němž reálný systém sociálních vztahů odpovídá teoretickému modelu socialismu. K úspěšnému rozvoji společnosti a další sociálně politické integraci jejich skupin je však neméně důležitý, ne-li důležitější „subjektivní“ aspekt spravedlnosti, tj. percepce společenských vztahů jako spravedlivých základní masou pracujících. To, jak lidé subjektivně hodnotí spravedlnost každého sociálního zřízení, je určováno především jeho reálnými charakteristikami. Automatická souvislost tu však neexistuje, neboť představy jednotlivých skupin o spravedlnosti jsou velmi rozdílné a obvykle jsou „přibarveny“ vlastním zájmem. Uvést tyto představy na jednoho „jmenovatele“ není možné, protože mají nezřídka rozporný obsah.

Pro společenský vývoj jsou zřejmě nejvýznamnější představy masových vrstev a skupin, jako dělníků, kolchozníků, inženýrsko-technických pracovníků. Změna veřejného mínění těchto skupin by mohla v zásadě sloužit jako kritérium reálného pohybu společnosti směrem k větší spravedlnosti nebo nespravedlnosti. V současnosti má zároveň značná část pracujících sklon ztotožňovat sociální spravedlnost se sociální rovností. Proto bývá rovnostářské rozdělování považováno za spravedlivé a výrazná diferenciací příjmů, podmíněná podstatnými rozdíly v práci, bývá pokládána za nespravedlivou. To ukazuje, že je nutné názory společenských skupin na sociální spravedlnost nejen hluboce zkoumat, ale také cílevědomě formovat.

Třetí cíl sociální politiky, zformulovaný v Programu KSSS, spočívá v dalším sblížení sociálních tříd, vrstev a skupin, v překonání podstatných rozdílů mezi duševní a tělesnou prací, mezi městem a vesnicí. Tyto úkoly jsou dostatečně aktuální a zásadní cesty jejich řešení jsou jasné. Nevyřešených teoretických otázek je však dost i v této oblasti.

Za prvé, reálný pohyb společnosti uvedenými směry je pomalý a v určitých

obdobích i — zpětný. To vyžaduje, aby byly zkoumány a možná i korigovány mechanismy odpovídajících procesů.

Za druhé, současně s překonáváním rozdílů zděděných z minulosti se ve společnosti formují nové sociální rozdíly, které se zdaleka ne vždy stávají předmětem vědecké analýzy. Patří k nim sociální rozdíly mezi hierarchickými skupinami řídicích pracovníků, mezi pracovníky „bohatých“ a „chudých“ resortů, mezi pracovníky materiální výroby a nevýrobní sféry, mezi obyvateli velkých a malých měst, mezi pracujícím obyvatelstvem a důchodci atd. Má-li ekonomická sociologie vypracovat dlouhodobou sociální strategii, musí přesněji a hlouběji určit podstatu takových pojmů, jako sociální diferenciace, sociální homogenita, podstatné sociální rozdíly aj.

V.

Čtvrtou skupinu tvoří otázky spojené se sociální strategií přestavby společenských vztahů, včetně ekonomických vztahů. Taková strategie je nutná proto, že hospodářský mechanismus řízení ekonomiky je těsně spjat se sociální strukturou společnosti, takže každá změna tohoto mechanismu se projevuje na postavení jednotlivých společenských skupin. Přestavba ekonomických vztahů se neuskutečňuje ve „vzduchoprázdnu“, ale ve sféře protínání životních zájmů lidí. Jak zdůraznil M. S. Gorbačov v řeči na XVIII. sjezdu sovětských odborů, přestavba se teď „dotýká všech: jak členů politického byra ústředního výboru a členů vlády, tak dělníků, kolchozníků a inteligence. Dotýká se celé společnosti. Dotýká se zájmů všech a každého“ [Gorbačov 1987 : 5]. Představitelé společenských skupin, jejichž postavení se v důsledku prováděných opatření zlepšuje, se snaží přestavbě napomáhat, zatímco skupiny, jejichž zájmy trpí, se jí staví na odpor. Známe-li zvláštnosti ekonomického, sociálního a služebního postavení různých kategorií pracovníků, je možné s dostatečným stupněm pravděpodobnosti prognózovat jejich reálný vztah k přestavbě.

Přetváření ekonomických vztahů má vliv na postavení společenských skupin, a to za první vzhledem k očekávanému výsledku a za druhé vzhledem k procesu přestavby. Jak je známo, zaměřuje se přestavba na rozšíření hospodářské samostatnosti a ekonomické odpovědnosti pracovních kolektivů, na rozvíjení výrobní samosprávy, na podněcování hospodářské a výrobní iniciativy, na rozvoj družstevního hnutí, na rozšiřování sféry individuální pracovní činnosti a na tomto základě na rychlejší — ve srovnání s dřívějšími lety — růst životní úrovně obyvatelstva. Tyto přeměny přispějí k tomu, že selepší postavení především té nejčinnorodější (kvalifikované, energické, iniciativní) části společnosti, zatímco lidé s omezenými schopnostmi, nízkou kvalifikací a slabým zdravím budou v méně příznivém postavení. Přenesení značné části práv z horních úrovní řízení ekonomiky na dolní úrovně musí nevyhnutelně vést ke snížení celkového počtu kádrů ministerstev a resortů, to znamená k přechodu části pracovníků z řídicí sféry společnosti do výrobní sféry, což se málokterému z nich zamlouvá. Konečně již zcela nevýhodné je přetváření ekonomických vztahů pro korumpovanou část řídicích kádrů, která působila (a možná i nyní ještě působí) ve spojení s podnikavci „stínové“ ekonomiky: jedněm i druhým hrozí, že přestavba ukončí jejich činnost. Právě zde mají zřejmě své kořeny události v Alma-Atě, k nimž došlo v prosinci 1986: reakční síly nechtějí vydat své pozice bez boje.

V poslední době se objevilo několik pokusů postihnout pozice sociálních sil kolem přestavby [Popov 1987], většina z nich však představuje spíše hypotézy než výsledky speciálních sociologických výzkumů.(2) Je třeba poznamenat, že

2) Vztahy jednotlivých společenských skupin k různým stránkám přestavby studovali J. G. Jasín, R. V. Ryvkina, A. V. Petrikov a někteří další vědci.

provádění podobných výzkumů je spjato s velkými metodologickými potížemi, protože na přímo položené otázky o vlastním osobním vztahu k přestavbě lze těžko očekávat negativní odpovědi. Tato obtíž však není vzácná, narážejí na ni i sociologové studující nepracovní příjmy, alkoholismus a opilství či jiné formy vychýleného chování. Vědci nicméně vypracovávají metodiky, které umožňují takové obtíže překonat. Výzkumy zájmů a chování skupin v oblasti přetváření společenských vztahů jsou však nanejvýš potřebné jak pro ověření výchozích hypotéz o silách, které přestavbě napomáhají nebo brání, tak pro konkretizaci představ o početnosti, kvalitativním složení, postavení a způsobech realizace zájmů odpovídajících skupin.

Až dosud šlo o vliv, který mohou mít očekávané výsledky přestavby na chování společenských skupin. Přestavba však ovlivňuje postavení lidí i jako proces, který se rozvíjí v čase. Jde o to, že stabilita společenských vztahů, spolehlivost forem společenského života, představuje pro značnou část lidí samostatnou hodnotu. Rozbití tradičních vztahů s cílem nahradit je novými, nezvyklými vztahy pociťuje mnoho lidí bolestně. Vždyť uspořádání nových společenských vztahů vyžaduje nemálo času, v jehož průběhu se staré problémy nejčastěji vyhrocují, vzniká množství nových, klesá všeobecná důvěra v budoucnost. Výsledky metody „zkoušek a chyb“, bez níž se přestavba nemůže obejít, se projevují na životě mnoha společenských skupin, avšak zvlášť silně na pracovnících státního a hospodářského řízení ekonomiky. Pro většinu z nich se situace stává mnohem obtížnější než dříve. V této souvislosti je důležitá správná volba termínu a celkové délky provádění přeměn.

Reforma může být buď rychlá a radikální, nebo rozložená a postupná. První varianta, tj. jednorázové uskutečnění radikální reformy společenských vztahů, v sobě skrývá na jedné straně nebezpečí politického avanturismu, který se projevuje odtržením praktické přestavby od „vědeckého zázemí“, a na druhé straně nebezpečí, že se přestavba zbyrokratizuje, tj. že skutečná přetvářející činnost bude zaměněna pseudočinností při plnění ukazatelů „předávaných shora“. Zkušenosti z masového rozšíření kolektivních smluv poskytují nemálo příkladů tohoto typu. Bez ohledu na svou vnější paradoxnost přestavuje byrokratizace samotného procesu demokratizace řízení zcela reálné nebezpečí. Jejím výsledkem musí nutně být zkompromitování zásadních myšlenek přestavby.

Protahování přestavby v sobě na druhé straně skrývá nemenší nebezpečí. Jestliže například soudíme podle zkušeností reformy realizované v osmdesátých letech v Maďarsku, nedovoluje časově roztažené, nekomplexní provádění jednotlivých změn v hospodářském mechanismu dosáhnout kvalitativní přeměny systému řízení ekonomiky. Pomalé rozvíjení reformy navíc snižuje stabilitu společenského života, vede k rostoucí nespokojenosti obyvatelstva. Za určitých podmínek to vyvolává nejen nutnost přechodných odchylek, ale i dlouhodobějšího ústupu od dalšího uskutečňování reformy, což odporuje základním zájmům společnosti.

Zdá se, že optimální strategie přestavby vyžaduje za prvé hluboké vědecké propracování jejích zásadních otázek, zformování spolehlivě zdůvodněné koncepce zahrnující všechny základní prvky reformy, a za druhé relativně rychlé (v průběhu jednoho až dvou roků) komplexní přetvoření systému ekonomických vztahů.

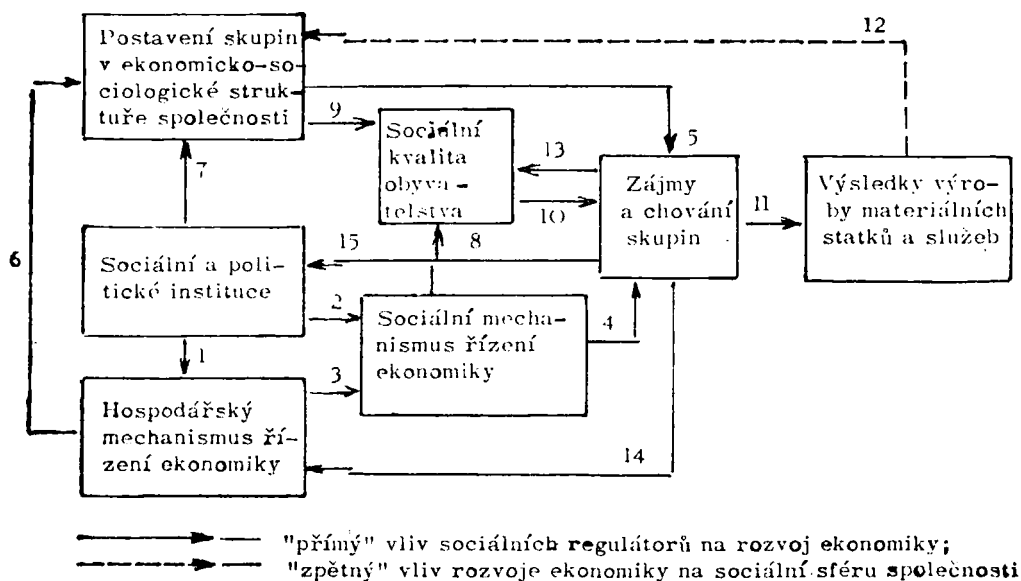
Tyto úvahy však nepředstavují nic víc než hypotézu. Reálná volba konkrétní strategie společenské přestavby, kterou provádějí vedoucí političtí představitelé, nejen předpokládá, že bude předběžně vyřešena řada teoretických problémů, ale že u základních společenských skupin budou provedeny reprezentativní a metodologicky spolehlivé ekonomicko-sociologické výzkumy postavení, zájmů, názorů a chování.

VI.

Načrtnutý okruh problémů je velmi široký a je adresován nejen ekonomické sociologii, ale i řadě jiných věd. Navíc ekonomicko-sociologické výzkumy, jimž byl dán určitý impuls, vedou ke vzniku nových směrů, dotýkají se nových kolektivů. V těchto podmínkách si oddělení sociálních problémů *Institutu ekonomiky a organizace průmyslové výroby sibiřského oddělení Akademie věd SSSR*, které vystoupilo jako iniciátor rozvíjení ekonomické sociologie v SSSR, musí zvolit užší směr výzkumu, stanovit si sice omezenější, ale jasné a přiměřené úkoly.

V letech 1986—1990 se bude základní pozornost našeho vědeckého kolektivu soustřeďovat na studium jednotlivých nejdůležitějších stránek sociálního mechanismu rozvíjení ekonomiky. Přitom budou prozatím převládat práce analytického charakteru nad zobecňujícím směrem zkoumání, protože struktura objektu je krajně složitá. Zároveň s pokračujícím komplexním výzkumem konkrétního sociálního mechanismu rozvoje agrárního sektoru altajského kraje se bude v oddělení pracovat na dvou teoretických ekonomicko-sociologických tématech: „Sociální regulátory socialistické ekonomiky a způsoby zvyšování jejich efektivnosti“ a „Mechanismy řízení sociálního rozvoje teritoriálních systémů a výrobních organizací“. Autorka této stati je s R. V. Ryvkínovou vedoucí prvního tématu, jehož záměr je následující:

Schéma: Výchozí představa o systému sociálních regulátorů ekonomiky



Výchozí představa systému sociálních regulátorů ekonomiky je znázorněna na schématu, k jehož osvětlení je nejvhodnější začít blokem „Hospodářský mechanismus řízení ekonomiky“. Tímto mechanismem se rozumí souhrn normativně právních vztahů regulujících organizaci, plánování a stimulování různých druhů ekonomické činnosti [Rumjancev 1975 : 3—4; Senčagov 1978].

Na hospodářský mechanismus působí sociální a politické instituce včetně norem a pravidel chování zakotvených v sociálních tradicích, v národní kultuře a ve zvycích. Významnou úlohu společenských institucí v ekonomickém rozvoji potvrzují třeba takové jevy, jako voluntaristické administrativní řízení

výrobní činnosti, které se nezfídka realizuje v rozporu s požadavky hospodářského mechanismu, či „stínová“ a pololegální ekonomie, „obcházející“ tento mechanismus z druhé strany.

Sociální normy ekonomické činnosti ovšem nejsou odděleny od formálních právních norem „železnou stěnou“. Během doby mohou stínové a pololegální vztahy nabýt právních forem a stát se prvky formálního mechanismu řízení ekonomiky. Takové jsou například smluvní vztahy na rodinném základě, práce stavebních brigád na vesnici pracujících „po šichtě“ a některé další vztahy (viz schéma, souvislost 1).

Vzájemné působení mezi hospodářským mechanismem a sociálními a politickými institucemi formuje sociální mechanismus řízení ekonomiky, tj. ucelený systém psaných a nepsaných, zákonných i neuzákoněných, ale dostatečně masových norem a pravidel pracovní a hospodářské činnosti určujících zájmy a způsoby chování společenských skupin v ekonomické sféře (souvislosti 2 a 3).

Sociálně ekonomické chování odráží subjektivní aspekt činnosti podmíněný skupinovými zájmy. Tento aspekt vyjadřuje osobní vztah lidí k cílům, podmínkám a metodám činnosti, přičemž má podstatný vliv na její efektivnost. Ekonomické chování závisí nejen na sociálním mechanismu řízení ekonomiky (souvislost 4), ale i na postavení společenských skupin v ekonomicko-sociologické struktuře (souvislost 5). Zmíněná struktura je těsně spjata s hospodářským mechanismem řízení ekonomiky (souvislost 6) a též se sociálními a politickými institucemi (souvislost 7). Rozdíl spočívá v tom, že přestavba hospodářského mechanismu je výsledkem profesionální činnosti pracovníků řízení, a proto je relativně pohyblivá a pružná. Sociální a politické instituce jsou stálější, ale v jisté míře řiditelné, o čemž svědčí třeba úspěšný boj se zakalenou praxí přílišné spotřeby alkoholu. Pokud jde o ekonomicko-sociologickou strukturu, odráží integrální výsledky vývoje společenských vztahů za dlouhé časové období, a proto je zvláště setrvačná. Její přeměnu lze řídit jen nepřímou, hlavně prostřednictvím hospodářského mechanismu a v menší míře prostřednictvím politických institucí.

Ekonomicko-sociologická struktura společnosti určuje poměr osobních, kolektivních a společenských zájmů. Čím přísněji je ve všech sférách společenského života dodržován princip socialistické spravedlnosti, tím hlubší je integrace skupinových a společenských zájmů, tím aktivnější je ekonomické chování lidí. Porušování socialistické spravedlnosti však vede k tomu, že se osobnost odcizuje společenským zájmům a stimuluje různé formy vychýleného chování.

Sociální mechanismus řízení a ekonomicko-sociologická struktura společnosti ovlivňují zájmy a chování lidí jak přímo, tak zprostředkovaně, a to sociální kvalitou obyvatelstva (souvislosti 8, 9 a 10). Kvalitou obyvatelstva rozumíme souhrn podstatných vlastností podmiňujících na jedné straně tvořivý (pracovní, intelektuální, tvůrčí) potenciál a na druhé straně zvláštnosti hodnotového vědomí obyvatelstva (systém hodnotových orientací, potřeb, preferencí). K sociálním kvalitám obyvatelstva lze počítat stav fyzického a psychického zdraví, úroveň vzdělání a kultury, profesionálně kvalifikační strukturu, míru disciplinovanosti a odpovědnosti, stupeň rozvoje právního vědomí, morálky a mravnosti, osobní a pracovní důstojnosti atd.

Sociální kvalita je stálou charakteristikou velkých skupin lidí, jejíž základní rysy se předávají z generace na generaci. Avšak pod vlivem sociálního mechanismu řízení, aktivně formujícího určité hodnotové vědomí, a rovněž pod vlivem ekonomicko-sociologické struktury, která předurčuje možnosti sociálního a kulturního rozvoje společenských skupin, se tato kvalita postupně mění (souvislosti 8 a 9).

Zájmy a chování lidí jsou na schématu znázorněny společným blokem, i když ve skutečnosti mají složitou heterogenní strukturu. Z hlediska projektovaného výzkumu lze vyčlenit tři typy výsledků sociálně ekonomického chování: a) výroba materiálních statků a služeb, b) produkce samotného člověka, c) rozvoj společenských vztahů. Výsledky chování a činnosti v první sféře získávají materiální formu odcizenou subjektům. Jejich zobecněným výsledkem jsou za prvé rozměry a kvalitativní struktura společenského produktu, národního důchodu, fondů akumulace a spotřeby (souvislost 11) a za druhé změny v životní úrovni různých společenských skupin (souvislost 12). Výsledky druhého a třetího typu činnosti a chování se projevují změnou sociální kvality obyvatelstva (souvislost 13), zdokonalením hospodářského mechanismu (souvislost 14) a sociálních a politických institucí (souvislost 15).

Taková je výchozí teoretická představa vědeckého kolektivu o sociálních regulátorech socialistické ekonomiky. V procesu vědeckopoznávacího výzkumu se bude dále rozvíjet a upřesňovat. Již nyní se však této představy využívá jako metodologického prostředku k přesné dělbě práce mezi členy vědeckého kolektivu. Zdá se, že výsledky popsaného výzkumu budou zajímavé nejen v teoretickém, ale i v praktickém ohledu.

Přeložil Ota Vochoč

Literatura:

- Gorbačov, M. S.: *Lid je hybnou silou přeměn*. Projev M. S. Gorbačova na XVIII. sjezdu sovětských odborů. Rudé právo 26. 2. 1987.
- Popov, G. Ch.: *Perestrojka v ekonomice*. Pravda 22. 1. 1987.
- Rumjancev, A. M.: *O soveršenstvovanii ekonomičeskogo mehanizma upravlenija proizvodstvom*. Voprosy ekonomiki 1975, No. 11.
- Ryvkina, R. V. — Kosals, L. J.: *Rol' socialnych mehanizmov v uskorenii socialno-ekonomičeskogo razvitija obščestva*. In: Izvestija SO AN SSSR. Serija ekonomiki i prikladnoj sociologii 1986, No. 12.
- Sengačov, V.: *Razvitije socialističeskogo chozjajstvennogo mehanizma*. Voprosy ekonomiki 1978, No. 5.

1. Úvod

Pojmy „sociální projekt“, „sociální projektování“ nepatří k zavedeným pojmům tradičním. V literárních rejstřících je lze najít jen s obtížemi — teprve nedávno se objevily první tituly; jedná se především o sovětské autory (Aitov, N. A., Antonjuk, G. A., Lapin, N. I., Toščenko, Ž. T.). V československých podmínkách přinesl první širší diskusi o teorii a praxi sociálního projektování seminář uspořádaný Domem techniky v Pardubicích v roce 1985. I když teorie a metodologie sociálního projektování není dostatečně propracována, aktuální potřeby praxe ji předbíhají. Svědčí o tom řada praktických ukázek sociálních projektů především z oblasti průmyslové výroby a územního plánování.

Sociální projektování je principiálně spojeno s optimalizací sociálního chování jedinců a sociálních skupin, jejich pracovních a životních aktivit, jakož i s humanizací okolí, které je obklopuje — a to vždy vzhledem k určitému perspektivnímu cílovému stavu, v určité rychle se vyvíjející nebo nově vznikající situaci.

2. Teoretická východiska

V současné epoše spojování vědeckotechnické revoluce s vymoženostmi socialismu jsme svědky širokého úsilí o tvorbu a realizaci žádoucích perspektivních výhledů ve všech stránkách společenského rozvoje, které by pozitivně ovlivnily další existenci lidského rodu: nalézáme se v období projektů budoucnosti. Jsou to projekty technické a technologické, respektující dynamické změny v oblasti pracovních prostředků a předmětů, zdrojů energií a výrobních potřeb, i různé projekty sociální povahy, které technické projekty zpravidla provázejí, projekty, které respektují základní zájmy a potřeby člověka v jeho měnícím se hmotném i sociálním prostředí. Tyto projekty stále výrazněji chápou člověka nejen jako objekt měnících se pracovních a životních podmínek, ale i jako iniciativní a tvořivý subjekt dalšího rozvoje, nejen jako pracovní sílu, ale jako „souhrn společenských vztahů“ [Marx], jako všestranně rozvinutou tvůrčí osobnost.

2.1. Projekty a projektování

Projektem se obecně rozumí určitý záměr, specificky vyjádřená forma odrazu budoucí skutečnosti. Obecná teorie a metodologie projektování v tomto směru hovoří o projektu jako o explicitně vyjádřené formě anticipovaného budoucího stavu daného objektu. Akcent na adjektivum „explicitní“ posunuje záměr projektu od jeho neurčitěho obsahu, charakteristického pro předplánované formy řízení, směrem k určitosti a jednoznačnosti. Projektování je jedním z nástrojů a závěrečnou fází plánovacího cyklu před vlastní realizací určitého záměru. Můžeme je chápat jako určitý soubor činností, jejichž výstupem je informace o žádoucím budoucím artefaktu, včetně návrhu konkrétního po-

stupu k jeho realizaci. Důraz je položen na význam „jak realizovat“, protože význam „co realizovat“ bývá zpravidla předmětem předcházejících úvah o určitém záměru, obsahem prognosticko-koncepční, programové a plánovací činnosti, jejíž je tedy projektování nezbytnou součástí.

Projekt tedy navrhuje konečné konkrétní řešení určitého záměru. Je finálním výstupem poznávacího procesu před přijetím rozhodnutí o realizaci. Tento výstup může mít i variantní (alternativní) řešení, přičemž každé řešení má komplexní charakter a obsahuje nezbytné náležitosti pro vlastní realizaci. Projekt je tedy jakousi „tečkou“ za procesem ujasňování proponovaného záměru: po jeho schválení začíná proces realizace. Takto chápané pojetí projektování a projektu v teoretických úvahách převažuje, jsou však možná i jiná pojetí.

Projektování má bohaté tradice zvláště v oblasti techniky, architektury a investiční výstavby vůbec. Setkáváme se s ním při konstrukci nových strojů a zařízení, nových výrobních procesů a technologických postupů, při návrhu nových staveb, ale i při rekonstrukcích a modernizacích stávajících objektů nejrůznějšího druhu. Charakter projektů mají přirozeně i některé komplexní modely nových institucí a organizací, jejich organizačních struktur a systémů řízení, jakož i reorganizace a racionalizace organizací již fungujících.

2.2. Sociální projekty a sociální projektování

Adjektivum „sociální“ poukazuje na člověka, sociální skupiny, jejich zájmy, potřeby a chování, na jejich vzájemné vztahy, prostředí, které je obklopuje, na jejich pracovní a životní podmínky atp. Smyslem sociálního projektování je tedy optimalizovat a humanizovat přírodní, kulturní a sociální prostředí, v němž se člověk pohybuje nebo bude pohybovat, přispívat k všestrannému rozvoji člověka jako subjektu i objektu společenského dění. Tyto snahy by měly vést k většímu sebeuspokojení a seberealizaci, pocitům psychické pohody a důstojnosti, účelné činnosti, společenského uznání i smysluplné účasti na „res publicae“.

Realizace těchto sociálních cílů je nejen důsledkem rozvíjející se výroby na základě rozvoje techniky a ekonomiky, ale i nezbytnou podmínkou zlepšování věcných a sociálních podmínek práce a života lidí v zájmu zvyšování produktivity a efektivnosti práce a výroby.

V základu sociálního projektování je tedy snaha vlastní celému systému plánovitěho řízení sociálních procesů o rozšíření a prohloubení systému národohospodářského plánování o nezbytné sociální a ekologické dimenze, přeměnu zastaralých způsobů myšlení, které považují sociální rozvoj za pouhý důsledek rozvoje technického a ekonomického a opomíjejí dialektiku zpětného působení sociální sféry na výrobní základnu, intenzifikaci a zvyšování kvality výrobních procesů.

V souladu s novými podmínkami rozšířené reprodukce, na jejichž základě se společenská role subjektivního lidského faktoru dostává do popředí, roste i význam sociálního prognózování, plánování i projektování pro rozvoj efektivnosti společenského procesu v jeho společenské komplexnosti.

V západní literatuře se pojmu „sociální projektování“ běžně neužívá, avšak v projektech technických a technologických, technicko-organizačních, urbanizačních a jiných se s využitím lidského faktoru a podmínek jeho rozvoje počítá většinou s cílem dosažení většího zisku a konformity s příslušnými organizacemi. Zároveň se tu setkáváme s celou řadou sociálních programů a plánů hospodářských organizací i teritoriálních institucí, které v různé míře splňují funkce sociálních projektů.

Podobně i u nás se s „lidským faktorem“ více či méně kalkuluje v projektových dokumentacích většinou jako s pracovní silou nebo kvantitativní jednotkou projektovaného systému. Zároveň máme již tradici sociálních prognóz, programů a plánů na různé kvalitativní úrovni. Řada plánů a programů více či méně supluje úlohy sociálního projektování. Vzniká tedy otázka, zda sociální projektování není jen synonymem jednotlivých součástí dosavadního plánovacího systému. Vzniká otázka místa a role sociálního projektování v systému řízení sociálních procesů.

2.3. Místo a role sociálního projektování v systému plánovitého řízení sociálních procesů

Tradiční systém plánovitého řízení sociálních procesů se skládá ze subsystémů prognóz, generálních programů či koncepcí, programů a plánů.

Prognóza sociálního rozvoje je kvalifikovanou výpovědí o možných alternativách žádoucího perspektivního stavu a cest k jeho dosažení v oblasti určitého sociálního systému. Jejím předmětem je totalita systému nebo jeho hlavních subsystémů. Například v ČSSR se realizuje takzvaná „souhrnná prognóza“ společenské totality, složená z dílčích prognóz tendencí vědeckotechnického ekonomického a sociálního rozvoje v oblastech ČSR a SSR.

Cílové stavy společenského či sociálního rozvoje mají specifický charakter, měřitelný převážně globálními parametry a ukazateli. V žádném případě prognózy neoperují s jednotlivými dílčími činnostmi, úkoly či opatřeními.

Generální programy či koncepce jsou výhledovými dokumenty obsahujícími hlavní záměry a směry sociálního rozvoje, základní pojetí a způsoby řešení optimálních variant prognózy. Obsahují i nástin vybraných záměrů a směrů přechodu od současného k budoucímu stavu společnosti. Koncepce jsou proto oproti prognózám konkrétnější, na rozdíl od programů a plánů však mají obecnější charakter.

Programy jsou souborem základních opatření v jednotlivých částech společenského systému (v národohospodářských odvětvích, územních celcích, podnicích etc.), jejichž realizace přispívá k naplnění cílů a koncepčních záměrů v oblasti sociálního rozvoje. Programová činnost tak představuje oproti prognózám a koncepcím další posun k větší konkrétnosti a určitosti.

Plány sociálního rozvoje navazují na koncepční záměry a programová opatření a zároveň koordinují systém programů z hledisek cílů a zdrojů jejich realizace. Zatímco prognózy a generální koncepce představují orientační, strategická zaměření společenské činnosti, plány, opřené o systém programů, mají již výrazně direktivní, závazný charakter.

Taková je s různými modifikacemi dosud používaná soustava výhledových dokumentů systému plánovitého řízení sociálního rozvoje.

Potřeba sociálního projektování byla vyvolána požadavky na konkrétní řešení sociálních souvislostí a důsledků věcných záměrů a rozhodnutí. Mezi souborem výhledových dokumentů a zejména mezi plánem a realizací chyběl účinný nástroj konkrétního zabezpečení výhledových úkolů, jejichž realizace vyvolá významné změny v samotném sociálním prostředí.

Žádný technik, konstruktér, stavitel či organizátor nerealizuje příslušný záměr bez projektu obsahujícího detailní řešení a dokumentaci budoucího artefaktu. Podobně i řízení sociálních procesů se neobejde bez projektování.

Sociální projektování završuje plánovací cyklus až do realizace, kdy mezi plánem a jeho realizací leží soubor projektů konkrétních sociálně ekonomických objektů — dílen, závodů, podniků, měst, územních celků —, který s pro-

pracovanou projektovou dokumentaci zabezpečuje realizaci plánovaných zá-
měrů.(1)

Sociální projektování má své opodstatnění jen tehdy, je-li pojímáno jako explicitní završující fáze složitěho cyklu od obecného záměru ke zcela konkrétní představě — od prognostického vějíře možných budoucností k exaktnímu projektu určité akce.

Složitý cyklus činností spojených s přípravou perspektivních rozhodnutí v oblasti sociálních procesů — tvorba prognóz — programů — plánů — projektů — je sekvencí posunu od abstraktního ke konkrétnímu, od neurčitěho k určitému, od obecného ke zvláštnímu a jedinečnému. Každá součást či fáze tohoto cyklu má své nezastupitelné místo, dohromady vytvářejí komplementární jednotu, liší se však kvantitativně i kvalitativně, svými východisky a užitnými metodami, svým obsahem, formou i rozsahem.

Cyklos „sociální prognózování — programování — plánování — projektování“ představuje velice složitý proces, který neprobíhá jednosměrně. Jeho jednotlivé části se vzájemně doplňují, podmiňují i inspirují, neexistují mezi nimi zcela striktní hranice — anticipace budoucího stavu v podobě sociálního projektu může vyvolávat potřebu korekce stávajících nebo vzniku nových koncepčních záměrů programových opatření či plánovaných úkolů.

2.4. *Předmět sociálního projektování*

Většina autorů se shoduje v názorech na předmět sociálního projektování v tom, že jsou jím nové, ještě neexistující nebo podstatně rekonstruované a modernizované stávající sociálně ekonomické objekty. Co je však možno považovat za sociálně ekonomický objekt? Je to pouze výstavba nových provozů, podniků, sídlišť atp.? Je sociální projektování výlučně spjato s investiční výstavbou, inovacemi vyšších řádů, modernizacemi a rekonstrukcemi? Takovýto přístup k předmětu sociálního projektování se jeví jako zúžený.

Tak například prognóza sociálního rozvoje ČSSR odhalila vážné negativní tendence ve zhoršování životního prostředí ve všech jeho součástech prostředí přírodního, hmotného (architektura a urbanismus) i pracovního. Jednotlivé složky životního prostředí na sebe vzájemně působí a násobí negativní sociální efekty. Nediferencovaná industrializace a urbanizace vedla k situaci, za níž společensky nejdůležitější oblasti mají nejhorší životní prostředí, charakterizované vysokou devastací přírody, zhoršováním pracovních podmínek, zdraví obyvatelstva a dalšími negativními sociálními jevy. Za této situace nelze řešení hledat jen v sociálním projektování nových objektů či rekonstrukci objektů starých, ale v radikální změně struktury výroby, urbanizační i sociální. Ve sféře výroby je tu úkolem projekce podmínek, které by zabezpečily efektivní pracovní činnost člověka, včetně jeho pracovní satisfakce, ve sféře přírodní projekce přechodu od prosté exploatace k rozšířené reprodukci přírody, ve sféře zdravotnictví projekce změny od léčení následků k zdravotní prevenci, spjaté s odstraněním příčin onemocnění rozvojem ochrany a tvorby životního prostředí a dalších objektivních faktorů zdravotních.

Sociální projektování můžeme charakterizovat jako cílově orientované působení na rozvoj sociálních jevů a procesů v bezprostřední praxi cestou vytváření optimálních podmínek v životním prostředí a způsobu života obyvatel

(1) Tomuto pojetí pak odpovídají i formulace, jako „sociální projektování je procesem vypracování návrhu direktivního určení budoucího stavu konkrétního objektu v rámci určitého programu a plánu“, či „sociální plán operuje s celou šíří proponovaných činností, sociální projekt s jednou konkrétní akcí“, resp. „sociální projekty přinášejí efekt detailního řešení a vyplňují tak dosud zejíci mezeru mezi záměrem a jeho praktickým uskutečněním“ atp.

s cílem všestranného rozvoje socialistické osobnosti, jejíž úroveň a tvůrčí iniciativa jsou předpokladem tvorby hmotného a kulturního bohatství společnosti. Z tohoto hlediska obecný význam sociálního plánování a projektování spočívá v tom, že plnění generální linie urychlování sociálně ekonomických procesů je závislé na dialektickém vztahu mezi realizací cílové funkce socialismu — všestranným rozvojem člověka a tvorbou společenského bohatství.

3. Metodologie sociálního projektování

V literatuře věnované sociálnímu projektování se všeobecně projevuje naléhavá potřeba rozpracování metodologických základů sociálního projektování; poučení se opět hledá především v dosavadní obecné teorii a metodologii projektování, dosud však zatížené úzce technickými a ekonomickými přístupy, které jsou v rozporu s obecnou dialekticko-materialistickou metodou, tvořící obecný filozofický základ systémového přístupu k projektování sociálně ekonomických procesů. Z politické ekonomie se tu v souvislosti s projektováním abstrahuje od jejího politického obsahu, což se odráží i v ukazatelích produktivity a efektivnosti projektovaných systémů. Tak například K. Marx mezi faktory produktivity práce začlenil přírodní podmínky, avšak J. Stalin ve své práci o dialektickém a historickém materialismu přírodní podmínky vypustil s poukazem na to, že příroda se mění v tak dlouhých časových intervalech, že nemá na rozvoj výrobních sil podstatný vliv. Znehodnocování přírody v důsledku industrializace odhalilo tento Stalinův omyl. V sociálním projektování se prosazují ukazatele efektivnosti sociální, uvažující kromě faktorů technických a ekonomických i psychologické, sociální a ekologické podmínky všestranného rozvoje člověka.

Projektování sociálních procesů je založeno na cílově programovém přístupu, který vyžaduje, aby se projekty opíraly o dlouhodobé programy; přístupu cílově zdrojovém, vyžadujícím stanovit cíle na základě disponibilních zdrojů. Realnost, uskutečnitelnost cílových stavů a finálních výstupů je závislá na odhadu vývoje reálných zdrojů, které stanovené cíle zajišťují. K metodologické výzbroji sociálního projektování náleží určení a specifikace perspektivních paradigmat cílových stavů a nových situací. Nárůst neurčitosti až nahodilosti stochastického objektu sociálního projektování si vynucuje variantnost projektových řešení.

Základním metodologickým požadavkem je využití systémového přístupu, který vnáší do celého projektového procesu řadu základních principů: projektované dílo se považuje za složitý subsystém širšího systému (okolí), vyznačující se dynamikou chování v prostoru a čase. Každá projektová činnost se považuje za řešení určité výchozí problémové situace z hlediska dalšího rozvoje systému. Význam systémového přístupu k sociálnímu projektování je zdůrazněn zejména komplexností, mnohorozměrností a mnohostranností sociálních jevů. Systémový přístup se uplatňuje zvláště ve spojení s vytvářením a využíváním modelů. Modelování a projektování reálných systémů mají řadu společných znaků, přesto nejsou totožné. Zatímco modelování usiluje o vystižení základních obecných charakteristik systémů v jejich optimálních vazbách, ubírá se projektování spíše opačným směrem — směřuje k detailům, k vyčerpávající popisnosti. Model jako obecný základ projektu je abstraktním systémem, v projektu se zakládá systém konkrétní, se všemi specifickými znaky určitého provedení.

Složitost sociálních objektů spolu s humanistickým posláním projektů vyžaduje využití celé řady metod maticových, analogických, asociačních, brainstormingových a synektických, principů praxeologických a sociotechnických.

Systémový přístup v sociálním projektování vyžaduje výběr základních druhů sociálních subjektů, skupin a jedinců jichž se bude realizace projektu týkat, respektování dialektických vztahů mezi celospolečenskými, skupinovými a individuálními potřebami a zájmy, jejich optimalizace s důrazem na rozvoj socialistického kolektivismu. Z toho vyplývá i direktivní charakter projektů, spjatý zároveň s účastí všech jeho lidských složek na jeho tvorbě a realizaci. Efektivní realizace sociálních projektů vyžaduje důkladnou politickou přípravu, seznámení všech subjektivních faktorů s projektovými cíli a závěry. Sociální projektování je ve všech fázích spjato s rozvojem politické vyspělosti a tvůrčí iniciativy a aktivity lidí.

4. Subjekty sociálního projektování

Tvorba sociálních projektů je převážně záležitostí pružných organizačních struktur — různých řešitelských a realizačních týmů řídících se zásadami interdisciplinární, týmové práce.

Interdisciplinární přístup je dán sociálními vztahy, které prolínají všemi stránkami společenské existence, vědeckotechnické, ekonomické i nadstavbové. To vyžaduje vysokou profesionální úroveň sociálních projektů i jejich tvůrců při využití prvků liniového funkčního i předmětného řízení při tvorbě, rozhodování a realizaci projektů. Efektivnost projektů závisí zvláště na vysoké kvalifikaci a erudici pracovníků funkčně specializovaných útvarů na oblast personálního, kádrového a sociálního rozvoje. Nezastupitelnou součástí řešitelských týmů jsou sociologové a psychologové, spolupracující s pracovníky řady společenskovědních i přírodovědních disciplín — filozofy, ekonomy, techniky, demografy a geografy, architektky a urbanisty etc. Tvorba a realizace sociálních projektů vyžaduje účast pracovníků rozhodovací sféry v čele se stranickými a odborovými organizacemi, využití znalostí a zkušeností pracovníků plánovací sféry a resortů sociálního zaměření (školský, zdravotnictví, práce a sociální péče etc.). Efektivnost sociálních projektů tak závisí na spojení principů vysoké odbornosti a demokratičnosti.

5. K některým aplikačním směrům sociálního projektování

Aktuální potřeby praxe si vynutily a potvrdily i oprávněnost sociálního projektování a svým způsobem i předběhly teoretické bádání na tomto poli. V současné době již existuje celá řada praktických příkladů nejen z oblasti vytváření, ale i implementace různých sociálních projektů.

Nejčastější jsou doprovodné sociální projekty k projektovaným technickým, výrobně technologickým, ekonomickým a organizačním průmyslovým inovacím. Jejich základním posláním je zajistit sociální podmínky výrobní činnosti hospodářské organizace za určité změněné situace. V mnohém se zásadně mění nároky a požadavky na strukturu a chování sociálního systému průmyslového podniku, v němž výrazně roste úloha člověka a jeho kvalit jako důležitého rozvojového faktoru.

Příprava a přechod k zavedení nového hospodářského mechanismu v československém národním hospodářství přinese nové kvalitativní změny v ekonomickém i sociálním rozvoji společnosti. Přinese změnu dosavadních a tvorbu nových paradigmat, nová řešení a nové postupy na základě vytváření nových sociálně ekonomických situací a jejich řešení. Proto lze očekávat, že se poptávka a objednávka na sociální projekty bude rozšiřovat spolu s rozšiřováním možností jejich aplikace.

Na základě návrhů nových zákonů o státních a družstevních podnicích se do centra pozornosti dostává zvláště sociální projektování rozvoje pracovních

kolektivů. Na základě rozvoje relativní samostatnosti podniků se rozšiřují pravomoci a prohlubují i povinnosti jejich pracovních kolektivů, základních to „buněk“ socialistické společnosti, v jejich funkcích výrobních, sociálních a politických na základě zdokonalování obou stránek demokratického centralismu. V centrálním plánovitém řízení se prohlubují jeho strategické funkce zajišťující vazbu kolektivních podnikových zájmů na zájmy celospolečenské. V jednotlivých podnicích se zavádí úplný chozrasčet, zdůrazňující socialistický princip odměňování podle výsledků práce a vazbu individuální a skupinové odměny na celkové hospodaření podniku, závislé na rozvoji podnikavosti a tvůrčí iniciativy pracovního kolektivu. Rozšiřují se možnosti všestranné péče o pracovníky, která na základě využití principů socialistické vědecké organizace práce a racionalizace je základním požadavkem sociálního plánování a programování v podnicích. Plány a programy sociálního rozvoje podniků bude třeba dále konkretizovat na základě rozvoje sociálního projektování jejich jednotlivých součástí: bytové péče, závodního stravování, rekreace, podnikové zdravotní péče se zaměřením na priority dané zaostáváním jednotlivých částí komplexní péče o pracovníky v jednotlivých podnicích. Proto lze i očekávat, že jedním z hlavních směrů zaměření sociálního projektování bude všestranný rozvoj pracovních kolektivů.

Druhým závažným směrem sociálního projektování bude projektování sociálního rozvoje, založené na komplexní racionalizaci územních celků. V územních celcích, které představují základní subsystémy společenského systému, se komplexně realizují vědeckotechnické, ekonomické a sociální aktivity spolu s ochranou a tvorbou životního prostředí. Stýká se v nich řídicí resortní vertikála s územní horizontálou v široké škále státních a družstevních organizací. Nerovnoměrný rozvoj územních celků v období extenzivního růstu v nich vytvořil rozsáhlé rezervy v možnostech jejich komplexního rozvoje, jejichž mobilizace může přispět k podstatnému zvýšení efektivnosti rozvoje celého společenského systému. V územních celcích jsou velké nevyužité možnosti pro rozvoj sociálního projektování — zvláště při budování optimální kádrové a sociální infrastruktury — v tom, že do projekčních týmů mohou být zapojeni pracovníci vysokých škol a vědeckých ústavů situovaných v území. Při realizaci projektových záměrů je možno využít sdružování materiálních a finančních zdrojů různých organizací. V oblasti plánovací dochází k postupné integraci oblastních a územních plánů a programů Národní fronty v sociálně ekonomický plán, založený na systému programů, konkretizovaných řadou sociálních projektů, využívajících při realizaci iniciativu občanů. Proto lze očekávat, že sociální rozvoj územních celků bude ve stále větší míře založen na sociálním projektování.

5.1. Technické aspekty sociálních projektů

Dosud nejčastěji použitou možností aplikace, také v odborné literatuře nejčastěji popisovanou, je oblast sociálních projektů, provázejících technické či technicko-organizační projekty inovací vyšších řádů. Jako praktické příklady je možno v ČSSR uvést sociální projekt výstavby ocelárny POLDI II, kyslíkové konvertorové ocelárny v Třineckých železárnách či výstavby a provozu jaderné elektrárny Temelín. Tyto projekty se zabývají dopady technických inovací na sociální systém podniku. Na tomto základě optimalizují rozvoj pracovních kolektivů, počty, způsob výběru a kvalifikační přípravu pracovníků, vnější i vnitřní pracovní podmínky, rozsah a způsoby sociálních služeb i celkovou sociální vybavenost podniku. Sociální projekty velkých podniků jsou tu těsně spjaty s projektováním sociálního rozvoje územních celků, budováním komplexní infrastruktury v rámci podniku i jeho geografického okolí.

Technické inovace jsou těsně spjaty se změnami v kvalifikaci kádrů, v profesionální struktuře i složení pracovních kolektivů. V kádrových strukturách vznikají na základě sdružování profesí nové profese širokého profilu, těžiště práce se přenáší do přípravných fází výroby, kde roste potřeba tvůrčích techniků, systémových inženýrů, sociologů a sociálních psychologů. Mění se obsah a charakter práce a tím i nároky na pracovní role dělníků a vedoucích pracovníků, mění se proporce mezi fyzickou a duševní stránkou práce i obsah mezilidských vztahů v pracovních kolektivech. Realizace velkých inovací, zvláště v době jejich záběhu, je zpravidla spjata s informačním přetížením řídicích center a z toho vznikajících stresů, které nepříznivě ovlivňují kvalitu řízení i zdraví řídicích pracovníků. Technický rozvoj výroby je tu závislý na rozvoji automatických systémů řízení, které, podobně jako je tomu v bezprostřední výrobě, podstatně mění obsah řídicí práce a požadavky na vedoucí pracovníky.

Dosavadní sociální projekty v projektech velkých inovací či rekonstrukci mají zpravidla „doprovodný“ charakter. Projekty technické jsou jen „doplněny“ sociálními s jednosměrnou vazbou od technické k sociální stránce projektů. To vede k řadě disproporcí, které se odstraňují až po realizaci projektů se značnými ztrátami. Tak například projekt technické rekonstrukce a modernizace automobilky Škoda Mladá Boleslav byl založen pouze na kvantitativních změnách v kádrových strukturách, což způsobilo, že počet pracovníků u automatických linek byl až tříkrát vyšší než u obdobných linek v zahraničí, objevily se nedostatky v seřizování a opravách v důsledku absence sdružených profesí seřizovačů a opravářů. Stará kádrová struktura se stala brzdou rozvoje efektivnosti modernizovaného závodu. Mezi technicko-organizační a sociální stránkou projektů je třeba zajistit oboustrannou vazbu. Realizace sociálních projektů zvláště v oblasti kádrových struktur by měly předcházet realizaci technických přeměn, vyžadujících rekvalifikaci dělníků i vedoucích kádrů rozsáhlým školením a důkladnou přípravou celého pracovního kolektivu na budoucí sociální změny.

Technický rozvoj v socialismu je těsně spjat s humanizací práce, s rozvojem vědecké organizace práce s cílem ergonomického přizpůsobování technických prostředků potřebám člověka, vytvářením příznivého pracovního prostředí, v němž se otevírá široký prostor tvůrčí iniciativě pracujících. Projektování sociálních procesů tu využívá principů sovětské školy vědecké organizace (NOT), v jejímž rámci již v letech dvacátých vyzdvihl ideu „sociálního inženýrství“ A. K. Gastév, a tradic československé školy racionalizační, zdůrazňující principy socialistického podnikového hospodaření.

5.2. Ekonomické aspekty sociálního projektování

Ekonomický a sociální rozvoj představují dvě vzájemně spjaté stránky společenské dynamiky. Na optimalizaci vazeb mezi nimi závisí i urychlování sociálně ekonomických procesů v socialistické společnosti. Přestavba společnosti zasáhne výrazně jak sféru vědeckotechnickou, tak sféru ekonomickou a sociální, rozvoj organizačních a řídicích struktur, včetně jejich informačního zabezpečení. Do sociální oblasti zasáhne přestavba nejen v rovině hmotné a morální zainteresovanosti, ale i do podstatných změn v hodnotových orientacích a postojích jednotlivců, pracovních kolektivů a rodin. Principy přestavby, uplatněné v oblasti ekonomiky v hospodářských organizacích (založené na ekonomických analýzách a principech řízení), vyzdvihují nová paradigmat, vyžadující nové standardy myšlení a chování.

Příklady řešení sociálních souvislostí ekonomických nalézáme spíše na úrovni sociálních plánů a motivačních programů, postrádajících konkrétnost so-

ciálních projektů. Přestavby mzdových systémů byly prováděny bez nezbytných vazeb na přestavby cen a struktur hmotného rozdělování, což způsobilo nízkou stimulační schopnost ekonomiky. Vytváří se sociální klima průměrnosti, v němž se motivace ke zvyšování životní úrovně jednotlivců i rodin nezaměřuje na rozvoj pracovního úsilí. Průměrný občan porovnává zvyšování své nominální mzdy se zvyšováním cen, myslí v kategorii reálné mzdy, kterou srovnává s úrovní uspokojování svých rostoucích hmotných a kulturních potřeb. V situaci, v níž výroba plodí na jedné straně značnou masu nerealizovatelné produkce a na straně druhé vzniká značný deficit potřebného zboží a služeb, hromadí obyvatelstvo úspory, které v určité míře realizuje v oblasti „druhé a třetí ekonomiky“. Tato ekonomika si vytváří své neoficiální instituce, nadané větší měrou stimulační schopnosti než ekonomika „oficiální“. Tento stav, jehož základem je přežívající extenzivní ekonomický růst, je příčinou toho, že mzdová a cenová soustava si zachovává nízkou stimulační schopnost za značné nerovnováhy mezi koupěschopnou poptávkou a nabídkou zboží a služeb, přičemž zvláště služby zajišťující sociální rozvoj obyvatelstva (zdraví, sport a turistika, kultura duševní i fyzická etc.) jsou poddimenzovány.

Sociální projektování v oblasti ekonomiky musí soustředit pozornost na tyto nedostatky a disproporce, rozvinout komplexní rozbor rozdělovacích procesů v jeho vazbách mzda—cena—hmotné rozdělování, včetně rozdělování kulturního společenského bohatství mezi obyvatelstvo předproduktivního, produktivního i postproduktivního věku tak, aby bylo dosahováno rovnováhy mezi ekonomickým a sociálním rozvojem společnosti. Optimalizace vazeb mezi jednotlivými stránkami rozdělovacích procesů na základě principů sociální spravedlnosti, odměňování podle množství a kvality vykonávané práce za současného rozvíjení sociálních jistot veškerého lidu zajišťuje urychlování sociálně ekonomických procesů.

5.3. Organizační a řídicí aspekty sociálního projektování

Každá závažnější organizační změna, každé rozhodnutí řídicích center, ať se týká výrobních programů, zavádění inovací, delimitací, dislokací či likvidací, vyvolává řadu sociálních problémů. Každý takový řídicí akt proto musí již v době přípravy předvídat možné sociální souvislosti, předcházet nežádoucím důsledkům nebo je kompenzovat. Tím více se tyto okolnosti týkají přestavby celého hospodářského mechanismu a jeho rozpracování od centra a resortů až po jednotlivé podniky. Pro československou výrobu je charakteristický nadměrný sortiment výroby, přesahující 60 % sortimentu světového, vytvořený předchozím extenzivním růstem. Ani rozsáhlá vědeckovýzkumná základna není schopna zajistit inovaci masy výrobků, což je příčinou jejich nízké užitné hodnoty a nízké konkurenční schopnosti celé řady z nich.

Základním úkolem přestavby bude na základě rozšíření mezinárodní dělby práce a radikálních změn ve struktuře ekonomiky podstatně snížit výrobní sortiment země a soustředit na něj intelektuální kapacity vědeckovýzkumné základny. To bude vyžadovat kromě založení rozvojových programů rozšířit sféru programů útlumových, spjatých s rušením řady neefektivních výrob, což nezbytně vyvolá celou řadu sociálních problémů a podstatně rozšíří úkoly sociálního projektování. Tyto strukturální změny budou nezbytně provázeny tvorbou různých alternativ organizačního uspořádání, směřujících k zjednodušení administrativních a řídicích struktur a zvýšení efektivity celého plánovitého řízení společenských procesů. Řada výrobně hospodářských jednotek bude podle zásad přestavby zrušena a těžištěm organizačních struktur se stanou podniky nejrůznější velikosti — od rozlehlých výrobně hospodářských sdružení a kombinátů až po bohatou strukturu středních a malých podniků s různými

nou mírou ekonomické a právní samostatnosti. V zájmu soustředění výroby na nejefektivnější a technicky nejvyspělejší výrobky bude řada podniků reorganizována ve vazbě na organizační rekonstrukce centrální sféry, vzniknou nové formy fúzí a kooperací, rozvine se i mezinárodní sdružení, což bude klást mimořádné nároky na komplexnost celého organizačního a řídicího systému, v němž aspekt sociální se výrazně dostává do popředí. Revoluční přestavba řídicích systémů, která bude nezbytně vyvolávat radikální změny v sociální sféře, bude vyžadovat i podstatné zdokonalování teorie i praxe sociálního projektování na všech úrovních společenské organizace.

5.4. Sociální projektování v oblasti architektury a urbanismu

Respektování sociálních aspektů architektury a urbanismu se v různých údobích historie výrazně prosazovalo. V helénské kultuře byla města budována v návaznosti na starořeckou mytologii podle principu „genia locci“, podle něhož stavby byly situovány a projektovány v souladu s nádherou panenské přírody; v období italského „quattrocenta“ byla architektura staveb spjata s výzdobou vrcholného umění malířského a sochařského, spjatého s rozvojem řemesel, v jejichž výrobcích denní spotřeby se snoubila účelnost s estetickým citem.

Teprve v moderní době — na základě rozvoje masové spotřeby — se v architektuře i průmyslových výrobcích odděluje stránka ekonomická a estetická. Na základě technokratických a úzce ekonomistických kritérií, abstrahujících od sociální a ekologické stránky společenské existence, vznikají sídliště, která nejsou centry společenského života a svou uniformitou, špatným estetickým prostředím a vzhledem, neúčelností a nekomplexností v uspokojování hmotných a kulturních potřeb kazí estetický vkus i morálku lidí. Absence komplexní sociální infrastruktury a nedostatek příležitostí jak v místě bydliště strávit volný čas působí úpadek mezilidských vztahů a socialistického kolektivismu, narušuje bohatost rodinného života a způsobuje řadu problémů při výchově dětí a mládeže.

Sepětí rozvoje architektury a urbanismu se sociálním projektováním jí vrací její skutečný smysl jako součásti životní úrovně, životního prostředí a životního způsobu člověka, faktoru utváření společenského vědomí, estetické a morální výchovy.

Podle někdejšího výroku Igora Bestuževa-Lady, že nové bývá někdy dobře zapomenuté staré, je třeba v sociálním projektování využívat vše kladné, co se v historii objevilo; i takových příkladů moderní doby, jako byla například rekonstrukce výmarského centra v NDR a historického starého města Varšavy, zkušeností s budováním novosibiřského „Akademgorodku“ i rekonstrukcí historického centra Prahy. Důležitým předpokladem rozvoje sociálního projektování je využívání mezinárodních zkušeností plánování a projektování sociálních procesů.

V současné architektuře se setkáváme s různými koncepcemi projektovaných děl. Jednu krajnost představují názory „architektonického determinismu“, které předpokládají, že realizované projekty se stávají hlavními prostředky zamýšlených sociálních přeměn. Druhou krajnost představují koncepty abstrahující od sociální stránky projektovaného díla, jde o jakýsi „sociální nihilismus“. V progresivní tvorbě architektů a urbanistů se hledá takové sociální zaměření, které by bylo v souladu s perspektivními sociálními a kulturními potřebami lidí v rozvíjející se socialistické společnosti. Zdůrazňuje se povinnost dát dílům vyšší sociální kvalitu a estetickou úroveň, zejména pokud jde o komplexní bytovou výstavbu. Technicko-umělecká architektonická a urba-

nistická tvorba má svůj sociální obsah a kontext, který zdůrazňuje nutnost spolupráce sociologů s architekty již při zpracování prognostické studie, při doplňování průzkumů a vypracování rozborů i při vypracování koncepce urbanistického řešení. Sociální projektování je nutno začlenit do zpracování územních a hospodářských zásad, které obsahují věcné i metodické předpoklady architektonických a urbanistických řešení.

V té souvislosti je možno využívat zvláště poznatků systémového, hodnotového a znalostního inženýrství, zejména pak možností automatizace projektování a využití sociálně ekonomických expertních systémů; to pak umožňuje:

1. lepší syntézu vědeckovýzkumné a inženýrské činnosti, která je zvláště důležitá při využití sociologických poznatků pro architektonické projektování,
2. integraci poznatků sociologických, architektonických a urbanistických při projektování prostoru s cílem vytvořit sídelní podmínky odpovídající rozvojovým potřebám místních teritoriálních společenstev,
3. implementaci sociologických poznatků pro projektování sociálních vlastností materiálně věcných objektů integrovaného komplexního sociálně ekonomického plánování,
4. zkrácení časového rozdílu mezi vznikajícími materiálními a sociálními potřebami a jejich uspokojováním a získanými sociologickými poznatky a jejich využitím v praxi.

6. Závěr

Sociální projektování vzniká na základě potřeby konkretizovat prognózované a plánované sociální úkoly až do sféry reálné praxe. Sociální projektování tak završuje plánovací cyklus prognóza—konceptce—plán—projekt—implementace, přičemž relativní samostatnost projektů umožňuje jejich zpětnou vazbu na zdokonalení předešlých fází plánovacího cyklu. Projekt konkretizuje plánovaná opatření před jejich realizací, zároveň však vytváří detailní zobrazení kvalitativně nových stavů, z nichž mohou vycházet budoucí plánové či programové trajektorie.

Vztah plánu—programu—projektu je tedy zpětnovazební a cyklický, přičemž nejdůležitější je vazba sociálního projektu na programovou část plánovacího systému. Sociální projektování můžeme vymezit jako cílově orientované působení na rozvoj sociálních jevů a procesů v bezprostřední praxi cestou vytváření optimálních podmínek v životním prostředí a způsobu života obyvatel s cílem všestranného rozvoje socialistické osobnosti.

Sociální projektování se orientuje na efektivní řešení sociálně technických, sociálně ekonomických a kulturně politických problémů a úkolů v rámci výrobně hospodářských jednotek, národohospodářských odvětví, územních celků i sociálních úkolů celospolečenských. Uplatnění sociálního projektování se tak předpokládá nejen v návaznosti na dosavadní technicko-organizační a ekonomické projektování ve výrobních a dopravních komplexech, ale i ve vazbě na rozvoj socialistické industrializace, urbanizace a všestranné zdokonalování přírodního prostředí člověka. Vzhledem k relativnímu „mládí“ sociálního projektování není jeho teorie a metodologie dostatečně rozpracována. Existuje celá řada názorů na jeho obsah i pojetí, jak prokázala diskuse na prvním československém semináři o sociálním projektování v Pardubicích v roce 1985. To klade i velké nároky na výzkum této důležité součásti teorie a praxe plánování a prognózování sociálních procesů.

Nesporný význam sociálního projektování však spočívá v tom, že je nedílnou součástí konkretizace přechodu národohospodářského plánování ke komplexnímu sociálně ekonomickému plánu, který by postihl v optimálních vazbách rozvoj všech stránek společenské existence, z nichž zvláště neobyčejně důležitá stránka sociální je v dosavadním systému plánovitého řízení společenských procesů nedostatečně rozvinuta.

Literatura:

- Afanasjev, V. G.: *Čelovek v upravlenii obščestvom*. Moskva, Mysl 1977.
- Aitov, N. A.: *VTR a sociální plánování*. Praha, Práce 1981.
- Antonjuk, G. A.: *Socialnoje projektirovanije*. Minsk, Nauka 1978.
- CIT i jevo metody NOT. Moskva, Ekonomika 1970.
- Čech, V.: *Objekty sociálního projektování v průmyslových podnicích*. In: Teorie a praxe sociálního projektování. Sborník referátů semináře. Pardubice, DT ČSVTS 1985.
- Dráb, Z. — Pernica, V.: *K úloze sociálního projektování*. Sociologický časopis 1983, č. 6.
- Gastěv, A. K.: *Kak nado rabotat*. Moskva, Ekonomika 1966.
- Hall, A. D.: *Methodology for Systems Engineering*. New York 1965.
- Charitonov, I. A.: *Socialnoje projektirovanije novych gorodov*. Novosibirsk, Nauka 1978.
- Kuprijanov, L. A.: *Socialnoje planirovanije na predpriyatijach NRB, GDR i ČSSR*. Leningrad, Nauka 1984.
- Kutta, F.: *Lenin i naučnaja organizacija truda*. In: Mirovaja socialističeskaja sistéma voploščeniya idej leninizma. k stoletiju so dnja roždenija V. I. Lenina. Moskva, SEV-IEMSS 1970.
- Kutta, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1980.
- Ljachov, I. I.: *Socialnoje konstruirovanije*. Moskva, Nauka 1980.
- Omarov, A. M.: *Socialnoje upravlenije*. Moskva, Mysl 1980.
- Pernica, V.: *Sociální projektování a jeho význam*. Podniková organizace 1984, č. 4.
- Planirovanije ekonomičeskogo socialnogo razvitija SSSR. Moskva, Mysl 1983.
- Podgorecki, A.: *Základy sociotechniky*. Praha, Svoboda 1968.
- Popper, K.: *Prediktion and Prophecy in the Social Science*. New York 1959.
- Posuzování technických projektů z hlediska sociálního dopadu a projektování sociálních dopadů technických inovací. Metodika. Ostrava, VÚ hutnictví železa 1983.
- Psichofiziologičeskije i estetičeskije osnovy NOT. Moskva, Ekonomika 1971.
- Rašek, A.: *Zkušnosti z analýzy a racionalizace sociálního řízení organizace podle metodiky SEPIMO*. Psychologie v ekonomické praxi 1982, č. 3.
- Řízení podniků a VHJ v podmínkách VTR I. Pardubice, VŠCHT 1984.
- Sociální projekt KKO. Třinec, Třinecké železářny 1982.
- Sociální souvislosti technického rozvoje. Úvodní studie (ed. J. Maráček), Ostrava, VÚ hutnictví železa 1985.
- Socialnoje planirovanije. Leningrad, Nauka 1984.
- Socialnyje aspekty upravlenija. Moskva, Ekonomika 1981.
- Sověšenstvovanije planirovanija socialnogo razvitija proizvodstvennych kolektivov. Leningrad, Nauka 1984.
- Ševčík, S.: *Proč sociální projektování?* Hospodářské noviny 1986, č. 35.
- Teorie a praxe sociálního projektování. Sborník referátů semináře. Pardubice, DT ČSVTS 1985.
- Teorija i praktika planirovanija i programirovanija socialnych processov v socialističeskich stranach. Materialy 7-go meždunarodnogo simpoziuma. Praha, IFS ČSAN 1981.
- Toščenko, Ž. T. — Aitov, N. A. — Lapin, N. I.: *Socialnoje projektirovanije*. Moskva, Mysl 1982.
- Verunáč, V.: *Racionalizace, vědecká organizace a otázka sociální*. Praha, SÚRČ 1930.
- Vitek, M.: *Obecná teorie systémů*. Pardubice, VŠCHT 1982.

Резюме

Ф. Кутта—З. Драб: Социальное проектирование — теоретические и методологические аспекты

Статья посвящена теоретико-методологическим основам социального проектирования как инструмента оптимизации социального поведения индивидов и групп, их трудовых и жизненных активностей, а также гуманизации их общественной среды.

В теоретической части определяются основные понятия — проект как специфически выраженная форма отражения будущей действительности и проектирование как совокупность действий, выливающаяся в информацию о будущем артефакте, включая конкретный метод его осуществления. Социальное проектирование содействует развитию человека как субъекта и объекта общественной жизни. Социальное проектирование завершает цикл прогноз — программа — план — проект в сфере внедрения, его основой является стремление к расширению и углублению системы планирования народного хозяйства на необходимые социальные и экологические размеры. В связи с этим авторы статьи определяют место и роль социального проектирования в системе планомерного управления социальными процессами и характеризуют его предмет и содержание.

В методологической части дается критика некоторых неправильных подходов и подчеркивается значение показателей социальной эффективности, использования подхода на основе целевых программ и с учетом целевых ресурсов, определения специфических парадигм новых целевых ситуаций и использования вариантности проектных решений в среде возрастающей неопределенности вплоть до случайности стохастического объекта проектирования. Основным требованием является системный подход, обоснованный комплексностью и многосторонностью социальных явлений. В связи с этим подчеркивается потребность моделирования социальных процессов и использования целого ряда матричных, аналогичных, ассоциационных и синектических методов и метода мозговой атаки, прагматологических и социотехнических принципов.

Субъектом социального планирования являются гибкие организационные структуры коллективов разработчиков и реализаторов, руководствующихся принципами междисциплинарного, коллективного труда.

Авторы далее характеризуют некоторые прикладные направления социального проектирования развития трудовых коллективов и территориальных единиц и подробно рассматривают, в рамках социального проектирования, аспекты технические, экономические, организационные и управленческие и проводят анализ социального проектирования в области архитектуры и урбанизма, объекта, в котором комплексно отражаются все вышеуказанные аспекты.

В заключительной части авторы подчеркивают значение социального проектирования как воздействия, с целевой ориентацией, на развитие социальных явлений и процессов в непосредственной практике, путем создания условий в окружающей среде и образе жизни жителей, с целью всестороннего развития социалистической личности. Отношение прогноза — программы — плана — проекта обладает обратной связью о оно циклично, причем социальное проектирование является неотъемлемой частью конкретизации перехода планирования народного хозяйства к комплексному социальному плану, который отразил бы в оптимальных связях развитие всех сторон общественного существования, из которых чрезвычайно важная сторона — социальная — в существующей системе планового управления общественными процессами недостаточно развита.

Summary

F. Kutta — Z. Dráb: Social Projecting — Theoretical and Methodological Aspects

In the present paper, primary attention is devoted to the theoretico-methodological bases of social projecting as a tool for optimizing the social behaviour of individuals and groups and their working and life activities. The humanization of their social environment is simultaneously discussed.

In the theoretical part, basic concepts are delimited — the *project* as a specifically expressed form of the reflection of future reality, and *projecting* as a complex of activities ultimately supplying information about the future artifact, inclusive of the concrete procedure of its realization. Social projecting contributes to the development of man as both subject and object of social activity. Social projecting culminates the prognosis — programme — plan — project cycle which it transfers into the sphere of implementation. Its underlying principles include the endeavour to expand and elaborate the system of economic planning by taking in the essential social and ecological dimensions as its constituent parts. In connection with the above, the position and role of social projecting in the system of planned control of social processes are determined, and both its subject and content are characterized.

In the methodological part, some incorrect approaches are subjected to criticism. Emphasis is laid on the relevance of social-effectiveness indicators, on the application of the goal-programme and goal-source approach, on the determination of specific paradigms of new goal situations, and on taking full advantage of the variance of project solutions in an environment of a growing indefiniteness or even randomness of the stochastic object of projecting. The principal postulate is the system approach, justified by the complexity and the many-sidedness of social phenomena. In this connection, the necessity of modelling social processes and of applying a great many matrix, analogical, associative, brainstorming and synectic methods as well as praxeological and sociotechnical principles is pointed out.

The subject of social planning are flexible organizational structures of solvers' and realization collectives which are governed by the principles of interdisciplinary, team work.

The paper goes on to characterize *some application trends of social projecting* in the area of the development of working collectives and territorial units, to describe in more detail the technical, economic, organizational and managerial aspects within the framework of social projecting, and to analyze social projecting in the area of architecture and urbanism — i. e. an object where all the aspects referred to above complexly project themselves.

The concluding part brings a comprehensive discussion about the significance of social projecting as a goal-oriented action on the development of social phenomena and processes in immediate practice by way of creating conditions in the living environment and in the way of life of the population; its aim is an all-round development of the socialist personality. The relation prognosis — programme — plan — project is a feedback, cyclic relation, and social projecting forms an inseparable part of the concretization of the transition of economic planning to a complex social plan covering, in optimal relations, the development of all the aspects of social existence. Of these, it is particularly the exceedingly important social aspect that has so far been insufficiently developed in the present system of planned management.

1. Úvod

V podmínkách ČSSR vykryštovaly otázky sociálního projektování v návaznosti na některé dřívější tradice, dále pak v průběhu marxistického výzkumu sociálních souvislostí vědeckotechnické revoluce [Richta 1966], v průsečíku ověřování hypotézy o zákonitostech předávání stále složitějších funkcí člověka stroji-automatu [Kutta 1970] a konstituování teorie plánovitého řízení sociálních procesů [Kutta 1979]. K dosažení současného stavu přispěly také výsledky systémových výzkumů, především v aplikační rovině systémového inženýrství, které hledalo odpovědi na potřebu metodického zvládnutí návrhu a realizace složitých výrobních i jiných soustav. V nich vždy hrála významnou roli „živá“ lidská složka. Komplexnost řešení je zde nemyslitelná bez zvládnutí sociálních, psychologických, etických a duchovních otázek. Hospodářská praxe výrazně přispěla vypracováním metodiky sociálního projektování v resortu hutnictví a těžkého strojírenství.

V procesu vyjasňování metodologických a metodických otázek sociálního plánování byla definována potřeba zformovat informační základnu. Především bylo nutno odstranit rozpor mezi rozvinutou ukazatelovou a normativní základnou technologie a ekonomiky a nedostatečnou základnou systému sociálních a ekologických indikátorů a kritérií. Dále bylo zapotřebí rozvíjet modelování sociálních procesů a metody využívání výpočetní techniky a na ní založených automatizovaných systémů (ASŘ, AIS). V celém bloku informačního systému sociálního plánování se osvědčila aplikace systémového přístupu, zvláště pak systémového inženýrství ve spojení s rozvíjením ASŘ.(1)

2. Sociální plánování a sociální projektování

Silící potřeba přechodu na intenzivní dráhu ekonomického rozvoje se v ČSSR začala projevovat již v šedesátých letech. Nedostatečný rozvoj sociálních stránek společenské existence se stal bariérou intenzifikace ekonomického rozvoje. Společenská praxe na tuto skutečnost začala reagovat v letech 1971—1975 vypracováním sociálních programů. V období 1976—1980 (šestý pětiletý plán) se v naší plánovací praxi objevují závazně zpracovávané komplexní programy péče o pracující, na nichž se výrazně podílí ROH. Sociální složka plánu však na rozdíl od ekonomické není dostatečně vybavena metodologicky ani institucionálně. Věda, reprezentovaná státním plánem základního výzkumu, začíná na tomto problému intenzivněji pracovat. Postupně jsou formulována teoretická východiska sociálního plánování a programování [Kutta 1980]. Pro ob-

(1) Od roku 1969 se setkávají specialisté systémového výzkumu na každoročních konferencích *Systémové inženýrství-SI*. Od samého začátku je zde věnována patřičná pozornost lidským, sociálním otázkám. Od roku 1979 jsou organizována každoroční setkání teoretiků i praktiků sociálního plánování k problémům „automatizace a řízení sociálních procesů“ na konferencích ASŘ/RSP. Ze všech konferencí jsou vydávány sborníky, vydavatelem je Dům techniky ČSVTS Praha.

dobí 1981—1986 se v řídicích orgánech vypracovávají dlouhodobé i krátkodobé (prováděcí) plány kádrového, personálního a sociálního rozvoje, které pro období 1986—1990 nabývají formy plánů personálního a sociálního rozvoje.

V posledních letech bylo v ČSSR v zásadě zvládnuto sociální plánování ve výrobních organizacích. Je propracováno metodicky a stabilizováno institucionálně, stalo se součástí pracovní činnosti útvarů kádrové a personální práce. V administrativně správních orgánech (NV) jsou zpracovávány komplexní plány sociálního a ekonomického rozvoje, pouze však na úrovni krajů. Institucionálně zde není otázka dořešena.

Praxe socialistické výstavby přináší dnes a denně řadu problémů, na jejichž řešení nestačí dosavadní instituce a metody sociálního plánování. Nejsou-li však řešeny ve své sociální dimenzi, dochází ke ztrátám ekonomickým i politickým. vzniká sociální napětí.

Sociální plánování, které teorie definuje jako postupné řešení sociálních problémů [Lapin 1975], musí být překračováno ve smyslu předvídaní možných sociálních problémů a formování sociálních sil, podporujících řešení výrobních ekonomických a investičních úkolů. V souvislosti s technickými, technologickými, ale také organizačními a ekonomickými inovacemi různých řádů vznikají zcela nové, nebo v dané oblasti zatím neznámé sociální důsledky. To vyžaduje předem konstruovat sociální vazby a mechanismy fungování nových objektů. Tak se dotváří a nabývá na významu nová disciplína — sociální projektování — jako nový prvek v systému řízení sociálních procesů.

Projektování má hluboké tradice v technice, kde se vyvinuly početné metody modelování, simulace a experimentování, načrtů i propočtů nových strojů a zařízení; projektování bylo také propracováno na úrovni organizací, kde předjímá organizační uspořádání složitých výrobních a nevýrobních komplexů. Také projekty automatizovaných systémů řízení, popřípadě jiných soustav typu „člověk—stroj“, mají své ověřené postupy a praktické zkušenosti.

Prostorem sociálního projektování je činnost skupin lidí i jednotlivých pracovníků. Základním objektem pak je hlavní systémotvorný faktor sociálního systému, jímž je práce a výrobní činnost, jakož i vztahy, které z nich vycházejí. Na faktory pracovní činnosti navazují neméně důležité další faktory podmínek života, a konečně odraz objektivních podmínek života a práce v myšlení a jednání lidí [Dráb 1985].

Praktici projektanti dávno postřehli, že technický projekt — ať již jde o zahájení nové výroby, zavedení nového technického prostředku do užívání či o nové organizační formy nebo nová ekonomická pravidla — vstupuje v okamžiku realizace do složitých společenských vztahů, ovlivňuje celý systém výrobních sil společnosti. Problémy z této skutečnosti plynoucí byly málokdy předem řešeny.

Sociální projektování má jistou podobnost s projektováním inženýrským, nelze je však ztotožňovat. Zásadní shoda je v tom, že stejně jako inženýrský projekt i sociální projekt je formou přeměny tvůrčího záměru v realitu [Automatizované 1982]. Rozdílnost tkví ve skutečnosti, že proti „díleenskému výkresu“ (ev. jiné projektové dokumentaci) klade sociální projekt hlavní důraz na proces realizace neboli zavedení (implementace).

Sociální projekt je svéráznou formou vědomého, cílově orientovaného formování životní reality, jeho zájmovou oblastí i objektem je činnost lidí, jejich sociální potřeby i soustava sociálních vztahů, do nichž člověk v organizaci vstupuje. V tomto smyslu rozšiřuje tradiční oblasti inženýrské a projekční činnosti. Sociální projektování je projevem zákonité nutnosti ovládnout na vyšší poznávací i realizační úrovni úplný systém společenské reprodukce — výzkum — vývoj — výroba — užití, a to s těžištěm v sociálních aspektech

tohoto cyklu. Přesahuje proto dosavadní převážně technické a ekonomické přístupy k projektování, stojí před ním úkoly kvalitativně nové.

Na základě dosud získaných poznatků i anticipovaných budoucích potřeb konstatujeme, že sociální projektování se projevuje jednak: a) jako nová oblast vynakládání živé práce ve společenské dělbě práce; b) jako nový druh pracovní činnosti (profesní) s vlastním obsahem a specifickými postupy, jehož úkolem je zabezpečit dosažení optimálních ukazatelů fungování nových (vznikajících) objektů a působit ke sladění objektivních potřeb společenského vývoje se subjektivní činností lidí při formování společenských vztahů v praxi.

Produkt sociálního projektování, sociální projekt je vypracováván pro různé úrovně a v závislosti na úrovni jsou kladený specifické metodické požadavky.

První úroveň tvoří projekty lidsko-strojových pracovních a výrobních systémů. Zde jde o metody dovolující zahrnout do projektu a vztahů v pracovních skupinách psychologické a sociální charakteristiky člověka, které ovlivňují funkci systému. Jde také o hodnocení činnosti člověka z hlediska žádoucího rozvoje. Metody jsou rozpracovány a dále zdokonalovány ergonomií, inženýrskou psychologií, sociální psychologií a sociologií a často platí i pro další úrovně.

Druhou úroveň tvoří velké vědecké nebo technické projekty, jakými jsou například výstavba jaderných elektráren, stavby vodních děl, komplexní vědeckotechnické programy (elektronizace, robotizace, biologizace), event. principiální rekonstrukce výrobních celků.

Třetí úroveň, relativně samostatnou, tvoří rozsáhlejší přeměny hospodářského mechanismu a sociálních vztahů, jako například přestavba mzdových soustav, zásadní změny plánových a hodnotících ukazatelů, změny řídicích a sociálních vztahů.

Zatím konstatujeme, že společenská dělba práce nedospěla k vytvoření samostatných institucí (prvků), které by byly speciálně nositeli sociálního projektování. V té či oné míře se sociálními otázkami musí zabývat každé projektování či konstruktérské pracoviště. V institucích, které zpracovávají plány sociálního a personálního rozvoje se v té či oné formě se sociálním projektováním vyrovnávají. Lze předpokládat, že se specializované útvary postupně vytvoří prohlubováním dělby práce v rámci personálních útvarů, jakož i v projektčních a plánovacích organizacích a orgánech. Hlavní však je skutečné vyvíjení technických, organizačních a sociálních projektů.

3. Systémové přístupy a sociální projektování

Projektováním rozumíme účelně organizovanou soustavu vzájemně spjatých činností, jejichž konečným výsledkem je informační model budoucího, požadovaného nebo plánovaného artefaktu, včetně návrhu postupu jeho realizace. Tímto artefaktem může být nejenom nová stavba, nový výrobní proces, ale také nový způsob ukládání a zpracování dat, nová instituce a organizace, nové formy organizace a řízení sociálně ekonomických procesů.

Projektování bylo významně ovlivněno systémovým přístupem. Rozpracování systémových teorií a metodologií bylo stimulováno mimo jiné řešením problémů organizace a řízení složitých technických a sociálně ekonomických děl. Za systémové aspekty považujeme především následující:

1. Projektované dílo (a to jak technické, tak také dílo sociálně ekonomické, organizační nebo institucionální povahy) je třeba pokládat za složitý systém, jehož výstavba i fungování předpokládá účelnou organizaci nových, často velice různorodých prvků, organizací a řízení jejich vzájemných vazeb (které mohou

být opět různé povahy, mohou zahrnovat různé procesy materiálové, energetické i informační výměny).

2. Projektované dílo je třeba pokládat za subsystém širšího systému, za něco, co je spojeno řadou vazeb s tím, co lze charakterizovat jako okolí systému. Podobně jako nelze úspěšně projektovat výrobní zařízení bez zajištění všech potřebných materiálových, surovinových, energetických a lidských zdrojů, bez zajištění dodavatelsko-odběratelských vazeb, nelze úspěšně projektovat ani entity jiné povahy, například entity sociální, ekonomické, organizační, normativní nebo jiné povahy bez respektování celé soustavy různorodých vazeb na okolí, bez přihlédnutí k možným změnám v okolí.

3. V projektování složitých systémů je třeba věnovat zvláštní péči tomu, co bývá všeobecně charakterizováno jako dynamické chování systémů, které zahrnuje možné „dopady“ projektovaného systému v čase a prostoru, předpokládané časové rytmy nebo cykly, prostě toho, co je obecně označováno jako „směr času“ (tj. směr maximálních změn entropické úrovně), rychlost morálního zastarávání, růst technického, ekonomického i organizačního zpoždění; analýza dynamického chování může zahrnovat také rozbor možných konfliktních situací, možných havárií nebo katastrof, analýzu chování v nenormálních situacích a systémově koncipované projektování musí přihlížet k tomu, co lze charakterizovat jako meze možností, resp. jako meze zdrojů, meze růstu, meze plánovaných nebo předpokládaných funkcí. Jde zde o to, že nejen ve vlastním procesu realizace projektovaného díla je nutno brát v úvahu zdroje i časové dispozice, ale také ve vlastním provozu nebo fungování tohoto díla je třeba počítat s jistými limity, s určitým omezením jeho možností. Přitom může jít o meze zcela rozdílné povahy; není sporu o tom, že jsme získali již dostatečné poučení z výstavby i fungování rozsáhlých zařízení těžkého průmyslu, pro něž musel být zajištěn nákladný a náročný dovoz materiálu, které značně zatížily napjatou energetickou bilanci. Otázka mezi možností však musí být velice pečlivě zvažována prakticky u všech složitých děl technické i sociálně ekonomické nebo institucionální povahy.(2)

Ve spojení s automatizací a výstavbou automatizovaných systémů informačních a řídicích (AIS, ASŘ) byly vypracovány principy „systémového projektování“, podle nichž práce na projektu se člení:

A) v čase — na fáze projekční činnosti: zámysl — projekt — zavedení — běžná exploatace — ukončení funkce (změna, inovace);

B) podle typů řešených problémů do tří linií projektů:

- a) technicko-organizační linie, v níž se rozpracují veškerá organizační a informační schémata fungování nového systému v souladu s cíli, stanovenými na počátku;
- b) linie přípravy operátorů a ostatních pracovníků přímo funkčně zapojených do automatické části systému (ASŘ, AIS);
- c) linie přípravy uživatelů a podstatného okolí systému, jejímž hlavním úkolem je styk a vazby automatizované s neautomatizovanou částí systému a dalším okolím [Kutta 1973].

Je nutno konstatovat, že ke škodě věci využívá praxe uvedené principy

(2) Systémová koncepce projektování, která bere v úvahu okolí, která přihlíží k očekávanému dynamickému chování navrženého systému spojeného s řadou nových problémů, rizik a nebezpečí vyžaduje, aby do projektového procesu byly vneseny prognostické dimenze. Akcent na prognostické dimenze přibližuje systémově koncipované projektování k těm složkám vědecké, technické a sociální prognostiky, které bývají charakterizovány jako normativní prognostika. Pro normativní prognózování je pak typická zvýšená pozornost těm aspektům, které se dají vyjádřit v pojmech „odpovědnost“, „meze zdrojů“, „meze růstu“, „možné havárie“ ap.

zatím velmi nedostatečně. Dochází potom k takovým situacím, že pokrokové formy práce (s využitím automatizovaných systémů přípravy výroby) jsou v důsledku nedostatečné projekční přípravy odmítány. Nebo je automatizace zaváděna v podstatě na „účet“ dělníků ve výrobě, neboť v průběhu projekce systému nebylo instituce, která by potřebné otázky zformulovala a vyřešila.(3)

S podstatně větší šíří problémů se střetáváme při systémové analýze větších investičních nebo organizačně ekonomických akcí. Přistupujeme-li k nim jako k projektovým problémům, musíme vzít v úvahu, že uspokojují nebo mohou uspokojit zcela konkrétní potřeby, zájmy nebo požadavky či nároky, které nejsou anonymní, že zde existují nositelé těchto zájmů, které nutně ovlivní projektový problém při jeho transformaci do konkrétního zadání projektové úlohy, což hraje roli při rozhodování a volbě možných variant řešení, v přijetí a uznání daného projektového problému a formulacích vlastního zadání. Přitom se pokládá za samozřejmé, že při konstrukcích preferenčního uspořádání variant nebo možných řešení (příčemž jedním z možných řešení je vždy zachování stávajícího stavu a tím i neřešení daného projektového problému) budou vždy preferovány ty zájmy, potřeby, požadavky nebo nároky, které mohou být pokládány za celospolečenské, před zájmy osobními, skupinovými, úzce regionálními apod.

V zájmu správného řešení je nutno tyto problémy řešit. K tomu se doporučuje analyzovat problém z hlediska odpovědi na následující otázky:

1. Kdo je schopen, nebo kdo je kompetentní takové zájmy, potřeby, požadavky, které je možno oprávněně uznat za „celospolečenské“, rozpoznat, vhodně identifikovat a tím připravit i argumenty pro jejich zodpovězení, uznání nebo přijetí?
2. Jakým způsobem korigovat emotivně koncipované manipulace a iracionální vlivy v definicích společenské potřeby?
3. Jak sladit rozbor expertních týmů a kompetentních odborníků s názory a postoji široké veřejnosti, formované někdy pod vlivem značně jednostranných kampaní, které jsou někdy ovlivněny simplifikujícími, i když obvykle velmi působivými hesly?

Odpovědi na uvedené otázky, formulované ve stadiích příprav projektů a formování jejich zadání, mohou usnadnit sjednocení odborných analýz, systémové a zejména prognosticky koncipovaných rozborů a všech těch akcí, které mohou podněcovat a mobilizovat občanskou angažovanost, veřejnou podporu, to, co se někdy (a ne zcela vhodně) nazývá občanská iniciativa apod.(4)

4. Teorie a praxe projektování sociálních aktivit

Jestliže dnes můžeme podrobně hovořit o jevu, který jsme nazvali „sociální projekt“, je nutno poznamenat, že společenská praxe byla vždy nucena řešit

(3) Ve Žďárských strojírnách a slévárnách byl zaveden systém automatizace projektování. Výstupy jsou dílenské podklady pro montáž v elektrodílně. Doposud používané montážní výkresy byly nahrazeny montážními tabulkami ve formě číselných kódů. Vznikl rozpor mezi konstrukcí a výrobou. Na dílně se při použití tabulek zvyšuje pracnost o 20 % a dochází k poklesu výdělku (viz R. Valášek: Tabulky kontra schéma, Tribuna č. 26, 1986, s. 18). Profesní nedostatečnost projektantů automatizovaného systému a koneckonců i nedostatky v řízení se řeší na úkor dělníků. Právě ke včasnému řešení těchto a podobných otázek je také orientováno sociální projektování.

(4) Současně je třeba zdůraznit, že při systémovém hodnocení všech významnějších projektových problémů, a to ve všech sférách technického, technicko-ekonomického i sociálního projektování, nelze v soustavách hodnotících kritérií opomenout ta kritéria, která souvisejí s hledisky vyjadřovanými v pojmech jako „sociální žádoucnost“, „sociální akceptabilita“ apod.

sociální otázky a problémy. Využívala k tomu takových poznatků a metod, které měla k dispozici (mnohdy to byly analogie s dřívějším řešením nebo s řešením známým ze zahraničí apod.),⁽⁵⁾ a to bez ohledu na stav teoretického zvládnutí problému. Praxe zde kladla otázky, na něž teorie odpovídá se zpožděním.

Skutečný život je vždy komplexní, proto takové rozsáhlé akce, jako byly například výstavba konvertorové ocelárny v Trineckých železárnách, komplexní automatizace vzorového závodu TOS Hostivař v Praze, výstavba ocelárny POLDI II v Dříně u Kladna a jiné, byly rozpracovány i do sociálních aktivit. Nedostatky sociálního projektu investiční akce výstavby a provozu jaderné elektrárny Dukovany posloužily jako zkušenost, která vedla k vypracování podrobnějšího sociálního projektu výstavby a provozu jaderné elektrárny Temelín. Je možno uvést celou řadu příkladů poruch v sociální oblasti, které vznikly tím, že se projekt omezil jen na vyřešení technických otázek.

Velkou pomocí při konstituování sociálního projektování je praxe resortu hutnictví a těžkého strojírenství. Pro realizaci likvidace zastaralých provozů POLDI I a huti KONĚV a výstavbu nového provozu POLDI II — Dřín byl vypracován projekt sociálních opatření vyvolaných výstavbou, které byly předpokladem k zajištění sociálního systému provozu nových a renovovaných kapacit. Realizace opatření byla projektována na šestou a sedmou pětiletku v rozsahu 1,3 mld Kčs. Při celkovém hodnocení sociálního projektu POLDI II — Dřín (po deseti letech jeho realizace) bylo konstatováno, že prognózy se realizovaly s 90—95 % přesností a že projektovaná opatření mají relativně vysokou účinnost při zajišťování provozu nových kapacit. Projekt se tedy osvědčil jako systémové řešení sociálního potenciálu pro investiční a inovační akci vyššího řádu.

Ve Východoslovenských železárnách Košice mají bohaté zkušenosti s pojováním plánů sociálního a technického rozvoje. Některé zkušenosti získali také v Trineckých železárnách.

Významným prostorem pro sociální projektování je investičně projekční činnost spjatá s územním plánováním. Sociální plánování a projektování zatím nemá v územních řídicích orgánech zákonem stanovené nositele, organizačně a personálně zajištěnou pravidelnou činnost; naopak má celou řadu nevyřešených problémů zásadního významu. Možná a schůdná cesta je, dosáhnout těsné spolupráce s plánovacími institucemi již pevně konstituovanými. Jednou z oblastí, kde existují podmínky vhodné pro uplatňování sociálního plánování a projektování, je nepochybně územní plánování a investorsko-projekční činnost. Zejména při bytové výstavbě, jakož i při přestavbách nevyhovujícího bytového fondu, vystává velký počet vážných sociálních problémů natolik různorodých, že se ani nemohly stát součástí urbanistických ukazatelů a obecně platných směrnic projektu. Přestože sociální problémy jsou vyvolány územně technickým zásahem a často jej velice komplikují, není ani v možnostech, ani v pravomoci orgánů územního plánování, resp. v další fázi v možnostech projektových organizací, je v plné míře řešit. V projektové dokumentaci sice může být navržena například skladba bytů odpovídající svými parametry potřebám obyvatel, kteří se chtějí po přestavbě vrátit do původní lokality, ale již není v pravomoci projektanta přidělit je těm, pro něž je na-

(5) K problémům metody analogií viz: Pernica 1987.

vrhl.(6) V etapě, která obvykle navazuje na územní projekt, tj. v přípravné investorské činnosti a při zpracování dokumentace staveb je situace složitější a pro využití sociálního projektování nejsou zatím připraveny metodické nástroje. Přitom se jedná o fázi, která podrobností záměru a řešenými otázkami odpovídá úrovni sociálního projektování, které směřuje ke konkrétnosti a detailnosti(7).

Má-li být cílevědomá činnost zformována do profese, je ji nutno vybavit metodicky, především pak pro zvládnutí vazeb mezi ekonomickým, technickým a sociálním. Počáteční odhalování a teoretické zdůvodňování celostního charakteru společenského systému je střídáno snahami dovádět poznatky o sociální sféře do metodické podoby a zvládnout sociální proces do jisté míry inženýrským způsobem.

Postupně se na různých úrovních a v různých organizacích tvoří metodické postupy, které odpovídají potřebám i požadavkům sociálního projektování. Například ve Východoslovenských železárnách je propracována metodika „paspertizace pracovních míst“, založená na popisu pracovních funkcí. Existuje metodika vnitřní sociální analýzy hutního podniku. V ní se využije informací dvojího druhu:

- a) informace věcného objemového charakteru, materiálního vybavení, finančního a personálního zajištění,
- b) informace o chování a vědomí pracovníků.

Metodický postup vstupní sociální analýzy hutního podniku zahrnuje čtyři věcné etapy:

1. analýzu vlivů předpokládaných výrobních a technických změn na podnikový sociální systém,
2. dotazníkové šetření,
3. analýzu oblastí,
4. vyhodnocení získaných výsledků.

Požadavky na sociální systém hutního podniku se zjišťují u všech předpokládaných akcí technického rozvoje s hodnotou nad 2 mil. Kčs, nebo u akcí, které se týkají více než 10 pracovníků [Adámek 1981].

Postupně jsou do metodické výzbroje sociálního projektování začleňovány (na základě systémového přístupu) poznatky teorie implementace a teorie netechnických inovací [Automatizované 1982]. Dále se zdokonaluje metoda organizované technologie — „orgware“ [Dráb 1986]. Pro potřeby projektování automatizovaných systémů, především ASŘ a AIS, do systému organizované technologie orgware je rozpracována sociální část — socware“.

Pod pojmem „socware“ se rozumí souhrn metod a postupů projektování činnosti člověka v systému (ASŘ). Kvalita projektu automatizovaného systému a koneckonců výsledná efektivnost projektovaného systému jsou determino-

(6) A již vůbec nespádá do jeho kompetence zorganizovat přesuny domácností, zajistit pomoc pro staré osamělé ženy, které představují vysoký podíl obyvatel staré zástavby určené k rekonstrukci, popř. podávat informace o oprávněných požadavcích lidí přestavbou postižených např. z hlediska platných majetkoprávních předpisů. Vzniká tedy mimořádná potřeba sociálního projektování. V praxi bývá sociální řešení buď vítané, nebo jinde naopak považované za nežádoucí komplikaci. Objektivně je však velmi potřebné, neboť řeší problém komplexně.

(7) Investorská činnost, např. při zabezpečování bytové výstavby, objemově i finančně direktivně stanovené, se setkává s obtížemi, které mohou ohrozit i včasné splnění plánu výstavby (v důsledku třeba monopolního postavení dodavatelských organizací): s obtížemi, které souvisejí se zabezpečováním financování některých staveb a objektů mimo limit komplexní bytové výstavby atd., takže potřeby zatím anonymních budoucích uživatelů jim často připadají málo důležité a neřeší se.

vány v první řadě kvalitou projekce činnosti člověka, event. lidí v systému. Metodickým nástrojem sociálního projektování je také „sociální pasport“ objektu, bez ohledu na to, zda jde o projekt objektu „na zelené louce“ nebo jde o přeměnu již existujícího a fungujícího systému.(8)

5. Automatizace a sociální projektování

Automatizace a počítače se staly již koncem šedesátých let synonymem vědeckotechnického pokroku. Analýzy technických a technologických přeměn ukázaly, že oblastí nejpronikavějších změn v důsledku automatizace bude v sedmdesátých a osmdesátých letech práce a především práce řídící a práce tvůrčí [Kutta 1973].

Význam společenských a sociálních aspektů automatizace tvůrčí, duševní práce roste úměrně kvantitativnímu a kvalitativnímu rozvoji výpočetní techniky.(9)

V rámci Komplexního programu vědeckotechnického pokroku zemí RVHP do roku 2000 jsou rozvíjeny systémy automatizovaného zpracování inženýrských prací, především projektování — Systém automatizovaného projektování. Do roku 1990 má být v ČSSR vybudováno 2000 pracovišť automatizovaného projektování s výhledem na zvýšení počtu do r. 2000 na 20 000.

Prudký rozvoj automatizace nás nutí ovládnout i rozpracovávat adekvátní teorie, které by účinně mohly pomáhat praxi. Naléhavými se stávají především požadavky na nové přístupy v sociálním systému člověk — počítač. Považujeme za správné orientovat se na sociální a lidské problémy spojené s interakčním využíváním soudobých počítačů. V této souvislosti upozorňujeme na otázky umělé inteligence a určitého protipólu „hybridní inteligence“, jejíž koncepci vypracovali sovětské vědci. Vypracovali metodické postupy konstrukce lidsko-strojových informačně poradenských systémů, v nichž se chápe programové a jazykové vybavení počítače jako „objektivizace inteligence předchůdců“, neviditelných účastníků hybridního kolektivu. V tomto systému je při strukturaci úkolu hlavním požadavkem maximálně ulehčit uživateli jeho část práce a modifikovat ji podle jeho psychologických charakteristik.

S tím souvisí také orientace na analýzu možnosti znalostního (kognitivního) inženýrství v sociálním projektování.

Znalostním inženýrstvím rozumíme soustavy inženýrských metod a prostředků umožňujících a zajišťujících volbu a tvorbu forem, reprezentace a uspořádání znalostí do bází znalostí, resp. expertních systémů či jinak charakterizovaných kognitivních systémů. Soustavy metod a prostředků představují poměrně rozsáhlé a ne vždy homogenní spektrum zahrnující zejména modely dat a modely znalostí, formy reprezentace znalostí, formy inferenčních

(8) Obsahem sociálního pasportu by měla být: 1. demografická struktura (pohlaví, věk, vzdělání, stav); 2. profesní struktura (kvalifikace, délka praxe, specializace); 3. politicko-ideová struktura (členství v organizacích, pracovní aktivita); 4. ekonomická struktura (mzda, odměny, příjmy, ev. majetkové poměry rodiny, vlastnictví nemovitostí, byt); 5. sociologický model vztahů, neformální struktura, org. pohyb kádru; 6. sociologický model postojů.

(9) Vybavování výpočetní technikou předbíhá dřívější prognózy [Pernica 1983]. Koncem roku 1986 bylo v ČSSR v provozu 10 709 počítačů různé velikosti a výkonnosti. Z nich je pouze 11,2 % určeno k řízení technologických procesů. Naprostá většina instalovaných počítačů je využívána pro „klasické“ zpracování dat. Jen část z nich také pro ASR a AIS. Vedle uvedených instalovaných počítačů je v ČSSR u soukromníků i v organizacích podle odhadu 80—100 tisíc osobních počítačů (PC), většinou západní produkce. Do roku 1990 má československý průmysl dodat asi 150 tisíc osobních počítačů a dalších 150 tis. má být vyrobeno nově vzniklým sdružením pro mikroelektroniku, v němž hrají hlavní roli družstva (Rudé právo 19. 11. 1987).

procedur, metody selekce relevantních dat a s tím spjaté hardwarové, softwarové a orgwarové prostředky. Důležitým předpokladem znalostního inženýrství je systémové uspořádání všech těchto prvků a jejich vazeb, zejména pak systémové uspořádání příslušných dat a znalostí a příslušných činností a procedur, které tvoří složky těchto činností. Systémové uspořádání se obvykle vyznačuje poměrně složitou architekturou, která zpravidla kombinuje principy sekvenčního a hierarchického uspořádání.(10)

Systém znalostí chápeme jako účelně řízenou a organizovanou interakci tří subsystémů (souborů): 1. přijatých a ověřených nomologických dat, 2. faktografických dat a 3. adekvátních inferenčních procedur. Konkrétní náplň uvedených požadavků závisí přirozeně na povaze dané předmětné nebo problémové oblasti a na povaze procedur kompetentních pro tvorbu znalostí. Na-prosto nepostradatelná je funkce inferenčních procedur, tj. pravidel umožňujících logicky nebo matematicky legitimními způsoby generovat nová data na základě známých dat. Funkce inferenčních procedur (které mají podobu určitých pravidel) v systémech znalostí, v bázích znalostí, resp. v expertních systémech je tak podstatná, že tyto systémy jsou někdy označovány jako inferenční systémy.(11)

Znalostní systémy pro potřeby sociálního projektování by měly zobrazovat: 1. potřebu pracovníků pro inovace, 2. přípravu pracovníků pro inovace, 3. nároky inovací na sociální služby (bezpečnost a ochrana zdraví, zdravotní péče, závodní stravování, byty a ubytování), 4. sociotechnické programy pro praktické řešení očekávaných potíží, 5. vytváření a rozvoj pracovních kolektivů. Je nepochybné, že prohlubování informační a znalostní základny sociálního projektování, zejména pro sociální inovace vyšších řádů, nepokročí bez zásadního teoretického příspěvku sociologie, psychologie, ekonomie a dalších věd o člověku a společnosti.

Společenská praxe před nás staví také úkol ovládnout „informatiku“ v celé šíři tohoto problému.

6. Závěr

Sociální projektování, stejně jako sociální plánování, naplňuje marxistickou koncepci aktivní funkce sociálního poznání. Především sociologii se otevírá možnost dalšího racionálního využití poznatků a závěrů konkrétních výzkumů ve prospěch společenské praxe.

Jako každá rozvíjející se disciplína, také sociální projektování vytyčuje více úkolů, než registruje výsledků. V příspěvku jsme se zatím nedotkli možnosti konstruktivního využití sociologických výzkumů a dalších otázek. Podstatná přestavba mechanismů fungování společnosti a tím také vztahů ve společnosti představuje prostor, v němž je zapotřebí v maximální míře uplatňovat dosažené poznatky společenských věd konstruktivním, inženýrským způsobem. Nevyjímaje takové strukturní změny, jako je například formování odvětví informačního průmyslu, nebo zvláště sociálně citlivá otázka uvolňování pracovních sil.

V uplynulém období jsme se více věnovali argumentaci a zdůvodňování

(10) Znalostní inženýrství sdílí některé systémové charakteristiky s jinou perspektivní systémové inženýrskou oblastí, která bývá označována jako „hodnotové inženýrství“ a se zcela novým „informačním inženýrstvím“.

(11) Pro fungování systémů tohoto druhu jsou obvykle postulovány funkce: a) systém je schopen řešit náročnější nebo složitější úlohy (viděno z uživatelského hlediska), b) systémem předložené řešení je srovnatelné s lidským řešením, které předpokládá jistou úroveň znalostí, jistou odbornou úroveň nebo kvalifikaci (tzv. expertní úroveň).

objektivní potřeby sociálního projektování v sociálním plánování a společenské praxi. Dnes považujeme za nejdůležitější dále prohlubovat metodologické a metodické vybavení disciplíny. S novou naléhavostí vyvstává potřeba formovat instituce sociálního projektování jednak v řídicí praxi hospodářské i správní řídicí osy, jednak ve sféře školní i mimoškolní přípravy kádrů. S tím souvisí také legislativní zakotvení sociálních dimenzí v projekční praxi. Nemůžeme opomíjet ani osvětu na toto téma.

Jsmе na samém počátku nové cesty sociálního projektování v ČSSR; předpokládáme, že povede k vytyčeným cílům a prohloubí objektivitu rozhodování na všech stupních řízení. Musíme se však vyvarovat dětských nemocí všech začínajících praktik, zejména si od nich nesmíme slibovat více, než „na co mají“, než co mohou skutečně poskytnout. Přeceňování možností nových metod a postupů vedlo v minulosti často k deziluzím.

Literatura:

- Adámek, J.: *Model vstupní sociální analýzy hutního podniku*. Autoreferát kandidátské disertace. Vědecké kolegium filozofie a sociologie ČSAV 1981.
- Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů*; sborník konference. Praha, DT ČSVTS 1982.
- Automatizované systémy řízení a řízení sociálního rozvoje organizace — ASŘ/RSRO '87*; sborník referátů. Praha, DT ČSVTS 1987.
- Dráb, Z. — Pernica, V.: *Sociální projektování a práce*. In: *Automatizované systémy řízení a řízení oblasti práce*; sborník referátů. Praha, DT ČSVTS 1986.
- Dráb, Z. — Pernica, V.: *Sociální projekt a řízení sociálního rozvoje*. In: *Automatizované systémy řízení a řízení sociálního rozvoje organizace*; sborník referátů. Praha, DT ČSVTS 1987.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce (Principy socioekonomického řízení)*. Praha, Svoboda 1973.
- Lapin, N. I. a kol.: *Teorijs i praktika socialnogo planirovanija*. Moskva, Izdat. polit. lit. 1975.
- Pernica, V. a kol.: *Modelování sociálních procesů*. Praha, DT ČSVTS 1981.
- Pernica, V.: *Počítače — řízení — automatizace*. Praha, Svoboda 1983.
- Planning and Forecasting Social Processes*. Praha, Academia 1978.
- Rašek, A.: *Teorie a praxe sociálního projektování*. Pardubice 1985.
- Richta, R.: *Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1966.
- Socialnoje planirovanije i prognozirovanije*; ref. sborník symposia. Liblice—Praha IFS ČAN 1976.
- Teorie a praxe sociálního projektování*; sborník referátů semináře. Pardubice, DT ČSVTS 1985.
- Teorie a praxe sociálního projektování*; sborník referátů semináře. Pardubice, DT tišeskich stranach. Praha, IFS ČAN 1987.
- Tomeš, I.: *Sociální projekty v průmyslové praxi*. In: *Teorie a praxe sociálního projektování*. Pardubice 1985.
- Toščenko, Ž. T.: *Socialnoje projektirovanije v SSSR*. Moskva, Politizdat 1981.
- Venda, V. F.: *O zakoně vzajmoj adaptaciji čelověka i mašiny*. Věstnik AN SSSR 1985, č. 1.
- Vítek, M.: *Od praktického myšlení k modelování lidské činnosti*. In: *Teorie a praxe sociálního projektování*. Pardubice 1985.

Резюме

3. Драб — В. Перница: Социальное проектирование в ЧССР

Работа является сжатым обзором формирования социального проектирования в Чехословакии на теоретическом фронте и в хозяйственной практике. Она определяет отношения между социальным планированием и социальным проектированием, так же как и между инженерным и социальным проектированием. Автор дает оценку вкладу системного подхода и анализирует возможности социального проектирования при решении проблем автоматизации.

Социальное планирование является постепенным решением социальных проблем. Оказывается необходимым предвидеть возможные социальные проблемы. Это означает формировать заранее социальные связи и механизмы функционирования новых объектов, что является содержанием новой дисциплины, социального проектирования.

Социальное проектирование в некоторой мере аналогично инженерному проектированию. Принципиальное сходство в том, что у одного и другого речь идет о форме преобразования творческого намерения в реальность. В сравнении с инженерным проектом в социальном проектировании ставится ударение на процессе внедрения. Социальный проект — своеобразная форма сознательного, целенаправленного формирования жизненной реальности, сферой его интересов является деятельность людей. В том смысле оно расширяет традиционные области инженерной и проектировочной деятельности.

Дается оценка значению системного подхода и вкладу хозяйственной практики. Основой формулировки методических принципов и рекомендаций являются обобщенные примеры из управленческой практики, которая должна была решаться в планах и проектах социальные вопросы, хотя понятие «социального проектирования» не было сформулировано. Знаменательным простором для социального проектирования является автоматизация и, в первую очередь, вычислительная техника. С ее использованием связаны новые дисциплины, как, напр., когнитивная инженерия, информационная инженерия, экспертные системы, искусственный или гибридный интеллект и др.

Социальное проектирование пока не обладает необходимой институциональной базой. Однако, оно соответствует марксистской концепции активной функции социального познания, следовательно, и общественных наук. Тем самым перед социологией открывается возможность дальнейшего практического и рационального использования знаний и заключений конкретных исследований в пользу общественной практики.

Summary

Z. Dráb — V. Pernica: Social Projecting in Czechoslovakia

The study presents a condensed survey of the formation of social projecting in Czechoslovakia in workplaces of both the theoretical front and economic practice. Relations between social planning and social projecting, as well as those between engineering and social projecting are defined. The contribution of the system approach is evaluated and the possibilities of social projecting in solving problems connected with automation are analyzed.

Social planning involves a gradual solution of social problems. The need has arisen to predict potential social problems. This implies the necessity to construct social relations and mechanisms of the functioning of new objects in advance, and this is a matter of a new discipline — social projecting.

Social projecting bears some resemblance to working out engineering projects. The essential agreement lies in the fact that, in both cases, a form of conversion of the creative aim into reality is involved. In comparison with the engineering project, the social project ascribes major importance to the process of introduction (implementation). The social project is a specific form of a conscious, goal-directed formation of life reality; its interest area are people's activities. In this sense it expands the traditional spheres of engineering and projecting activity.

The significance of the system approach and the contribution of economic practice are evaluated. Underlying the formulation of methodical principles and recommendations are generalized examples taken from managerial practice: here it was necessary to solve social issues in plans and projects, even though the concept of "social projecting" had not yet been formulated. A significant space for social projecting is provided by automation and, in particular, by computer technique. Its application is connected with new disciplines, such as e. g. knowledge engineering, information engineering, expert systems, artificial or hybrid intelligence, etc.

For the time being, social projecting is lacking the necessary institutional base. Notwithstanding, it fulfills the Marxist conception of the active function of social cognition, and hence also of the social sciences. Thus sociology is given the possibility of a further practical and rational application of findings and conclusions obtained by concrete researches to the benefit of social practice.

Sociální aspekty zavádění pružné automatizace

**JAN VLÁČIL, JAN HARTL,
JAROSLAV HUDEČEK
VLADIMÍR PERNICA
VLADIMÍR RAK**

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

K nejvýznamnějším technologickým inovacím současné doby patří zavádění pružných výrobních systémů. FMS (Flexible Manufacturing Systems) jsou obvykle definovány jako integrované soubory výpočetní technikou vybavených a programovatelných strojů, robotů a manipulátorů, umožňující bezprostřední řízení práce a výrobních procesů v reálném čase. Dlouhodobě prosazovaná komplexnost automatizace představuje technickou podmínku proměnlivého provozu těchto strojů podle aktuálních požadavků odběratele či trhu. Pružné systémy jsou základem vysoké ekonomické efektivity diverzifikované, malosériové nebo kusové výroby, řešení novodobého rozporu mezi produktivitou a rigidností velkosériové výroby a znovuvybudování vztahu vzájemné adaptovatelnosti mezi ekonomikou a technikou. Možnost operativní změny rozsahu výroby nebo produktu, způsobu využití stávajícího technického zařízení nebo zavedených pracovních operací i perspektiva změny celé organizace výrobního procesu vyvolala teoretickou reflexi „nových konceptů výroby“ v ekonomickém i sociologickém smyslu. Pragmatické i prognostické úvahy zahrnují přeměny v dělbě práce a jejich organizačních strukturách, integraci technologických systémů vyvolávané přeměny kvalifikační struktury pracovní síly, sociálně politické strategie prosazování změn v obsahu práce, sociální subjekty rozhodování o těchto změnách a překonávání jejich negativních důsledků apod. Dosavadní zkušenosti — včetně skromných poznatků československých — ukazují, že představa plné automatizace výroby, jejího dokonalého zpružnění a její na člověka nezávislé strojové kontroly je pouze podnětnou inženýrskou utopií. Tvzení o „konci masové produkce“ [Piore—Sabel 1985] a „konci dělby práce“ [Kern—Schumann 1984] jsou vyvrácena zejména působením sociálních souvislostí zavádění této nové strojní technologie. Ukazuje se, že čím diferencovanější nebo diverzifikovanější, a tedy i komplikovanější je výroba, tím důležitější se stává nejen informační, ale především humanisticky orientovaná sociální technologie.

Technická základna

Pružná automatizace je spjata hlavně se strojírenskou výrobou. V současné době pracují v této oblasti československého národního hospodářství jak jednotlivé NC obráběcí stroje a manipulátory, tak CNC (Computer Numeric Control) — počítačem řízené číslicové stroje a průmyslové roboty integrované v komplexních výrobních úsecích. Dochází k výstavbě automatizovaných systémů pracujících v řetězci: technická či technologická příprava výroby — skladování a doprava materiálů — obrábění — mezioperační doprava — měření a kontrola výrobku. Vývoj v této oblasti jednoznačně směřuje od automatizace jednotlivých pracovních operací k automatizaci celých předvýrobních i výrobních postupů a od jednoúčelové automatizace k pružným systémům.

První NC stroje se ve strojírenských podnicích objevily koncem šedesátých let. Protože nasazení jednotlivých NC strojů a později obdobně průmyslových robotů (samostatně programovatelných manipulátorů s více stupni volnosti pohybu) nepřineslo očekávané výsledky, orientoval se již v letech 1971–73 výzkum na utváření integrovaných výrobních úseků a pružných výrobních systémů. První pružný výrobní systém byl uveden do ověřovacího provozu v roce 1974. V nejrozsáhlejšímu pružném výrobním systému, pracujícím ve strojírenství od roku 1977, se obrábí více než 5000 druhů součástí na 25 NC strojích [Svoboda 1986].

Koncem roku 1981 pracovalo ve strojírenských podnicích 27 automatizovaných výrobních systémů. Zřejmým se stal trend k využívání stávajících NC strojů jako pružných CNC nebo DNC (Direct Numeric Control) – vlastním počítačem řízených zařízení a k jejich sdružování do podnikových obráběcích center s příslušnou manipulační technikou. Programy, řídicí obráběcí stroje a roboty, jsou postupně převáděny na centrální počítač, řídicí celý systém. Zproblematicovala se samotná definice pružnosti, založené na možnosti změny v softwarovém vybavení stroje v relativně krátkém čase. NC stroj je od této doby v československém strojírenství převážně definován a prakticky nasazován – odlišně od starší konvence – jako stroj s možností pružné změny pracovního zadání počítačovým programem, reálně již CNC nebo DNC stroj.

Koncem roku 1986 pracovalo ve strojírenství 58 automatizovaných výrobních systémů. Lze je rozdělit do dvou generací, z nichž první – tzv. integrované výrobní systémy – představuje stupeň neúplné automatizace technologického procesu a je srovnatelná nejspíše s tím, co je v jiných zemích označováno jako pružné výrobní buňky. Systémů první generace bylo 41. Počet systémů druhé generace, v pravém smyslu plně automatizovaných a pružných, je k tomuto datu v důsledku zmíněné nejednotnosti definic uváděn v rozmezí 9 – 50. Při dalším zvyšování pružnosti původních integrovaných systémů a zavádění plně automatizovaných systémů bude v roce 1990 pracovat 90 pružných výrobních systémů. Zároveň se předpokládají další kvalitativní změny v procesu obrábění. V roce 1990 má fungovat zhruba 45 laserových a stejný počet vodních obráběcích zařízení a 160 zařízení plasmových.

Integrované výrobní úseky jsou dále rozšiřovány o tzv. obráběcí centra s omezenou lidskou obsluhou. Tato centra představují vývojově vyšší typ využití strojů, konstruovaných již nikoli s ohledem na rozměry člověka, ale pouze podle kategorizace obráběcích operací. U NC strojů se stále více přechází od koncepčního k paměťově programovatelnému řízení, umožňujícímu kumulaci operací, rozšíření pracovního spektra, automatickou výměnu nástrojů a obrobků a korekci či optimalizaci programů obsluhou. Rozvoj pružné automatizace je úzce spojen se zaváděním programově řízených robotů pro dopravu a mezioperační obsluhu. Do konce roku 1985 bylo ve strojírenských podnicích vytvořeno 4300 robotizovaných pracovišť, z nichž 1600 představuje „robotizované technologické komplexy“. Do roku 1990 má být instalováno 6900 robotů včetně robotů nové generace s vysokou senzorickou a pohybovou přizpůsobivostí.

Do vyšších úrovní automatizace výroby je však dosud zapojeno jen asi 15 % zhruba 4950 NC strojů instalovaných ve strojírenských podnicích. Z nich opět asi 16 % vytváří špičkovou úroveň – pružné výrobní systémy řízené s využitím výpočetní techniky. Jen malá část – asi 2,5 % všech NC strojů – je zapojena do takových výrobních systémů, které jsou označovány jako CAM, event. CAD/CAM (Computer Aided Design, počítačem podporovaná projekce, Computer Aided Manufacturing, počítačem podporovaná výroba) systémy. Na rozdíl od srovnatelné zahraniční technologie se pružné výrobní systémy za-

váděné v československém strojírenství vyznačují větší rozsáhlostí ve smyslu většího počtu integrovaných technologických pracovišť i větším souborem opracovávaných součástí. Na vcelku odpovídající úrovni je koncepční propojení funkce pružného výrobního systému s řízením a organizací práce celého závodu. V československém hospodářství však dosud citelně chybí spolehlivé technické prostředky tohoto řízení a vazby na předvýrobní etapu, zejména opět na systémy CAD.

K tomu, aby se pružné výrobní systémy staly základem výstavby automatizovaných závodů, je třeba současně s automatizací technologických procesů automatizovat právě též přípravné fáze výroby a její řízení jako celku (CIM — Computer Integrated Manufacturing, počítačem řízená výroba, zahrnuje CAD, CAP — Computer Aided Planning, počítačem podporovanou přípravu výroby, a CAT — Computer Aided Testing, počítačem podporované zkoušení výrobku). Prvním krokem v tomto perspektivním směru bylo ustavení 12 automatizovaných pracovišť přípravy výroby, projektování a konstrukce v roce 1980. V roce 1985 fungovalo již 140 těchto pracovišť. V roce 1990 má jejich počet dosáhnout 2000. Hlavní dosavadní bariérou tohoto rozvoje je nedostatek příslušně vybavených počítačů. V roce 1970 bylo v Československu 472, v roce 1980 2481 a koncem roku 1986 10709 počítačů, z nichž bylo 1202 využíváno bezprostředně pro řízení technologických procesů. Otázkou zůstává využitelnost stávajících sálových, stolních i osobních počítačů s dosavadním periferním vybavením k uvedeným činnostem. Investiční politika se bude muset výrazněji orientovat na zvyšování počtu a efektivnosti používání těchto nových nástrojů inženýrských, řídicích a výrobních činností.

Ekonomické souvislosti

Podle údajů *Ekonomické komise pro Evropu* o současných trendech v pružné automatizaci činil v letech 1984—1985 počet těchto nově instalovaných zařízení v SSSR 60, v NSR 25 — 35, v Itálii 25, ve Francii 17, ve Švédsku 11, v Bulharsku a Maďarsku 7 a v ČSSR 12. Současný vcelku uspokojivý přírůstek pružných výrobních systémů však nevyrovnává opožděný start československého hospodářství při zavádění této technologie a jeho pomalé počáteční tempo, které bylo důsledkem historicky podmíněné orientace na extenzivní hospodářský růst. Rozsah, tempo a kvalita zavádění pružné automatizace dosud vcelku neodpovídá možnostem československé ekonomiky, přáním mnohých řídicích pracovníků, techniků ani řadových pracovníků. Pružná automatizace patří k hlavním nástrojům restrukturalizace a intenzifikace výroby i zvýšení společenské produktivity a efektivnosti práce. Za nejvýznamnější předpoklady jejího zavádění lze považovat technologický rozvoj mikroelektroniky a sociálně politický rozvoj mechanismů řízení výroby a účasti pracujících na něm.

Nedostatečná základna, kterou má strojírenství ve stále ještě nerozvinuté mikroelektronice, oslabuje pozici tohoto základního exportního odvětví, a tedy celé ČSSR v mezinárodní dělbě práce. Teprve v současné době se v řídicí praxi prosazuje nové pojetí rozvoje mikroelektroniky jako investice do zvyšování účinnosti tradičních výrobních zdrojů a prostředků a jako investice do úspor materiálů, energie, pracovní doby, ekologických nároků atd. Zavádění pružných automatizovaných systémů výroby začíná být chápáno jako ekonomický nástroj zvyšování produktivity práce, zkracování doby přípravy výroby, skladování a oběhu obrobků a prodlužování doby využití strojního zařízení. Z ekonomického hlediska je ve prospěch jejich zavádění zdůrazňována především možnost výroby v malých a středních sériích, umožňujících rychlejší inovaci výrobků a odpovídajících dřívější industriálně řemeslné tra-

dici československé výroby a vyspělosti pracujících. Automatizované projektování je uznáváno jako postup výrazně zlepšující technicko-ekonomické parametry výrobku, zajišťující úsporu materiálu i času, umožňující ověřovat různé modely a varianty návrhu, omezující náklady na zhotovení dokumentace a prototypů.

Tak je postupně překonáván v československém hospodářství velmi rozšířený názor, že z ekonomického i sociálního hlediska se zavádění pružných výrobních systémů nevyplácí. V rozporu s obecně přijatým cílem dospět prostřednictvím automatizace výrobních zařízení k odstranění namáhavé nebo monotónní práce je pro mnohé podniky nežádoucí likvidovat pracovní místa s požadovanou nízkou kvalifikací, protože investice do technicky vyspělejších, ale finančně velmi nákladných a informačně rychle zastarávajících zařízení jsou mnohem vyšší než dnešní náklady na nekvalifikovanou pracovní sílu. V současné době jsou NC stroje a pružné výrobní systémy 6—10 krát dražší než konvenční zařízení. Přetrvává tendence odmítat vyšší variabilitu odběratelských požadavků na výrobu, potřebu neustálého přizpůsobování výrobního programu a technologických postupů — tedy právě výhody pružné automatizace — mimo oblast experimentů. Pozůstatky extenzivního pojetí ekonomického rozvoje se v tomto případě spojují s aktuálními omezenými možnostmi devizového hospodářství.

Nejvýznamnějším předpokladem urychleného zavádění pružné automatizace v československém strojírenství, zajištění kapacit pro výrobu jejich jednotlivých částí i jejich kompletaci, je mezinárodní spolupráce. Od roku 1985 je v platnosti dohoda o spolupráci orgánů a organizací Rady vzájemné hospodářské pomoci v rámci *Programu provádění prací na specializované a kooperované výrobě pružných výrobních systémů pro strojírenství a zabezpečení jejich funkce v automatickém režimu na léta 1985—1990 a dále*. Od roku 1986 je realizován *Komplexní program vědeckotechnické spolupráce členských států RVHP do roku 2000*, k jehož hlavním pěti směrům patří *Elektronizace národního hospodářství a Komplexní automatizace*, zahrnující výzkum, vývoj a unifikaci vyráběných pružných automatizovaných systémů výroby, systémů automatizovaného projektování a konstruování (CAD) a robotů. Vědeckotechnická spolupráce při vývoji a výrobě těchto systémů však musí být založena na vyšším stupni integrace celé strojírenské výroby a obchodní politiky zemí RVHP.

V souladu s plánem mezinárodní spolupráce a s programovým dokumentem *Základní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR do roku 1995* vzroste v letech 1986—1990 zejména počet rozsáhlých systémů vybavených převážně CNC nebo DNC stroji a robotizovaných technologických komplexů. Bude zajištěna automatizace inženýrských prací ve smyslu automatizace předvýrobních etap a její vazby na přímé řízení výroby. Vzhledem k tomu, že v ČSSR dosud není vyráběn ani dodáván žádný komplexní systém CAD/CAM, srovnatelný se světovým průměrem a s odpovídajícím softwarovým vybavením pro složitější výrobky, počítá se v první fázi s poloprovozem ve vybraných oborech. Automatizované konstruování a příprava výroby budou vycházet z principů skupinové technologie. Rychle se má vyvíjet technologická struktura strojů.

Z hlediska státní technické politiky a jejich ekonomických souvislostí lze rozlišit čtyři etapy rozvoje pružné automatizace ve strojírenství: Zavádění pružných výrobních systémů na úrovni dílny, zejména v podobě integrovaných výrobních úseků (1971—1977), zavádění druhé generace těchto systémů, využívajících principů CNC strojů (1974—1984), experimentální zavádění rozsáhlejších systémů na úrovni podniku (od r. 1977), a současné výzkumné a

vývojové řešení, provozní ověřování a příprava běžné výroby na bezobslužných obráběcích strojích, které budou v pružných výrobních systémech pracovat minimálně po dobu jedné směny bez účasti operátora [Kozar 1986].

Dosavadní zkušenosti ukazují, že zavedení pružných výrobních systémů nelze prosadit jen na základě technických inovací. Vyžaduje především důkladnou analýzu společenské efektivity jejich nasazení, možnosti jejich přizpůsobení specifickým potřebám uživatelů a možnosti omezení nákladů a časových nároků na změnu výrobní technologie. Předpokládá komplexní systémový přístup k investiční činnosti, programové organizační zabezpečení racionálního využívání nové techniky, včetně odstranění jeho kvalifikačních a jiných sociálních bariér, a perspektivní strategii inovace výrobků. Musí být tedy spojeno též s přestavbou práce v nevýrobní oblasti, zejména v plánování a řízení. K hlavním cílům zavádění pružné automatizace v podmínkách československého strojírenství patří růst produktivity práce, růst kvality výrobků, uvolnění pracovních sil a snížení fyzické namáhavosti nebo psychické únavy práce. Takto orientovaný souběžný technicko-organizační a sociálně ekonomický rozvoj by měl směřovat k postupnému překonávání polarizace pracovníků na vysoce kvalifikované a nekvalifikované, řídicí a pouze řízené.

K hlavním předpokladům prosazení pružné automatizace a s ním spjatých pozitivních sociálních důsledků patří celkové zpružnění výroby a ekonomiky. Toho lze dosáhnout pouze na základě hospodářského osamostatňování podniků, zvýšení jejich rozhodovací pravomoci a prohlubování socialistické podnikavosti. Větší volnost v rozhodování podniků o inovacích a investicích poskytne jejich vedení i osazenstvu prostor pro bezprostřednější usměrňování individuálních tvůrčích aktivit pracujících jako odpovědných hospodářů, hmotně stimulovaných podle výsledků celého podniku. Rozvíjení demokracie ve výrobní sféře, zejména zavádění samosprávy do života pracovních kolektivů, by mělo přispět též k posílení sociální orientace v činnosti řídicích pracovníků. Pouze zainteresovanost pracujících na řešení ekonomických, technologických a sociálních problémů umožňuje sladit jejich zájmy se zájmy podniku a společnosti a využívat jejich iniciativy — včetně tzv. netechnických inovací v organizaci práce — k zavedení a efektivnímu využívání pružných výrobních systémů.

Sociální důsledky

Sociální rozvoj, zejména v oblasti profesních a řídicích struktur, je podmínkou i důsledkem automatizace. Měl by být promítnut již do ideové přípravy zavádění nových technologií, které jej budou zpětnovazebně posilovat. V opačném případě budou ekonomické efekty automatizace pohlcovány sociálním prostředím. Reprodukující se „autonomie“ technického pokroku vůči pokroku sociálnímu brzdí tento rozvoj stejně jako ustrnulost takových sociálně politických kategorií, jako je délka pracovní doby, mzdový tarif apod.

Sociální aspekty automatizace výroby — včetně změn v kvalifikačních nárocích a v organizaci práce — jsou předmětem řady československých sociologických výzkumů. V odvětví strojírenství se na ně zaměřil zejména Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky. Byly součástí výzkumů prováděných fakultou řízení Vysoké školy ekonomické i dalšími pracovišti. V Československé akademii věd se jimi zabývá Ústav pro filozofii a sociologii, v němž představují stálou součást výzkumného zaměření na sociální souvislosti vědeckotechnického rozvoje a sociologického zkoumání dělnické třídy, mládeže, sociální struktury, způsobu života i plánovitého řízení sociálních procesů. Bude jedním z témat srovnávacího výzkumu *Dělník roku 2000*, koordinovaného

v rámci mezinárodní spolupráce Akademií věd socialistických zemí tímto ústavem. Do centra vědecké pozornosti se tato problematika dostala též v souvislosti s pracemi na prognóze vědeckotechnického a sociálního rozvoje ČSSR. Získané zkušenosti jsou diskutovány na konferencích podnikových sociologů a psychologů, odborníků na automatizované systémy řízení, systémové inženýrství a informatiku. Významnou úlohu při šíření poznatků z této oblasti má Československá vědeckotechnická společnost.

Specifické koncepční zaměření československých výzkumů automatizace vychází z dlouhodobé tradice. Již v šedesátých letech zdůrazňoval tým pro zkoumání vědeckotechnické revoluce význam jejich lidských a sociálních aspektů. V letech 1972–1975 byl v rámci spolupráce Akademií věd socialistických zemí proveden srovnávací empirický výzkum *Automatizace a průmysloví dělníci*. Zkoumal zejména vzájemný vztah technologických a sociálních změn, účast dělníků při posuzování projektů nové organizace práce, osvojování nově zavedené techniky, spokojenost s prací, růst sociální aktivity dělníků a zněny ve způsobu života dělnických kolektivů. Zvláštní pozornost věnoval připravenosti pracovat s novou technikou, vyplývající ze specifických podmínek závodu, vzdělání, kvalifikace, informovanosti a předchozí pracovní zkušenosti dělníků, subjektivních motivací a aspirací a konečně ze stávajících pracovních stereotypů.

Obdobnou problematikou se zabývala též mezinárodní monografie *Teorie a praxe řízení sociálních procesů v socialistických zemích*. V tehdejší době zahrnoval výzkum „málo pružné“ výrobní systémy. Jeho koncepce však ovlivnila řadu dalších empirických šetření věnovaných problémům automatizace. V základním výzkumu se československá sociologie orientuje především na vliv automatizace na práci a život konkrétních dělníků. Řídicím orgánům poskytuje zejména poznatky o perspektivních požadavcích výroby na pracovní sílu připravenou pracovat s novou technikou a technologií a v měnících se nárocích na vedení podniků a pracovních kolektivů. I při zkoumání dalších aspektů vědeckotechnického rozvoje zůstává hlavním předmětem využití a seberealizační rozvoj schopností pracujícího člověka. Lze říci, že v této oblasti má československá sociologie, zaměřená sociálně psychologicky a povýtce humanisticky, jistý předstih před československou realitou zavádění nové technologie a s ní spjatých problémů.

Následující závěry vycházejí z terénních výzkumů prováděných v letech 1982–1985 ve strojírenských podnicích na souborech 500–3500 pracovníků. Cílem těchto výzkumů bylo zjistit změny v obsahu práce, v pracovním režimu a prostředí a v sociálním klimatu, k nimž dochází při přechodu od mechanizované k automatizované výrobě, od konvenčních k NC/CNC strojům, na různých stupních automatizace, v malosériové i velkosériové výrobě. Tyto výzkumy zahrnovaly též etapu přípravy komplexní automatizace a zavádění pružných výrobních systémů.

K zásadním změnám v podmínkách a obsahu práce v důsledku technologických inovací dochází zatím jen u necelých 5 % ekonomicky aktivního obyvatelstva. V příslušných závodech se týkají asi 15 % osazenstva. Jejich sociální důsledky i hodnocení jsou ambivalentní. Přes 80 % všech potíží se zaváděním vyšších stupňů automatizace ve strojírenství je technického, technologického, organizačního a ekonomického charakteru. Sociální problémy jsou většinou překryty technickými a organizačními nedostatky. Nejslabším místem a hlavním zdrojem pracovní nespokojenosti je nízká spolehlivost elektronických řídicích systémů domácí výroby. Zavedení pružného výrobního systému je zpravidla generátorem odhalení chyb v plánování a řízení. Vysoký výkon automatizovaného technologického pracoviště se často ztrácí v nevyváženosti

navazujících konvenčních operací. Bez dostatečné koncepční přípravy ustavované „automatizované ostrůvky“ jsou ve své činnosti omezovány slabšími články výrobního řetězce. Přínosy z nasazení nové techniky jsou proto nižší, než bylo očekáváno.

Výzkumy z pracovišť s NC/CNC stroji prokazují, že roste počet operátorských profesí, v nichž se sdružují tradiční dělnické činnosti s funkcemi technických pracovníků. Slučování pracovních úkolů a profesí v individuální i kolektivní činnosti však dosud nedosáhlo rozsahu a kvalitativního stupně, při němž by je bylo možné považovat za rozhodující zdroj okamžitého překonání dosavadní dělby práce, jak si představují někteří západní autoři [Kern—Schumann 1984]. Obsluha NC/CNC stroje poskytuje větší prostor pro tvůrčí aktivitu. Manuální práce se jednoznačně intelektualizuje. Práce s těmito stroji je podstatně méně fyzicky náročná než v konvenčních provozech. Výrazně se však zvyšuje neuropsychické zatížení [Havlová 1982]. Dochází k celkovému zlepšení pracovního prostředí s výjimkou hluku. Pracovníci musí být značně odolní vůči hluku a poskytovat vysoký pracovní výkon bez ohledu na jeho působení. Zvyšují se nároky na tvarovou představitivost, pozornost a schopnost soustředění. K významnějšímu výskytu monotónní práce nedochází.

Pracovní režimy automatizovaných úseků nevyžadují specifická členění pracovní doby ani mimořádné pracovní přestávky. K inovacím v režimu práce a odpočinku nedochází jednak proto, že není překračována přípustná pracovní zátěž, jednak v důsledku převažujícího konzervativního přístupu k možnému diferencovanému začátku pracovní doby a k individuální volbě přestávek. Stále výrazněji se prosazuje ekonomický požadavek práce na 2 až 3 směny. Směnnost vyžaduje včasnost informací a operativnost rozhodování. Technická instance automatizovaného plánování a řízení práce (CAP) však dosud chybí. S přechodem na vícesměnný provoz se mění životní podmínky a způsob života pracovníků. Nedostatečně jsou pro ně zajištěny veškeré služby. Pružné výrobní systémy vyžadují vysoce vzdělané pracovníky schopné ovládnout je jako celek. Ti však nechtějí pracovat ve vícesměnném provozu a vykonávat nekvalifikované pomocné práce, které tyto systémy dosud vyžadují. Nejvyšší fluktuace u pružných výrobních systémů je zaznamenána u vysokoškolsky vzdělaných programátorů.

V pružných výrobních systémech se postupně snižuje vysoký podíl ruční práce spojené s manipulací s materiálem a výrobky. Dochází k úspoře pracovních sil na těchto místech. V československých podmínkách se dosud neobjevuje problém „uvolňování“ pracovníků. Zvyšování směnnosti vytváří pracovní místa pro větší počet pracovníků, než je uvolněno [Havlová—Fišer 1986]. Předpokládá se, že k většímu rozsahu převádění pracovníků do předvýrobních a povýrobních etap nebo do jiných sektorů národního hospodářství bude docházet v letech 1990—1995, zejména v důsledku automatizace montážních prací při finalizaci výroby. V československém strojírenství by tato automatizace mohla dosáhnout 33 % montážních prací.

Zavádění pružné automatizace vyvolává výrazné změny v sociálním klimatu. V neformálních strukturách organizace vzniká často odpor proti narušení pracovních stereotypů. Objevují se obavy ze spojení lidské a umělé inteligence, nedůvěra v bezprostřední, člověkem neovlivňovaný dialog stroje se strojem, nedostatek sebedůvěry při práci se složitými terminály. Vyskytují se negativní postoje ostatních zaměstnanců k pracovníkům v pružných výrobních systémech a skrytá rivalita mezi nimi. Nejvyšší profesní prestiž si zachovává obsluha konvenčních strojů. Tradiční řemeslné dovednosti, spjaté s dělnickými profesemi, jsou vzhledem k nynější úrovni technického vybavení automatizovaných pracovišť nepostradatelné. Svůj rozhodující význam při kontrole pruž-

ných výrobních systémů, zejména seřizování a údržbě jejich mechanických částí, si však zřejmě zachovají i v budoucnosti. Dosud nevykrystalizovala dělba práce v profesích seřizovač a operátor NC/CNC stroje. Největšími změnami prochází obsah práce mistrů automatizovaných výrobních úseků. Zvyšují se nároky na jeho odbornou úroveň, organizační, diagnostické a improvizaci schopnosti a zároveň ve výrobě řízené počítačem dále klesá jeho prestiž [Havlová 1982].

Zavedení pružné automatizace je pracovníky zatím hodnoceno jako přínosné pro národní hospodářství, popřípadě pro podnik, nikoli pro ně samé. Roste však spokojenost s meziosobními vztahy a s činností nadřízených. Hlavní nedostatky jsou spatřovány v přísunu materiálů, v odměňování a v řešení kritických připomínek. Rozvoj kooperace a kolektivních forem práce objektivně obohacuje obsah práce dělníků i techniků. Posilují se prvky společenskosti práce a uspokojují seberealizační potřeby pracovníků. Potvrzuje se předpoklad, že při socialistickém uspořádání společnosti bude nová technika postupně stírat tradiční rozdíly mezi fyzickou a duševní prací, mezi dělnickou třídou a inteligencí.

Poznatky z výzkumů prováděných přímo na automatizovaných pracovištích jsou poněkud relativizovány údaji poskytovanými výzkumy, které vycházejí ze statistické makroúrovně. Osoby pracující na automatizovaných, popřípadě částečně automatizovaných strojích, v plně nebo zčásti automatizovaných provozech, na jednoúčelových nebo pružných výrobních zařízeních, jsou v rámci celé ekonomicky aktivní populace dosud zastoupeny málo početně. Získané výsledky proto mohou pouze naznačovat určité obecnější vývojové trendy a východiska perspektivní hlubší analýzy sociálních souvislostí zavádění pružné automatizace. Soubor těchto osob, vybraný ze *Šetření třídní a sociální struktury ČSSR z roku 1984*, se vzhledem k obsahu vykonávané práce vyznačuje relativní stabilizovaností. Rozhodující většina z nich pracuje na automatizovaných strojích delší dobu. Pro 3.4 z nich platí, že na jejich pracovišti nedošlo v posledních třech letech před realizováním výzkumu k výraznějším technologickým změnám. Jde tedy o osoby, které mají nebo by měly mít do značné míry ujasněné různé aspekty a souvislosti vlastní pracovní činnosti. Přes 60 % osob pracujících na plně automatizovaných strojích se považuje za dělníky, podle jiného členění se přes 40 % řadí mezi fyzicky pracující ve výrobě. Z toho je patrný určitý rozpor mezi obecnými představami o homogenizačních důsledcích vědeckotechnického pokroku, objektivním postavením a jeho subjektivní reflexí. Příznačné je i zjištění, že u 20 % z osob pracujících na automatizovaných strojích, tedy u 20 % těchto pracovních míst, není stanoven konkrétní stupeň požadovaného vzdělání.

Z dalších statistických údajů lze vyvodit, že z hlediska vedení podniků i z hlediska řadových pracovníků je v současné době práce v automatizovaných provozech mnohdy chápána jako určitá degradace tradičního dělnického řemesla. V subjektivní reflexi srovnání s ostatními dělnickými profesemi omezuje tento druh práce individuální profesní rozvoj, pracovní aktivitu a tvořivost. Dělníci pracující v neúplně automatizovaných provozech téměř vůbec neuvádějí požadavky na nápaditost a hledání nových postupů, nezbytnost zvyšování kvalifikace, potřebu aktivní komunikace s počítačem, schopnost vyhodnocovat údaje apod. jako atributy své vlastní práce. Všechny tyto vlastnosti jsou výrazněji anticipovány pracovníky tradičních dělnických profesí.

Silné přání dělníků téměř všech profesí pracovat s modernější technikou, zjišťované v nedávných sociologických výzkumech, by bylo možné reinterpretovat jako požadavek výkonnější techniky v konvenčním smyslu. Empirický materiál, který má československá sociologie k dispozici, dosud neumožňuje

zodpovědět otázku odlišnosti názorů zjišťovaných v prostředí podniku a v reprezentativním vzorku populace, názorů týkajících se objektivně změněných a subjektivně zastávaných konceptů práce, názorů vztahujících se k více méně experimentálnímu a perspektivně hromadnému nasazení nové techniky a technologie, názorů na automatizaci všeobecně a sociální důsledky zavádění pružné automatizace speciálně apod. Za hlavní předpoklad prakticky aplikovatelného dořešení těchto problémů považujeme znovuoživení a tematickou reorientaci sociologie práce.

Kvalifikační nároky

Od počátku osmdesátých let se v ČSSR postupně zvyšují podíly pracovníků dělnických profesí spjatých s částečnou nebo úplnou automatizací výroby. V roce 1984 bylo 14 % pracujících mládeže zařazeno v automatizovaných provozech [Hudeček 1985]. Mladí pracovníci mají obecně pozitivnější vztah k nové technologii. Nejsou zatíženi stereotypy mechanizované výroby a snadněji se rekvalifikují. Dřívější zkušenosti z práce na konvenčních strojích jsou pro přechod na NC/CN stroje spíše na překážku. Optimální věk pro tento přechod je krátce po 30 letech. Tito pracovníci si při práci s moderní technikou více důvěřují než pracovníci starší a rychleji se na změněné pracovní podmínky adaptují. V praxi je při obsazování pracovních míst u NC/CNC strojů dáována přednost mladým absolventům 4letých učebních oborů s maturitou nebo z učiliště vlastního podniku [Havlová—Fišer 1986]. Nedostatečně rozvinutá a v malém předstihu je dosud kvalifikační příprava a zaškolení u výrobce stroje nebo řídicího systému. Základním sociálním problémem je v současné době nutnost změny dosavadní kvalifikační struktury strojírenského podniku ve prospěch projekčních, údržbářských, seřizovačských, opravárenských a operátorských profesí a výběru, popřípadě rekvalifikace pracovníků pro tyto profese.

Kvalifikační příprava pracovníků pro pružné výrobní systémy musí být vedena s cílem zajištění specialistů širšího profilu, než vyžaduje konvenční výroba. Analýzy ukazují, že bude účelné zachovat některé prvky dělby práce, vyplývající z technických požadavků, a rozčlenit přípravu na odbornosti profilované strojírenskou technologií a odbornosti profilované programováním řídicích systémů. Operátor NC/CNC strojů, robotů a manipulátorů zajišťuje seřizování, upínání materiálu a kontrolu strojových operací, přípravu nástrojů a přípravků pro tyto operace, seřízení a kontrolu chodu robotů, manipulátorů a transportních zařízení, kontrolu výsledků technologického procesu, seřizování a programování kontrolních automatů. Přisun a odsun materiálu jako doplněk strojového pohybu je jeho dodatečnou činností. Programátor NC/CNC strojů, robotů a manipulátorů zajišťuje přípravu programů pro řídicí systémy, včetně jejich media, údržbu a konkretizaci programů, kontrolu činnosti řídicích systémů. Technická údržba základních strojů, robotů a řídicích systémů je úkolem dalších specialistů.

Pro operátory, programátory a mistra pružných výrobních systémů je stanoveno značně široké rozpětí volby tarifních tříd. V úvahu je brána jak statisticky průměrná dělnická mzda, tak systémový efekt činnosti pracovníka v pružném výrobním zařízení jako celku. V nejbližším období nebude k dispozici dostatečný počet pracovníků se středním, odborným a vysokoškolským vzděláním, připravených pro nové funkce mistra a vedoucího. Chybí odborníci pro projektové a realizační práce. Programátoři mají dosud malou praktickou zkušenost z těchto provozů.

Požadavek zvyšování kvalifikace i zásadní změny kvalifikačních nároků je v praxi naplňován jednak příchodem nových pracovníků s odpovídající kvalifikací, jednak zvyšováním kvalifikace nebo rekvalifikací části stávajících zaměstnanců. Závažným poznatkem sociologických výzkumů je, že zvyšování nebo rozšiřování kvalifikace je v rozhodující míře motivováno individuálním zájmem, nikoli funkcí institucionálně zakotveného systému a účinných organizačních prostředků stimulace optimálního rozvoje pracovní síly ve směru technologických inovací. Zlepšení finanční situace rodiny nevyrovnává v rámci nynějších zvyklostí v odměňování negativní dopady, které má změna podmínek a režimu práce pro mimopracovní oblast života. Pozitivní stránkou těchto jevů je, že v automatizovaných provozech dochází ke kumulaci pracovníků dělnických i technických profesí s výrazným zaměřením na rozvíjení vlastní kvalifikace. Pracovní síla se však takto polarizuje. Vedle pracovníků vyhledávajících nezávisle na typu původní kvalifikace nebo úrovni formálního vzdělání prostor pro realizaci vlastních schopností a aspirací, stojí kvantitativně dosud převažující skupiny charakterizované rutinní a z technického hlediska již zaostalou prací.

Tato polarizace nachází svůj odraz v rovině hodnotových orientací a motivace k práci. Pro pracovníky z provozů se špičkovým technickým vybavením a moderní technologií je příznačné úsilí o další zvyšování kvalifikace, snaha orientovat se ve složitých situacích, smysl pro hledání nových postupů, subjektivní koncept práce jako koníčka, orientace na špičkový pracovní výkon a dosažení špičkové úrovně v oboru. Tato orientace je však charakteristická též pro vysoce kvalifikované pracovníky dosud neautomatizovaných předvýrobních etap. Tradiční dělnické práce budou ve strojírenství do roku 2000 postupně převáděny mimo základní výrobu, kde se kvalifikační požadavky budou nadále rovněž zvyšovat. Část pracovní síly, která je dlouhodobě nositelem progresivních prvků rozvoje průmyslové výroby, zůstává však vzhledem k úzkým pracovním aspiracím a zejména objektivnímu postavení ve výrobním procesu jakoby stranou současného zavádění rozhodujících technologických inovací.

Tyto vývojové disproporce by při stávajícím charakteru implementace nové techniky mohly znehodnotit ohromný technicko-ekonomický potenciál, který vyspělá dělnická třída v československých podmínkách představuje. Musí být proto překonávány neustálým rozvíráním prostoru pro realizaci individuálních profesních dispozic a aspirací v základní výrobě i v předvýrobních nebo povýrobních etapách, v pružných výrobních systémech i mimo ně. Kvalifikační příprava musí prostupovat celou strukturou pracovníků podniku. Její omezování na určité funkční nebo profesní skupiny nemůže vytvořit potřebné proinovační klima v podnicích a bylo by v rozporu s celospolečenským úsilím o optimalizaci dalšího rozvoje pracovní síly.

Významnou úlohu musí při modernizaci strojírenství sehrát výchovné vzdělávací systém. Model výchovy pracovníků pro automatizovanou výrobu zahrnuje všechny stupně škol i formy mimoškolního vzdělávání. Změna obsahu profesní přípravy, odpovídající technickým inovacím, je v něm považována za významnější, než prosté zvyšování počtu a úrovně kvalifikovaných pracovníků. Předpokládá se výrazná úprava osnov a učebních plánů, modulární či stavebnicové pojetí přípravy, zvýšené nároky na učitele a technické vybavení. Nejaktuálnějším úkolem je zajištění edukačního předstihu při přípravě inženýrských kádrů pro aktivní účast v projektování, konstrukci, zavádění a provozu pružných výrobních systémů. Na vysokých technických školách je proto zaváděno odpovídající mezioborové studium. Stále porostou požadavky na flexibilitu celého vzdělávacího systému a zejména zvýšenou mobilitní propust-

nost mezi základní a vysokou školou, odpovídající sociálně ekonomickým aspektům rostoucí vzájemné prostupnosti manuální a duševní práce.

Organizační změny

V pružných výrobních systémech vznikají příznivé podmínky pro perspektivní překonání tradiční, po kapitalismu zděděné dělby práce, zejména dichotomie fyzické a duševní, řízené a řídící práce. Rozšíření spektra pracovních činností je spjato se zvyšováním samostatnosti, pravomoci a odpovědnosti, ale též rizika. Technická odpovědnost za optimální využívání nákladných zařízení a jejich ochranu před poškozením, technologická odpovědnost za dodržování stanovených výrobních postupů a dosahování předepsaných parametrů výrobků, ekonomická odpovědnost za splnění plánovaných úkolů — včetně dalšího zvyšování produktivity práce — i sociální odpovědnost za kooperaci, zajištění bezpečnosti a hygieny práce atd. není zajistitelná jednotlivými pracovníky s atomizovanými funkcemi, ale vyžaduje kolektivní formy práce a účasti na řízení. Zavádění nové technologie tedy vyžaduje aktivní účast pracujících a jejich kolektivní iniciativu, a zároveň zvyšuje jejich profesionální kompetenci a vědomí sdílené odpovědnosti. Výzkumy ukazují, že skupinová soudržnost je také nejsilnější v kolektivech obsluhujících NC/CNC stroje.

Pružné výrobní systémy představují příhodný technický základ pro uplatňování brigádních forem organizace práce a odměňování. Jako pracovní brigáda, zapojená v některé z forem socialistického meziskupinového soutěžení, může obsluha NC/CNC strojů v čele s mistrem nebo vedoucím, popřípadě na základě kolektivní reprezentance svých zájmů, vyřešit řadu problémů spojených se zajištěním nepřetržitého provozu i se spravedlivým ohodnocením příspěvku každého člena pro výsledek celku. Relativně vysoká vzdělanostní úroveň obsluh pružných výrobních systémů je příznivým předpokladem rozvoje pracovní iniciativy a prohlubování demokratických rysů vnitropodnikového řízení. Součástí nové kvalifikační přípravy se stává nejen akumulace profesních dovedností, ale též orientovanost v otázkách technologie a strategie výroby. Ovládnutí nové techniky a technologie klade i u obsluhy zvýšené nároky na schopnost individuálního a kolektivního rozhodování o pracovních postupech, organizaci práce, atd. Rozvíjení této schopnosti spolu s rostoucím vědomím souvislosti mezi odpovědným plněním individuálního úkolu a kolektivním výsledkem vytváří předpoklady pro další rozšíření zájmové orientace pracujících i na oblast hospodářské a veřejné správy. Představuje zárodek perspektivního přechodu k socialistické společenské samosprávě.

Posilování úlohy pracovních kolektivů jako hlavních nositelů průniku společenských, podnikových a individuálních zájmů a jako stále významnějších článků podnikového a vnitropodnikového řízení umožňuje omezovat administrativně byrokratické zásahy organizačně nadřazených složek a překonávat dosavadní ustrnulost centrálního plánování a řízení. Tento historicky správný princip rozvoje socialistické společnosti musí být v současných ekonomických podmínkách oživen na nové institucionální základně i dělby řídicí práce.

Posilování samostatnosti podniků a pracovních kolektivů umožní překonávat sociální bariéry zavádění pružných výrobních systémů. Metodické návrhy na zdokonalení organizace práce strojírenských podniků zdůrazňují zejména včasnou informovanost celého osazenstva o záměrech a pravděpodobných důsledcích inovace a spolupráci vedení podniku a společenských organizací při budování automatizovaných pracovišť. Pouze v součinnosti hospodářsky pružných a efektivních podniků s centrálními orgány je však možné překonat všeobecně rozšířené technické bariéry pružné automatizace a postupně propo-

jovat automatizaci výroby s automatizací předvýrobních etap i automatizací řízení, posilovat dosud nedostatečně kvalifikované kapacity pro projektování pružných výrobních systémů a zejména jejich řídicích prvků, zajišťovat systémové vytváření počítačového řízení výrobního procesu a zvyšovat dosud velmi nízkou spolehlivost technických prostředků řízení, případně vyvarovat se centrálně známých opakujících se organizačních a ekonomických chyb při podnikovém zavádění pružných výrobních systémů.

Vědeckotechnickému rozvoji a nově stanoveným společenskopolitickým úkolům se bude muset přizpůsobit též sociální myšlení. Jak v oblasti společenskovední teorie, tak v oblasti řídicí praxe musí být překonány stereotypy, které neodpovídají probíhajícím technologickým změnám a neumožňují anticipovat jejich sociální důsledky. Měníci se organizační kultura a institucionální kontext povedou k novému uvolňování sociálních zdrojů a mobilizaci sociálních rezerv vědeckotechnického rozvoje. Tento rozvoj, zejména v oblasti informační technologie a na ní založené socializace vědomostí, bude zpětnovězobrazně posilovat tvůrčí aktivitu pracujících. Technologické inovace musí být při urychlování vědeckotechnického rozvoje v souladu s kapacitou sociálního systému tyto inovace absorbovat. Sociální technologie se pravděpodobně stane důležitější než technologie informační.

Nezbytná je sociální prognóza případných negativních důsledků pružné automatizace. Ty mohou vyplývat jak z jejího příliš pomalého, tradiční dělbu práce a sociálně ekonomickou diferenciaci pracujících prohlubujícího, tak z jejího překotného, koncepčně nedomyšleného zavádění. V současné ekonomické situaci se problém vhodného načasování její implementace v Československu může zdát nadbytečný, každá změna sociální situace jej však učiní znovu aktuálním. Optimismus vzhledem k lidským a sociálním důsledkům vědeckotechnického rozvoje musí být založen na přesvědčení, že z minulosti přetrvávající i nově vznikající společenské rozpory budeme schopni průběžně řešit. Předjímání takových řešení musí jít až do úrovně požadavků na zvyšování sociokulturní kompetence řídicích pracovníků, sociální projektování technologické a organizační struktury výroby, sociální adaptaci zaváděné techniky vzhledem k pracovníkům a konečnou víceoborovou a zvláště informatickou přípravu pracovníků, odpovídající rozmanitosti nových pracovních požadavků a umožňující jim úspěšně se vyrovnávat s novými pracovními nároky. Sociální projekt pracovního místa musí zahrnovat obsah individuální práce, vzájemnou propojenost pracovních operací a komunikaci v kolektivu i vztahy pracovníků k organizaci a řízení výroby. Sociálně orientované myšlení musí prosazovat softwarovou ergonomii a vstřícně se zabývat problémy vyplývajícími ze zavádění vyšších stupňů mechanizace nebo automatizace kontroly pracovních činností a působení technických instancí dohledu, zejména elektronické kontroly pracovníka.

Sociologie i řídicí orgány se budou muset — opět v jistém aplikačním předstihu — zabývat též obecnými otázkami vztahu technologické determinace a sociální volby, industriální konvergence a politickoekonomické divergence, vztahu technické a sociální dělby práce, automatizovaných a technicky, organizačně nebo ekonomicky nezbytných neautomatizovaných provozů, vztahu produktivní a výrobu zabezpečující pracovní činnosti, výrobního času a pracovní doby. Bude třeba přehodnotit sociálně politické aspekty těchto souvislostí. Teprve zásadní zodpovězení takových otázek umožní řešit další praktické problémy. K jejich nejaktuálnějším okruhům patří změny orientace centrálního řízení od dozoru ke koordinaci výrobních činností a přípravě pracovní síly, přesun rozhodovací kompetence na nižší články řízení a nadbytečnost

některých dalších středních článků, optimalizace poměru mezi dlouhodobými a krátkodobými skupinovými zájmy ovlivněným plánováním výroby, pravděpodobnost výskytu meziskupinových konfliktů a institucionální možnosti vstřícného sladění zájmů, omezování účasti pracujících na řízení jeho hierarchickou strukturou a byrokratickými postupy, komunikační bariéry zavádění nové technologie a její odmítání a konečně vytváření podnikových i obecně platných strategií zavádění pružné automatizace.

Řešení těchto problémů zřejmě nastolí nové, vnitropodnikový rámec přesahující otázky, k nimž budou patřit souvislosti mezi technickou, ekonomickou a sociální racionalitou, a tedy i mezi racionalizací lidské práce a vskutku racionálním, společensky efektivním využíváním nové techniky, souvislosti mezi intelektualizací práce, standardizací a rutinizací duševní práce a nebezpečím neotayloristických tendencí v její organizaci, souvislosti mezi perspektivou práce s CAD/CAM systémy a omezenými možnostmi mobility, souvislosti meziosobní kooperace a dialogu člověka se strojem, prostorové provozní vzdálenosti a sociální blízkosti pracovníků, souvislosti mezi kolektivní autonomií a osobní účastí na řízení, dobrovolnou disciplínou a kontrolou pracovníka technikou, i souvislosti mezi sociální kontrolou chování pracovníka a sociální kontrolou důsledků zavádění nové techniky a mnohé další. Teprve řešení těchto problémů z důsledně prosociálních — a tedy v plném smyslu socialistických — pozic a z něho vyplývající postupné organizační změny umožní plně využívat mikroelektroniku jako technologii myšlení a konstrukční princip „inteligentních“ strojů, i na ní založenou pružnou automatizaci jako nejvýznamnější současnou technickou inovaci práce, jako vskutku novou technologii výroby v nejširším smyslu formy spojení techniky, pracovního postupu a organizace, spojení infrastruktury, produktu a způsobu života, spojení člověka s technikou.

Literatura:

- Havlová, J. a kol.: *Rozvoj organizace práce ve strojírenství v podmínkách automatizace*. Praha, VUSTE 1982.
- Havlová, J. — Fišer, A.: *Úloha člověka v automatizované výrobě*. Praha, VUSTE, Progres 1986, č. 5.
- Hudeček, J.: *Vědeckotechnický rozvoj a proměny práce mládeže*. Impuls 1985, č. 6.
- Kern, H. — Schumann, M.: *Das Ende der Arbeitsteilung. Rationalisierung in der industriellen Produktion*. München 1984.
- Kozar, Z.: *Navrhování a realizace pružných výrobních systémů v čs. strojírenství*. Praha, VUSTE, Progres 1986, č. 5.
- Piore, M. — Sabel, C. M.: *Das Ende der Massenproduktion. Studie über die Requalifizierung der Arbeit und die Rückkehr der Ökonomie in die Gesellschaft*. Berlin 1985.
- Svoboda, K.: *Rozvoj pružné automatizace v ČSSR ve srovnání se zahraničím*. Praha, VUSTE, Progres 1986, č. 5.

Резюме

Я. Влачил и кол.: Социальные аспекты внедрения гибкой автоматизации

Статья рассматривает развитие технической базы и экономические связи внедрения гибких производственных систем в Чехословакии, его социальные последствия, в частности, требования к квалификации и организационные изменения, которые оно вызывает. Опыт показывает, что его нельзя провести лишь на основе технических инноваций. Оно должно основываться на комплексном анализе общественной эффективности. Оно предполагает инициативу трудящихся и преодоление социально-экономических и социально-политических барьеров повышения их участия в управлении и перевооружении производства. До сих пор небольшое число лиц, применяющих эту технику, дает неоднозначную оценку ее воздействию на изменения структуры профессий. Перспектива дальнейшего сближения характера и содержания труда рабочих и техников на ее основе, однако, очевидна.

Новая технология представляет собой призыв к новому социальному мышлению. Социально-психологически и гуманистически направленные чехословацкие исследования обладают некоторым заделом в сравнении с чехословацкой ситуацией по внедрению гибких производственных систем и связанными с нею социальными проблемами. Их решение требует также переориентации социологии труда.

Summary

J. Vlášil et al.: Social Aspects of Introducing the Flexible Manufacturing Systems

The paper deals with the development of the technological base and with economic implications of the implementation of the flexible manufacturing system in Czechoslovakia, with its social consequences, in particular with the qualification claims and organizational changes which it calls forth. Experience reveals that it cannot be enforced on the basis of technical innovations only: it must be based on a complex analysis of social effectiveness. It necessitates the initiative of working people and the overcoming of socio-economic and sociopolitical barriers to their increased participation in the management and modernization of production. The so far small number of persons applying this technique evaluate its impact upon the changes taking place in the professional structure ambivalently. However, the prospect of a further homogenization of the character and content of work performed by workmen and technicians on its basis is evident.

The new technology represents a challenge to new social thinking. Socio-psychologically and humanistically oriented Czechoslovak research has a certain lead over Czechoslovak reality as concerns the implementation of the flexible manufacturing system and the hence ensuing social problems. Also a reorientation of the sociology of work is essential for their solution.

S krizí empirické sociologie do jisté míry upadla v západní sociologii móda stratifikačních výzkumů a mobilitních studií. Vytvořila se tak poměrně vhodná situace k oživení teoretických diskusí o sociální struktuře současných kapitalistických zemí, v nichž hrají poměrně významnou úlohu levicově orientovaní autoři, z nichž někteří jsou řazeni k tzv. neomarxismu. Mnozí z nich představují generaci zpolitizovanou studentskými bouřemi konce šedesátých let, i když dnes, o deset — patnáct let později, patří již k střední generaci sociologů, poměrně dobře zavedené v akademických kruzích a mající někdy i blízko k politice liberálních nebo sociálně demokratických stran.

Musíme si však uvědomit, že přes vliv těchto levicových sociologů představují základní proud sociologické orientace na západě pravicová seskupení hájící reakční neokonzervativismus. Z tohoto hlediska by nebylo správné opakovat starou chybu: přeceňovat to, co nás právě s levicovými teoretiky rozděluje, ale spíše hledat sjednocující a spojující prvky. Důležité je, a to se pokouší dokázat autor tohoto článku, že nás spojuje úcta k myšlenkovému dědictví klasiků i snaha o vytvoření sociálně spravedlivé společnosti.

Klasifikace různých pojetí sociální struktury

Americký levicově orientovaný sociolog E. O. Wright [Wright : 1979] ve své práci uvádí zajímavou klasifikaci přístupů k definování tříd. Za základní, nejfrekventovanější považuje 4 typy přístupů:

1. Třída je skupina lidí, která má podobný sociální status (stratifikační přístupy, tj. např. Warner, Parsons).
2. Třída je definována jako „potenciální nositel konfliktu“ vzhledem ke svému postavení v systému moci (Dahrendorf, Lenski).
3. Třída je definována jako skupina osob s podobnými životními šancemi (Weber, Giddens).
4. Třída je definována jako skupina lidí lišících se svým postavením v konkrétní struktuře výrobních vztahů (Marx, Lenin, Bucharin).

Kromě těchto základních přístupů lze najít řadu dalších, jako například jednodimenzionální a vícedimenzionální pojetí tříd, rozdíl mezi tzv. realistickým i nominalistickým pojetím, jež je úzce spojené s tzv. kontinuálním a diskontinuálním pojetím tříd (kde udělat dělicí čáru mezi třídami), definování tříd nadstavbovými prvky, tj. podle třídního vědomí atd.

Ve výchozích úvahách Wright přichází se třemi základními znaky tříd:

- a) třída je definována „pozicí v nějaké hierarchii“ — níže či výše (proti jejímu definování „postavením v rámci určitých vztahů“),
- b) třídy jsou definovány svými vztahy „v oblasti trhu práce“ (proti postavení „ve struktuře výroby“),
- c) postavení třídy v procesu výroby se dále specifikuje.

Podle těchto tří znaků dochází k pěti základním pojetím:(1)

Wright rozebírá marxistické pojetí s využitím znaků Leninovy definice tříd (je to zřejmě poprvé, kdy byla vzata tato definice na vědomí západními sociology), ale interpretuje na rozdíl od I. Hružy „úlohu ve společenské organizaci práce“ jako „kontrolu nad technickou organizací výroby“ a specifikuje (operačně) blíže to, co je možné nazvat „nejhorší postavení ve společenské dělbě práce“.

Jeho argumentace se ještě v dalším ohledu shoduje s pojetím I. Hružy (máme zde na mysli postavení dělnické třídy v kapitalistické společnosti, socialistickou společností se Wright vůbec nezabývá). Odmítá jak váhu příjmové diferenciaci (je důsledkem, nikoli příčinou třídního zařazení), tak i dělení podle profesionální struktury a klasifikace blízké profesní dělbě práce. Můžeme souhlasit i s jeho tvrzením, že z hlediska Marxova pojetí každá společensko-ekonomická formace vytváří „prázdná místa“, tj. určité pozice ve struktuře výrobních vztahů, jež jsou až ex post obsazována konkrétními jedinci.(2) Třídní pozice potom jedincům určuje způsob jednání, „vlastnosti“, a ne naopak, že vlastnosti jedinců určují jejich chování v určitých pozicích.

Wright určuje třídu jako „společenský výrobní vztah“, a v jeho definici příslušníci *třídy zaujímají společnou (stejnou) pozici uvnitř určitého typu protikladných společenských výrobních vztahů*, přičemž protikladnost vychází z široce chápané kapitalistické výroby, zahrnující i služby [Wright 1979 : 2].

(1) Pro srovnání uvádíme marxistické vymezení dělnické třídy jak je u nás rozpracoval I. Hruza [Hruza a kol. 1980]. Vychází ze tří základních znaků. Dělnickou třídu definuje:

- a) výrobce materiálních užitečných hodnot,
- b) součást širšího sociálního souboru zaměstnanců vykořisťovaných kapitálem, tj. těch, kteří nevlastní výrobní prostředky a pracují za mzdu nebo plat,
- c) jako třídu, která má nejnevýhodnější postavení ve společenské dělbě práce (patří mezi výrobce a zaměstnance kapitálu, má nejhorší postavení v pracovních podmínkách i v průměrném podílu na rozdělení národního důchodu, je vyřazena z profesionální účasti na řízení).

Z těchto znaků odvozuje I. Hruza objektivní podmínky svazku protikapitalistických sil a vedoucí úlohu proletariátu v tomto svazku i postavení (vymezení) tříd v socialistické společnosti.

Prvý znak dovoluje odlišit dělnickou třídu od „zahálčivých tříd“, ale i od skupin sluhů, lokajů a dalších pracovníků v oblasti služeb, ale nedovoluje ji odlišit například od maloburžoazie. Druhý znak ji bezpečně odděluje od těch, kteří žijí ze zisku i od maloburžoazie, ale nedovoluje ji oddělit od dalších zaměstnanců (např. úřednictva). Poslední znak ji dovoluje oddělit od technické inteligence a „dohlížejícího aparátu“, ale vytváří problém v oddělení například dělnické aristokracie. V současném kapitalismu úlohu „nejhoršího postavení“ přebírají zahraniční dělníci, vzniká problém se zařazením lumpenproletariátu.

Třídy definované

pomocí hierarchie
(stratifikace)

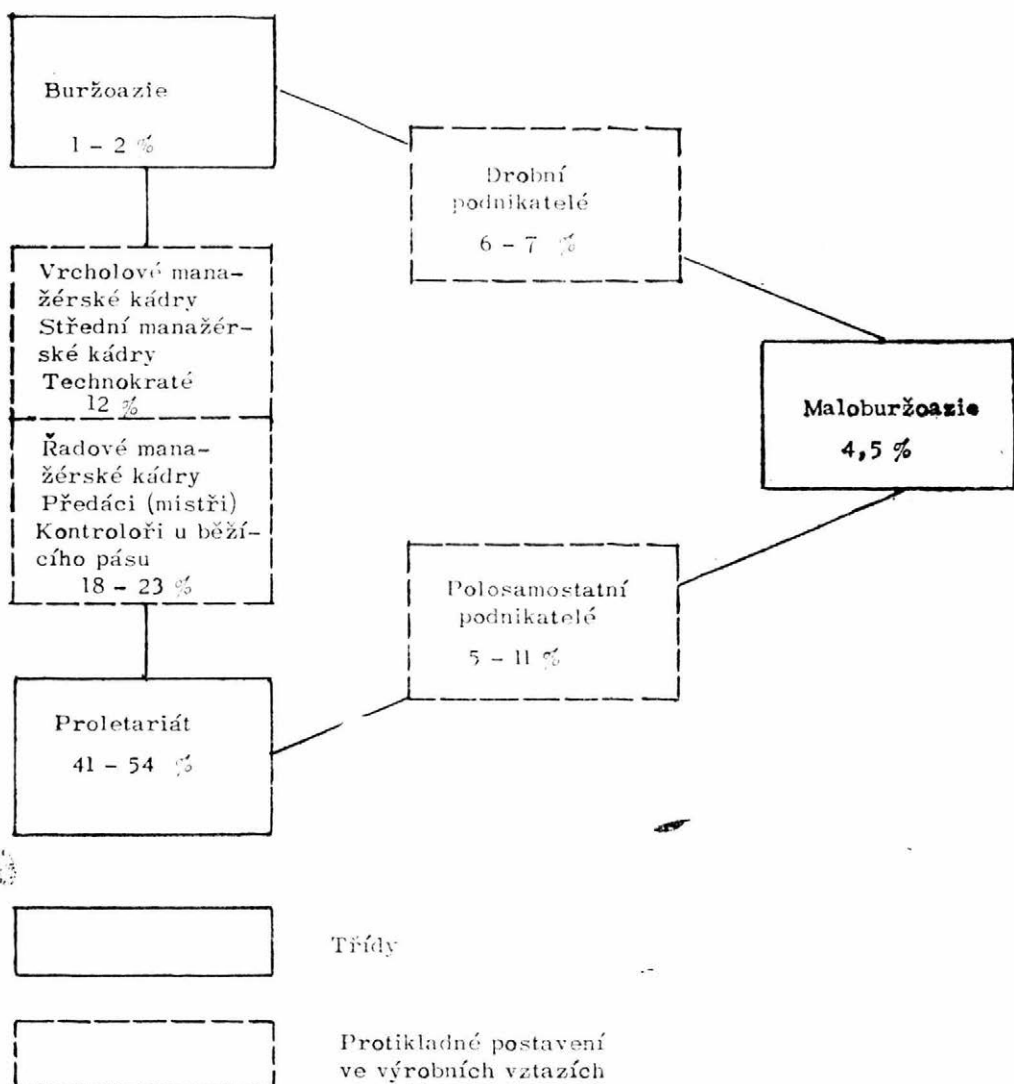
Třídy definované pomocí vztahů

vztahy v oblasti trhu
(práce, kapitál)
(Weber, Giddens)

vztahy v procesu výroby
— převažuje technologicky
chápaná dělba práce
— důraz je kladen na míru
vykořisťování (marxisté)
— důraz je kladen na řízení
(Dahrendorf)

(2) V tomto pojetí vývoj sociálně profesní struktury kapitalismu přebírá charakteristiky dané výrobními vztahy kapitalismu (třídními vztahy), což je komplexnější než výklad profesní struktury jen jako funkce výrobních sil, tak jak to pojímá v citované práci I. Hruza a kol.

Třídy v USA (podle E. O. Wrighta 1981)

Kapitalistická
zbožní výrobaProstá
zbožní výroba

Složitost analytického vymezení tříd

Na obr. 1 a v tabulce 1, které jsme opět převzali z Wrighta, je naznačeno postavení konkrétních společenských skupin, typických pro současnou kapitalistickou společnost, v rámci třídních vztahů. Můžeme souhlasit s Wrightem, který upozorňuje, že postavení uvedených společenských skupin netvoří nějakou hierarchii, i když má smysl hovořit o tom, že některé skupiny mají „blíže“ k dělnické třídě a jiné ke kapitalistům. To platí především o předácích

(mistrech); o této problematice existuje poměrně bohatá literatura. Jejich společenské postavení — například dispoziční práva — se ve srovnání se situací v minulém století poněkud změnila. Rozhodně se v jejich práci objevují „byrokratické“ prvky a jejich pozice je méně „průhledná“. Dříve zpravidla byli malými despoty, proti jejichž rozhodnutí nebylo odvolání. Na druhé straně však často stáli po boku dělníků proti zvůli kapitalistů. Rozhodnutí „kde vlastně stojí“, bude však pro ně — osobně — stejně těžké jako před sto lety.

Nejvyšší manažerské kádry byly a jsou spjaty mnohými pouty s buržoazií, i když opět složitost řízení současných kapitalistických podniků činí jejich pozici často skrytou, tj. lze těžko odhadnout skutečná dispoziční práva spojená s výkonem určité funkce (viz např. vliv počítačové techniky a strukturu utajování informací podle úrovně řízení).

Nejzajímavější a také nejkomplikovanější je společenská pozice skupin „středu“. Často se zde setkáváme s termínem „nová střední třída“, „stará střední třída“. Podle některých teoretiků [Braverman 1974] zaujímá pozici „mimo“ základní třídní seskupení. Majitel malé pekárny, v níž pracuje sám se svou rodinou nebo jedním dvěma dělníky, má evidentně jiné postavení než vedoucí malého oddělení velké továrny.⁽³⁾ Proces „diferenciace“ ve funkcích podřízených kapitálu v tzv. „delegační“ teorii je jedním z nejčastěji uváděných protiargumentů marxisticko-leninské teorii. Nehledě na to, že faktický proces, který byl zastánci „manažerské revoluce“ značně zveličován [Zeitlin 1974], odráží určité skutečné probíhající procesy.

Předně je nutné oddělit termín „vlastnictví“ (ownership) a dispoziční práva, označovaná termínem „possession“. Samo vlastnictví je správně rozdělit na „legální vlastnictví“ a na to, co se nazývá „vlastnictvím kontrolního balíku

Tabulka 1. Různé úrovně „dispozičních práv“ vázaných na vlastnictví

Stupeň dispozičních práv	Vztahy vycházející z vlastnictví	Vztahy vyplývající z dispozičních práv (possession)	
		nad výrobními prostředky	nad pracovní silou
plný	kontrola nad investicemi a procesem akumulace	kontrola nad veškerými výrobními prostředky	kontrola nad všemi podřízenými
částečný	kontrola rozmísťování investic	kontrola nad jednou částí výrobního provozu	kontrola nad pracovníky jednoho provozu
minimální	účast na rozhodnutích týkajících se designu výrobků	kontrola nad určitým strojem, technickým procesem	kontrola nad obsluhou stroje
žádný	vůbec žádná možnost zasahovat do transakcí spojených s kapitálem	zanedbatelná kontrola nad pracovním procesem (operací)	žádná kontrola

akcií“ (v angl. „economic ownership“). To jsou různé funkce, jež plodí současná koncentrace kapitálu, ale které mohou být interpretovány zcela protichůdně. Pro obhájce kapitalistického výrobního způsobu jsou argumentem pro proces oslabování centrální moci kapitálu a cestou k teoriím různého

(3) K. Marx v *Kapitálu* je si již vědom dvojí funkce kapitalisty, a to jako vlastníka kapitálu a jako „zaměstnance“ kapitálu, tj. rozlišuje obě funkce označované termíny „vlastnictví“ a dispoziční práva (possession).

„lidového kapitalismu“. Pro marxistickou teorii naopak je tento proces považován za novou formu, pomocí níž může kapitál ovládat další a třeba značně vzdálené podniky.

Sama „dispoziční práva“ v kapitalistických velkopodnicích jsou hierarchizována a nacházíme zde několik úrovní řízení s více méně přesně vymezenými dispozičními právy. Obdobně strukturované může být i vlastnictví, opírající se o kontrolní balík akcií. Wright uvádí zajímavou tabulku, v níž se snaží ukázat různé varianty kapitalistických výrobních vztahů, jež nepochybně patří ke struktuře vztahů definujících třídu kapitalistů.

Klíčem k rozlišení třídního postavení již evidentně není výše příjmu, jež může být zavádějící z mnoha důvodů. Wright navrhuje kritéria vycházející z postavení ve struktuře výrobních vztahů, včetně dispozičních práv. Tak například již zmíněný inženýr, uchovávací si jistou samostatnost v tom, „jakým způsobem může řešit zadaný úkol“, a dokonce zadávající dílčí úkoly ostatním, bude blíže buržoazii než vysoce kvalifikovaný kreslič, který pouze překresluje zadanou úlohu.

Názory O. Wrighta byly výrazně ovlivněny myšlenkami předního představitele Althusserovy strukturální školy N. Poulantzase [Poulantzas 1973, 1974, 1975]. N. Poulantzas publikoval v *New Left Review*, časopise tzv. „nové levice“, a do své předčasné smrti vydal několik knih, jež můžeme oprávněně řadit k marxistické produkci evropských kapitalistických zemí.

V práci *Třídy v současném kapitalismu* se široce zabývá vymezením dělnické třídy, a to především v návaznosti na Marxův *Kapitál*. Dělnickou třídu definuje jako:

1. pracující v produktivní sféře, tj. vytvářející nadhodnotu; 2. produktivní práce není však jedinou a dostačující podmínkou, neboť kategorii produktivní práce musíme rozšířit například o inženýry, techniky, seřizovače, předáky, drobné manažery apod., tj. o pojetí „souhrnného“ (používá se termín kolektivního) dělníka. Dělicí čára jde po linii „fyzická-duševní“ práce, práce „řídící-podřízená“.

Poulantzas správně ukazuje, že tyto dělicí čáry nevyplývají z technologie, ale nesou s sebou již pečeť kapitalistických výrobních vztahů, tj. *kapitalistické* dělby práce. Píše: a) z Marxovy analýzy vyplývá, že duševní práce se stává součástí práce souhrnného dělníka,⁽⁴⁾ ale za b) současně, vzhledem k tomu, že tento proces probíhá v kapitalismu, duševní práce se od dělníka vzdaluje a staví se proti němu v antagonistických protikladech [Poulantzas 1975 : 325].

Tato argumentace vede k tvrzení, že duševní pracovníci, i když jsou nepochybně součástí „kolektivního dělníka“,⁽⁵⁾ nejsou součástí dělnické třídy. V kapitalistické společnosti celý aparát „duševní práce“ slouží kapitálu, „odcizuje“ dělníka od znalostí a vědomostí pracovního procesu a odsuzuje jej k vykonávání ubíjející, netvořivé práce. Dělbá práce na duševní a fyzickou je tak součástí kapitalistické „ideologické struktury“, právě tak se i v nižších úrovních řídicí práce (např. u mistrů, předáků) objevují „politická“ kritéria potlačování, tj. prvky vztahů buržoazie — proletariát.

Dělnickou třídu proto Poulantzas definuje jako průnik dvou kritérií, tj. produktivní a fyzické (manuální) práce. Jelikož obě kritéria používá v „úzkém“

(4) Toto pojetí zdůraznil již u nás A. Vaněk (A. Vaněk, *Sociální struktura*, Univerzita Karlova 1975), ale nesetkalo se s pozitivním ohlasem.

(5) V angličtině se používá termín „collective worker“. I. Hruza upozornil na zajímavý fakt, že správný termín by měl znít spíše jako „souhrnný pracovník“ (opírá se o německé a francouzské termíny u Marxe) a argumentuje proti rozšiřování pojetí dělnické třídy (viz cit. pojetí A. Vaňka) o duševní pracovníky.

významu, definuje produktivní práci jako práci vytvářející nadhodnotu, „přímo reprodukující materiální prvky, které jsou zahrnovány do materiální produkce, vytvářející užitné hodnoty a znásobující materiální bohatství a jsou základem vykořisťování“ [Poulantzas 1975]. Manuální práci definuje nikoli ve vztahu k charakteru (technologickému) práce, jako spíše ke struktuře ideologických a společenských vztahů kapitalismu, a proto dospívá k tzv. „úzkému“ pojetí dělnické třídy.

Zastavme se ještě blíže u jeho pojetí manuální práce. Pro Poulantzase každá práce, která obsahuje vědomosti, z nichž jsou vyloučeni ostatní manuální dělníci, přechází spíše na stranu duševní práce, tj. směrem k vykořisťovatelům. Podle tohoto kritéria z dělníků vylučuje například bankovní úředníky, různé kancelářské pracovníky, velkou část služeb a velkou kategorii „zaměstnanců“. Fyzická práce je tak zúžena na produktivní práci pro průmyslový kapitál.

Poulantzas má potom pochopitelně velké problémy se zařazením početné skupiny různých zaměstnanců pracujících za mzdu nebo za plat. Příslušníky buržoazie odděluje poměrně snadno jako „skutečné vlastníky“ (economic ownership). A všichni mimo těchto dvou polárních kategorií tvoří tzv. „novou maloburžoazii“. Její pozice je sice jiná, než byla u klasické „řemeslnické“ maloburžoazie, ale podle Poulantzase je obdobné její postavení ve struktuře společnosti, tj. nejen ekonomická, ale politická a ideologická pozice. Atomizované ekonomické postavení duševních pracovníků, možnost jejich vzestupu v byrokratické struktuře (typ kariéry) je základem pro specifickou politiku a ideologii této třídy.

Dělnická třída je tedy definována průnikem dvou základních kritérií — produktivní prací (zahrnující vytváření nadhodnoty, a tím možnost vykořisťování) a fyzickou prací (zahrnující politické a ideologické hodnocení této práce v kapitalismu).

Z „širšího“ pojetí dělnické třídy u E. O. Wrighta vyplývá i jeho kritické hodnocení Poulantzase. Z myšlenkového dědictví K. Marxe vyvozuje tento autor, že Marx neredukuje produktivní práci na práci vytvářející nadhodnotu *pouze* v podobě materiálních průmyslových výrobků, ale nadhodnotu *vůbec* (např. v podobě produktu, jímž je gramofonová deska nebo píseň, výroba či servírování jídla, poskytování zdravotnické služby nebo léků apod.). Někteří dělníci nebo zaměstnanci navíc vykonávají jak produktivní, tak i neproduktivní práci (např. prodávač v obchodním domě při manipulaci se zbožím vykonává produktivní práci, při účetnických funkcích práci neproduktivní).

Wright se brání přílišnému rozšíření řad dělnické třídy detailnějším definováním vlastnictví a za příslušníky dělnické třídy (fyzicky pracující) jsou považováni ti, *kteří jsou jednak vyloučeni ze řízení, jednak odděleni od kontroly technologie*. Složitost a strukturovanost postavení řady funkcí v pracovním procesu popisuje kritérium „třídě rozporné, protikladné“ postavení. Za dvě základní „rozporné pozice“ v kapitalistické společnosti považuje Wright manažery (struktura řízení, disponování lidmi) a drobné podnikatele a řemeslníky (struktura disponování s produkty).(6)

Teoretické úvahy směřující k vymezení dělnické třídy v současné kapitalistické společnosti mají značný význam pro praxi jednotlivých dělnických stran v kapitalistických zemích. Odrážejí se i v diskusi, která proběhla na stránkách časopisu *Otázky míru a socialismu* po roce 1980 [Bellamy 1984; Graber 1985; Lanao 1985].

(6) Opíráme se zde o analýzu zajímavé práce Cottrella *Sociální třídy v marxistické teorii* (Cottrell, A.: *Social Classes in Marxist Theory*. Routledge & Kegan 1984).

Nejdůležitější je zde stať R. Bellamyho, který se pokouší analyzovat příčiny porážky anglických labouristů ve volbách, kdy se ukázalo, že značná část dělnické třídy hlasuje pro konzervativní stranu. Předně se vyslovuje skepticky k Poulantzasově [Poulantzas 1975] pojetí s jeho „novou střední třídou“ (tj. středními manažerskými a byrokratickými kádry), z něhož vyplývá, že „... se řady dělnické třídy údajně zužují, a problém její hodnoty je vytlačován problémem svazku s „novou třídou“ [Bellamy 1984].

Odmítá i populární tvrzení o „zániku materiálního sektoru“, s nímž například kalkuluje americký sociolog D. Bell a někteří další sociologové. Ukazuje (s odvoláním na ekonomické analýzy anglických marxisticky orientovaných ekonomů) [Garahuny—Miles 1983], že tento obraz je *značně nadsazený a tendenční*.

Totíž řada firem zajišťujících služby je jen relativně oddělenou částí materiální výroby, a proto pracující v tomto sektoru jsou „součástí souhrnného dělníka“. Neoprávněně jsou do kategorie „služeb“ zahrnovány například firmy opravující předměty dlouhodobého užívání, konstrukční firmy, zpracování informací i sféra komplikovaného „obchodu“ zahrnující přesuny výrobků nebo různých částí finálního výrobku.

Bellamy konstatuje „sblížování“ postavení tradičních kategorií „bílých“ a „modrých“ límečků a to, že privilegované postavení ztratili zaměstnanci státního sektoru a v mnohém se jejich postavení blíží dělnické třídě. Jeho závěr se však zdá být až příliš radikální: „Ekonomické změny poslední doby tedy posilují objektivní podmínky, které napomáhají růstu homogennosti dělnické třídy. A dělnická třída tvoří již v Británii 90 % výdělečně činného obyvatelstva“ [Bellamy 1984 : 12].

Při tomto vymezení dělnické třídy se potom analýza soustřeďuje na ovlivňování vědomí dělnické třídy nebo jejích určitých podskupin; za „jádro“ dělnické třídy je stále považován průmyslový proletariát klasického typu.

V práci Himmelstranda a kol. [Himmelstrand—Ahrne 1981] nalézáme pokus o klasifikaci jednotlivých vymezení dělnické třídy v současném kapitalismu.

V konkrétním vymezení (operacionalizaci) dělnické třídy Himmelstrand rozzeznává tři základní přístupy:

Úzké vymezení (Poulantzas, Giddens, Mandel) spočívá v tom, že dělnická třída je definována jako pracující v „produktivní“ sféře, vyrábějící hodnoty, na nichž závisí ostatní populace. Neproduktivní pracující závisejí i na nadhodnotě vytvořené produktivními pracujícími. V tomto vymezení je obtížné a někdy přímo nemožné specifikovat u určitých zaměstnanců (především tzv. „semislužby“) příslušnost do „produktivní“ nebo „neproduktivní“ kategorie (nejedná se jen o nějaké okrajové skupiny).

Druhý přístup zachovává široké vymezení dělnické třídy, jejíž počet je neustále doplňován úpadkem drobných podnikatelů jak v zemědělství, tak ve službách. Celkový počet se tedy nemění, i když se přelévá z odvětví do odvětví, v posledním období především do služeb [Korpi 1978].

Třetí vymezení nebere ohled na kritérium „produktivní práce“, ale spíše na probíhající technologické procesy v rámci existujících kapitalistických výrobních vztahů. V tomto pojetí je dělnická třída rozšiřována především o část tzv. „bílých límečků“, tj. úřednického a technického aparátu vykonávajícího rutinní, výkonné funkce. Braverman [1974] přesvědčivě ukazuje, že charakter práce těchto výkonných zaměstnanců je podobný jako u dělníků, jen s tím rozdílem, že zacházejí se spisy. Přenášejí nebo doplňují údaje do spisů téměř systémem běžícího pásu a v současnosti velmi často využívají nejrůznějších technických zařízení. Jejich práce má často zcela rutinní a netvůrčí charakter

s minimem možností vlastní iniciativy. Navíc, jak se stále více ukazuje, vzrůstá i sociální nejistota těchto pracovníků (rostoucí nezaměstnanost, růst inovací a tím nutnost přeškolení). Toto pojetí zastávají zhruba Mallet, Braverman, Wright.

Položíme-li ovšem další otázku, jaké je početní zastoupení jednotlivých tříd a mezitříd v jednotlivých kapitalistických zemích, a jak odhadnout jejich další růst nebo pokles, setkáváme se se značnými těžkostmi. Oficiální statistiky jsou většinou obtížně použitelné, neboť nezahrnují důležité údaje například o „dispozičních právech“. Pro polovinu sedmdesátých let však Wright odhaduje počet „dělnické třídy“ na 54 % pro USA. To je značně překvapivý údaj především ve srovnání s údajným „mizením“ dělnické třídy v nejvyspělejších kapitalistických státech.

Přínos Wrightovy práce však především spočívá v empiricky fundovaném důkazu platnosti marxistické teorie tříd i pro současnou americkou společnost. Prokazuje ji v oblasti, v níž má americká sociologie k dispozici rozsáhlé empirické údaje, a tou je oblast příjmové determinace.

Při určování výše příjmu jednotlivých sociálních skupin (tříd) vychází Wright opět z marxistické teorie, a to především z *Kapitálu*. Chápe mzdu ve vztahu k hodnotě dělníkovy pracovní síly a vychází z toho, že i v současném kapitalismu je dělníkovy pracovní síla zbožím prodávaným na trhu práce. Diskutuje i mezi marxistickými politickými ekonomy nejednotný výklad toho, že „... do určení konkrétní hodnoty pracovní síly vstupují historické a morální prvky“, včetně toho, že je hodnota pracovní síly ovlivňována i třídním bojem dělníků proti kapitálu.

Tomuto problému je věnován i analytický článek B. Čmelinského [Čmelinský 1982], v němž autor ukazuje, že mezi marxistickými politickými ekonomy existují různé názory na tento problém a zatím není dosaženo shody ani v základní otázce, tj. zda hodnota pracovní síly stoupá nebo klesá. B. Čmelinský se spíše přiklání k pojetí, že hodnota pracovní síly v soudobém kapitalismu stoupá, a upozorňuje na další otázky — především teorii relativního a absolutního zhoršování podmínek dělnické třídy, tj. míry vykořisťování. Nedotahuje však analýzu k problematice rozpětí mzdové, širěji pojato sociální diferenciace. Růst objemu a posun ve struktuře společensky nutných potřeb průměrného pracovníka a jeho rodiny je podle Čmelinského vyvolán následujícími faktory, které stojí za stručný (a zkrácený) výčet:

1. Stoupá růst nákladů na celoživotní doplňování kvalifikace.
2. Značně se zvyšuje intenzita práce.
3. Zhoršuje se životní prostředí.
4. Zvyšují se náklady na poskytování zdravotní péče a její kvalitu.
5. Intenzifikuje se působení zákona rozvoje potřeb a zvyšování spotřeby.
6. Na objem (zvyšování) potřeb má vliv boj dělnické třídy.
7. Rozšiřují a mění se další morální (sociální) a historické faktory hodnoty pracovní síly (např. v oblasti kultury).

Tyto faktory potom koneckonců působí na konkrétní výši mzdy jednotlivých dělníků nebo jiných zaměstnanců. Čmelinský poněkud opomíjí analýzu „nabídkové hodnoty pracovní síly na trhu práce“, což je důležité pro sociology v kapitalistických zemích, zejména u teoretických pojetí vycházejících z M. Webera.

Východiska marxistické politické ekonomie slouží Wrightovi pro operacionalizaci mzdové determinace jednotlivých společenských tříd (skupin) a zároveň k formulování řady empiricky testovatelných hypotéz typu: příjem u „drobných zaměstnavatelů“ v USA by měl být vyšší než příjem dělníků a

manažerů, a to i při abstrahování od intervenujících proměnných, jako jsou vzdělání, věk, délka praxe.

V závěru Wright potvrzuje: „Koneckonců výsledky celé mé práce jasně ukazují, že třídy, definované svou pozicí ve struktuře výrobních společenských vztahů, hrají důležitou úlohu v příjmové determinaci současné americké společnosti. Třídy neurčují jen příjmovou diferenciaci, ale i způsob, jak je tato diferenciacie modifikována dalšími proměnnými, jako jsou vzdělání, délka praxe, pohlaví, rasová příslušnost atd. Postavení ve struktuře výrobních vztahů tedy zprostředkovává příjmovou diferenciaci kapitalistické společnosti [Wright 1979 : 223].

Z tohoto obecného tvrzení vyplývá řada dalších. Tak například dělicí čára mezi vlastníky a nevlastníky výrobních prostředků zůstává podstatná i v rozvinutém kapitalismu. A je ironií této i jiných sociologických studií, že výzkumy nezahrnují největší vlastníky, to co by C. W. Mills nazval vládnoucí elitou, píše dále Wright. Při zahrnutí této skupiny by byly závěry ještě průkaznější. Materiál, který Wright přináší, dále jasně ukazuje, že dokonce „malé formy soukromého vlastnictví“ přinášejí výhodu ve dvojnásobném příjmu vlastníků proti dělníkům (opět při nezávisle proměnných, jako je věk, pohlaví, vzdělání apod.).(7)

Příjmové rozdíly mezi drobnými vlastníky a dělníky jsou větší než mezi manažery a dělníky nebo než rozdíly dané pohlavím a rasovou příslušností!

Když srovnáme empirické výsledky vzhledem k „explanační síle“ třídního postavení a zaměstnaneckého statusu (hierarchie povolání zhruba na bázi práce Blau—Duncana), potom třídní postavení vysvětluje nejméně tak velkou část variance(8) jako zaměstnanecký status. To je ovšem pochopitelné, neboť statusová hierarchie povolání v sobě již příjem zahrnuje. Při kontrole (statistické) vzdělání, sociálního původu a dalších proměnných však třídní postavení již vysvětluje dvojnásobek variance. Třídní postavení nelze proto chápat jako pouhou agregaci podobných statusů povolání.

Himmelstrand sám se přiklání k třetímu pojetí a snaží se ukázat rostoucí degradaci a rutinizaci práce (prohírající shodně mezi modrými a bílými límečky). To vede k přesnějšímu určení „postavení ve společenské dělbě práce“ i k lepšímu vymezení „stejně pozice v rámci výrobních vztahů“ než při dělení na produktivní a neproduktivní práci, jež je z různých příčin v současném kapitalismu stíráno. Přiklání se proto k řešení navrženému Wrightem, tj. vymezení dělnickou třídou jako pracující za mzdu (zaměstnanec) a vykonávající podřízenou rutinní práci.

V souhrnné statistické tabulce to vypadá takto (Švédsko 1975):

Průmysloví dělníci	31 0/0
Dělníci ve službách	46 0/0
Dělnická třída celkem	77 0/0
Střední třída	20 0/0
Manažeři, kapitalisté	3 0/0

Vymezení tříd není zdaleka jen akademickým problémem. U nás se postavením dělnické třídy v soudobém kapitalismu z hlediska politické ekonomie

(7) Důkazy se opírají o regresní analýzu; vzhledem k jejímu statistickému aparátu používáme termíny „stabilní faktory“ nebo „kontrolované proměnné“.

(8) Vysvětlení statistických terminů nepokládáme za nutné, čtenář se s nimi může seznámit v běžně dostupné literatuře. Práce Blau-Duncana *The American Occupational Structure*, New York 1967 byla po dlouhou dobu nejvlivnější prací zabývající se sociální strukturou v západní sociologii.

zabývá B. Čmelinský. V řadě statí(9) podrobně a se znalostí zahraničních materiálů analyzuje jednotlivé důležité otázky, jako například změny v hodnotě pracovní síly, problém absolutního a relativního zblídačování proletariátu, postavení zahraničních dělníků, diskuse o statistických údajích o počtech a struktuře dělnické třídy. Autor nepochybně zastává „širší“ pojetí dělnické třídy a razí nové pojmy, jako „obchodní“ a „kancelářský (úřednický)“ proletariát. Výrazně — a to je nesporný jev — poklesla váha zemědělského proletariátu (dokonce se dostává do pozice okrajového seskupení v procentuálním vyjádření méně než 5 % z výdělečně činné populace). Jádrem dělnické třídy zůstává stále průmyslový proletariát „nejpočetnější a nejvlivnější oddíl, jenž je nejlépe organizován, má velmi rozvinuté třídní vědomí a nahromadil bohaté bojové zkušenosti“ [Čmelinský 1982].

„Širší“ pojetí dělnické třídy, kdy se její součástí stávají další kvalifikační a odvětvové skupiny pracujících, a to někdy značně různorodé, zastávají i novější sovětské práce [Rabočij 1977; Moskvín 1980; Koltunov 1977].

V. Zagladin v programovém článku reagujícím bezprostředně na materiály XXVII. sjezdu KSSS konstatuje, že se mění odborná a kvalifikační struktura dělnické třídy ve vyspělých kapitalistických zemích. Nesouhlasí s redukcí dělnické třídy na pouze manuálně pracující nebo na pracovníky zaměstnané pouze v průmyslu. Přichází s pojmem „inženýrský proletariát“ (bývalí dělníci s vysokou kvalifikací) a ukazuje, že stoupá počet dělníků zaměstnaných ve sféře služeb, obchodu a v administrativě.

„Proces proletarizace námezdně pracujících osob postupně přivádí do sociálního rámce dělnické třídy nové kategorie pracujících. Tyto „bílé“ a „šedé“ límečky, jak je nazývají západní sociologové, jsou však na rozdíl od „modrých“ límečků, tedy průmyslových dělníků, objektivně, svou sociální podstatou, ve velké většině stejnými proletáři a podle všech měřítek stojí proti svým třídním protivníkům, vykořisťovatelům“ [Zagladin 1986].

Vzhledem k tomu, že se současný kapitalismus stává složitějším, diferencovanějším a strukturovanějším celkem, je i vymezení jednotlivých prvků tohoto systému složitější a komplikovanější. Navíc je to rozporná, ale stále ještě dynamická struktura, vyžadující metodologicky zachycení dialektickým přístupem. V kapitalistických zemích je dělnická třída stále hlavní silou bojující za svržení vykořisťovatelského zřízení a za vybudování nové společnosti. Na tom nic nemění fakt, že její struktura i vnější vzhled se především vlivem vědeckotechnické revoluce mění. Dělnická třída se přelévá do služeb a dalších perspektivních odvětví, dochází ke sbližování dělnické třídy a dalších skupin (řadové úřednictvo), *ale co je podstatné — struktura výrobních vztahů a fakt, že jsou nuceni prodávat pracovní sílu — zůstává nezměněno.*

Současné stadium vývoje kapitalistické společnosti v nejvyspělejších zemích přináší růst složitosti společenské struktury; u vlastníků (buržoazie) vytvářením nových forem kapitalistického vlastnictví i „dispozičních práv“; komplikuje se i postavení dělnické třídy a dalších společenských tříd a skupin. K zachycení složitosti této struktury (a nových vztahů) bude třeba vytvořit i adekvátnější pojmový aparát vycházející z myšlenkového dědictví klasiků marxismu-leninismu. Zachycení třídní a sociální struktury bude složitější, víceúrovňové.

Nevylučujeme ovšem i *polarizaci* třídních seskupení, vyjasnění, krystalizaci až vyhrocení vzájemných vztahů v klasické „dichotomické“ pojetí základního

(9) Viz např. *Změny v sociálně ekonomickém postavení dělnické třídy ve vyspělých kapitalistických zemích*. Politická ekonomie 1984, č. 7. Shrnující článek, v němž čtenář najde další bibliografické odkazy na práce autora.

třídního protikladu buržoazie — proletariát. Bude nutné položit základy analýzy toho kdy, za jakých podmínek a předpokladů k tomu dojde, a jak této situace využít pro cíle dělnického hnutí. Teoretické analýzy mohou sloužit k vytvoření akceschopných programů, k formulaci přitažlivých cílů i k vytvoření bloku spojenců dělnické třídy při revoluční změně současné kapitalistické společnosti.

Třídy, třídní boj a možnost socialistických přeměn jsou neoddělitelnými jevy i současného „blahobytného“ kapitalismu. Mění se jen struktura dělnické třídy a konkrétně historická situace, v níž bojuje proti kapitalistické společnosti. Úspěšnost tohoto boje závisí na mnoha faktorech, ale žádné, sebevíce ohlašované „nové jevy“ nevylučují přeměnu této společnosti ve společnost socialistickou.

Další analýzy sociální a třídní struktury by měly především směřovat k vyjasnění vztahu politické participace dělnické třídy (ostatních tříd a skupin) na politickém systému buržoazní demokracie. Měly by zahrnovat kritiku participace, již provádí sociální demokracie, a prohlubovat alternativu představující řešení komunistické strany. V této souvislosti vystupuje do popředí nutnost analýzy vědomí současné dělnické třídy v kapitalistických zemích (včetně reality vědomí široce pojaté dělnické třídy). Správný je názor, že základní cestou k třídnímu uvědomění jsou konkrétní akce třídního boje ve své mnohotvárnosti.

Důležité bude i stanovení hierarchie řešených otázek. Tak například, i když dělnická třída ve vyspělých kapitalistických zemích zdaleka nevyřešila základní sociální problémy (např. bídu), těžiště boje se přesouvá do oblasti sociálních (celoživotních) jistot, k participaci na rozhodování o základních, pro každého životně důležitých politických otázkách a k rozhodování o pracovní činnosti, ve smyslu Marxovy koncepce „osvobozené práce“. Postavení zahraničních dělníků, masová zaměstnanost žen, určité decentralizační procesy probíhající v současné kapitalistické ekonomice, to mohou být sice lákavé báze k vytvoření „nových pojetí“ sociální struktury, ale z hlediska základních trendů se spíše jedná o problémy druhořadé.

Ideologický boj o sociální strukturu bude i nadále pokračovat. Zánik kapitalistické společnosti není — bohužel — záležitostí několika příštích let, kapitalistická společnost stále ještě vytváří nové struktury, v nichž podstata kapitalistických výrobních vztahů zůstává zachována. Úkolem marxisticko-leninské teorie zůstane i nadále tyto formy sledovat, pochopit jejich podstatu a konfrontovat naši teorii s měnící se nadstavbou kapitalistických výrobních vztahů: novými buržoazními společenskovědními teoriemi.

Literatura

- Bellamy, R.: *Změny v britském dělnickém hnutí*. Otázky míru a socialismu 1984, č. 7.
- Blau, P. M. — Duncan, O. T.: *The American Occupational Structure*. New York, Wiley & Sohns 1967.
- Braverman, H.: *Labour and Monopoly Capital*. New York, Monthly Review Press 1974.
- Cottrell, A.: *Social Classes in Marxist Theory*. London, Routledge & Kegan 1984.
- Čmelinskij, B.: *Nové momenty v hodnotě pracovní síly v soudobém kapitalismu*. Politická ekonomie 1982, č. 7.
- Čmelinskij, B.: *Změny v sociálně ekonomickém postavení dělnické třídy ve vyspělých kapitalistických zemích*. Politická ekonomie 1984, č. 7.
- Garahuny, J. L. — Miles, I. D.: *The New Service Economy*. London 1983.

- Graber, M.: *Dělnické hnutí před novými mezníky*. Otázky míru a socialismu 1985, č. 1.
- Himmelstrand, U. — Ahrne, G.: *Lundberg Leif and Lars: Beyond Welfare Capitalism*. London, Heinemann 1981.
- Hrůza, I. a kol.: *Vědecký komunismus základ politiky KSČ*. Praha, Horizont 1980.
- Koltunov, V. M.: *Sovremennyy kapitalizm; položenije rabočego klassa*. Moskva, Mysl 1977.
- Korpi, W.: *The Working Class in Welfare Capitalism*. London, Routledge & Kegan 1978.
- Lanao, J.: *Síla třídní solidarity*. Otázky míru a socialismu 1985, č. 2.
- Moskvin, L. B.: *Dělnická třída a její spojenci*. Praha, Horizont 1980.
- Poulantzas, N.: *Classes in Contemporary Capitalism*. London, New Left Books 1975.
- Poulantzas, N.: *Fascism and Dictatorship*. London, New Left Books 1974.
- Poulantzas, N.: *Political and Social Classes*. London, New Left Books 1973.
- Rabochij klass v socialnoj strukture industrialnirazvitych kapitalističeskich stran*. Moskva, Nauka 1977.
- Vaněk, A.: *Sociální struktura*. Praha, Univerzita Karlova 1975.
- Wright, E. O.: *Class Structure and Income Determination*. New York—London, Academic Press 1979.
- Zagladin, V.: *Třída na vzestupu*. Rudé právo 11. 4. 1986.

Резюме

3. Шафарш: Новые взгляды на социальную структуру в социологии неомарксистской ориентации

Статья приносит, в первую очередь, информацию о разных подходах к определению рабочего класса в современной неомарксистской или лево ориентированной литературе (E. O. Wright, Poulantzas, Korpi, Himmelstrand и т. п.). Эти подходы приносят с собой некоторые новые взгляды, отсутствующие в марксистской литературе социалистических стран (напр., понятие прав распоряжения). Теоретические подходы, опирающиеся, как правило, на наследство классиков (пусть уже ставят ударение на некоторых трудах К. Маркса, или на идейном наследстве В. И. Ленина, или же выдвигают новые концепции), имеют серьезные последствия для решения важных политических вопросов — напр., для того, кого включать в настоящее время в рабочий класс (более широкое или более узкое понимание рабочего класса, мнимое «счизповнение» рабочего класса), для поиска естественных союзников рабочего класса (отношение к мелкой буржуазии, чиновникам или к разным категориям служащих) или для формирования мнения относительно сложной проблемы «интеграции» рабочего класса в современном капитализме.

Автор предполагает, что ввиду того, что современный капитализм становится более сложной, более дифференцированной и более структурированной единицей, также определение отдельных элементов этой системы сложнее. Необходимо будет создать и более адекватный понятийный аппарат; отражение классовой и социальной структуры будет, по всей видимости, многоуровневым. Идеологическая борьба за классовую структуру будет и впредь продолжаться, так как капиталистическое общество создает новые формы, в которых сущность капиталистических производственных отношений сохраняется.

Summary

Z. Šafář: New Views of the Social Structure in Neo-Marxist Sociology

The foremost aim of the present paper is to supply information about different approaches to the definition of the working class, as they appear in the contemporary literature of neo-Marxist of leftist orientation (E. O. Wright, Poulantzas, Korpi, Himmelstrand, etc.). These approaches involve some new aspects missing in the Marxist literature of socialist countries (e. g. the concept of authorization). The consequences of theoretical approaches which, as a rule, are based on the inheritance of classics (no matter whether they prefer to accentuate certain works by K. Marx, or Lenin's intellectual inheritance, or whether they strike a path for new conceptions) are of importance for the solution of relevant political issues — e. g. for the question of who should be included in the working class of our time (broader or narrower conceptions of the working class, the alleged "disappearance" of the working class), for the search for natural allies of the working class (relation to the petty bourgeoisie, clerks, or various employee categories), or for the formulation of a new view of the complex problem of the "integration" of the working class under present-day capitalism.

In the author's opinion, considering that contemporary capitalism is becoming a more complex, differentiated and structured whole, also the delimitation of the single elements of this system is getting more intricate and complicated. It will also be necessary to develop a more adequate conceptual apparatus; the comprehension of the class and social structure will evidently have a multi-level character. The ideological struggle for the class structure is going to continue, for the capitalist society is introducing new forms preserving the essence of capitalist production relations.

K problematice indikace postavení příslušníků mladé generace v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti

EVA STEHLÍKOVÁ
Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

Analýza reprodukce vzdělanostní struktury

Pro marxistické pojetí sociologického empirického výzkumu, ať už je orientován na kteroukoli sféru společenského života, je příznačné, že důsledně respektuje historické a sociálně třídní určení objektů zkoumání. Nejen v tom smyslu, že vychází z konkrétně historicky určeného aktuálního stavu společenské reality, to jest takových společenských podmínek, jakými jsou například stupeň ekonomického rozvoje dané společnosti, její kulturní tradice nebo charakter a typ vládnoucích (a přijímaných) ideologií, ale zejména z charakteru společenské struktury dané společnosti, jejích jednotlivých tříd a skupin a vzájemných vztahů těchto tříd a skupin.

Konkrétně historický přístup ke zkoumaným společenským jevům a procesům se pak ve výzkumné praxi realizuje identifikací sociálně třídní struktury zkoumané populace v dané fázi společenského a ekonomického vývoje jako východiska pro explikaci meritorně sledovaných problémů.

V současné fázi vývoje socialistické společnosti u nás, kterou charakterizuje proces sblížování jednotlivých společenských tříd a skupin a jemu vlastní procesy vnitrotřídní diferenciacie, představuje indikace sociálně třídní příslušnosti objektů sociologického výzkumu dosti komplikovaný metodologický problém. Je totiž nesporné, že struktura socialistické společnosti má stále třídní charakter, ale jeho zachycení prostřednictvím empirických dat je složitější a metodologicky náročnější než v podmínkách kapitalistické společnosti. Metodologický rámec empirických výzkumů musí důsledně respektovat vývojové změny sociálně třídní struktury rozvíjející se socialistické společnosti, aby byl dodržen požadavek reliability indikátorů sociálně třídní příslušnosti. Tento požadavek musí důsledně respektovat i výzkumná praxe marxistické sociologie mládeže, přičemž východiskem je teoretické vymezení postavení a úlohy mládeže v socialistické společnosti. (1)

Pro proces koncipování konkrétního sociologického výzkumu mládeže kterékoli ze sfér výzkumného zájmu jsou podle mého názoru podstatná zejména tato východiska: „... Analýzy objektivních sociálních podmínek jednotlivých sociálních tříd a sociálních skupin, a to i podle generačního členění, dokazují, že v současném socialismu i pro mládež zůstává v platnosti charakteristika socialistické společnosti jako společnosti sociálně a třídně diferencované“ [Matějovský 1982 : 127].

Přičemž ...“ sociální diferenciacie mládeže v socialismu ... není zdaleka tak strnulá a jednoznačná jako v kapitalistické společnosti. Mládež je i v socialismu nepochybně diferencována podle základní společenské instituce, která jako první formuje její vztah ke společnosti, tj. podle třídní a sociální pozice rodiny, ze které pochází“ a ...“je evidentní, že sociální určenost mládeže so-

(1) Tato problematika byla v posledních letech soustavně rozpracovávána, viz například stati: D. Holda — A. Matějovský: Úvod do sociologie mládeže (Sociologický časopis 4/74); A. Matějovský: Socialismus a mládež (Sociologický časopis 2/82); D. Holda: Metodologické a metodické problémy současné etapy vývoje sociologie mládeže (Sociologický časopis 2/82).

ciálním původem není za socialismu definitivní a neměnitelná“ [Holda—Matějovský 1974 : 351].

A protože pro vývoj socialistické společnosti u nás v sedmdesátých a v osmdesátých letech jsou charakteristické narůstající tendence ke sbližování jednotlivých sociálních tříd a skupin v celé společnosti, pak právě v tomto období platí, že: „... pro ... mládež je typické, že je sociálním organismem, dynamicky formujícím svoji sociální strukturu jako základní zdroj reprodukce sociální struktury vůbec“ [Charvát 1980 : 194].

Je to právě oblast empirického výzkumu mládeže, kde podstatná určení této sociální skupiny vyžadují komplexnější a hlubší identifikaci sociálně třídní pozice zkoumaných jedinců i skupin. Ačkoli mládež jako sociálně demografickou skupinu diferencuje výchozí sociálně třídní struktura společnosti, dočasnost a přechodnost určení této skupiny vyžaduje brát v úvahu jak její „sociální minulost“, chápanou jako určení výchozí sociálně třídní pozice, tak její „sociální přítomnost“, úzce spjatou s její „sociální budoucností“.

Problematika indikace „sociální přítomnosti“ mládeže

„Sociální přítomnost“ sociálně demografické skupiny mládeže je obvykle vymezována tou fází životního cyklu, kterou charakterizuje období profesní přípravy (studium, učební poměr), eventuálně počátek ekonomické aktivity ještě před založením vlastní rodiny. Je to období přetrvávající sociální a zejména ekonomické závislosti na původní rodině, ačkoli biologické a psychické dospívání se už uzavírá.

Pro tuto fázi životního cyklu je příznačné, že mladý člověk vlastní aktivitou potvrzuje nebo mění své původní postavení v sociálně třídní struktuře společnosti, určené postavením jeho rodičů. Příprava na výkon profese pak představuje specifický prostředek konkrétního procesu reprodukce nejen sociálně třídní, ale i vzdělanostní a profesní struktury společnosti.

Základem pro volbu typu profesní přípravy je dlouhodobě formovaná socioprofesionální orientace dětí a mládeže, která ovšem není na rodinném zázemí nezávislá.

Je známo, že i přes hluboké kvalitativní přeměny, jimiž prošla socialistická společnost ve svém dosavadním vývoji, prosazují se v určitých fázích vývoje její sociální struktury tendence k autoreprodukci jednotlivých společenských tříd a skupin, což se projevuje mimo jiné i v autoreprodukčních tendencích jednotlivých vzdělanostních skupin. V obdobích, kdy se reprodukce společenské struktury vyznačuje vysokou dynamikou, jsou tyto autoreprodukční tendence méně výrazné, zatímco v obdobích relativní stabilizace sociální struktury narůstají. V závislosti na těchto procesech se pak v jednotlivých vývojových etapách sociální struktury socialistické společnosti mladým lidem otevírají nebo omezují možnosti změny výchozího postavení v sociálně třídní struktuře společnosti. Jinak řečeno to, jakou má mládež šanci být aktivním subjektem strukturálních změn socialistické společnosti, je podmíněno charakterem aktuální vývojové etapy její sociálně třídní struktury. Daná etapa podmiňuje tedy i to, jak těsná je vazba mezi sociálně třídní pozicí původní rodiny mladého člověka a jeho vlastním perspektivním postavením v sociálně třídní struktuře, tj. do jaké míry se například prosazují rodinné tradice v procesu socioprofesionální orientace, volí-li mladí lidé typ přípravy na výkon profese tak, aby potvrdili své výchozí postavení, nebo tak, aby je změnili. (2)

(2) Je zřejmé, že typem profesní přípravy v první fázi (gymnázia, střední odborné školy, střední odborná učiliště) není dána jednoznačná perspektiva budoucího posta-

Konfrontaci výchozího postavení mladého člověka v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti s jeho pravděpodobným perspektivním postavením v této struktuře lze pak indikovat míru jeho participace na aktuálně probíhajících změnách sociálně třídní struktury společnosti. (3)

Pokud je mi známo využívalo se až dosud tohoto možného indikátoru spíše intuitivně než v rámci systematického a cílevědomého metodologického přístupu; domnívám se však, že posouzení jeho schopnosti identifikovat postavení mladého člověka v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti i jeho schopnosti zachytit vnitřní dynamiku dané vývojové fáze společenské struktury je perspektivně nanejvýš žádoucí. Možnosti a meze jeho využití jsou ovšem dány tím, bude-li už indikace „sociální minulosti“ mládeže, tj. především místo původní rodiny v sociálně třídní struktuře společnosti, indikováno v kontextu celospolečenských vývojových změn, a zejména v kontextu procesu sociálně třídní restrukturalizace současné rodiny, který je s těmito změnami těsně spjat.

Problematika indikace „sociální minulosti“ mládeže

Postavení původní rodiny mladého člověka, jeho „sociální minulost“, bylo až dosud často indikováno sociálně třídním postavením otce, konkrétně jeho povoláním, vzdělanostní úrovní, eventuálně oblastí (respektive resortem), v níž otec pracuje. Tento postup má dosud své oprávnění v tom smyslu, že: „... Pro muže je charakteristická vysoce odborná a specializovaná práce při výrobě. Muži tvoří většinu výrobních skupin dělnické třídy v produktivní sféře, zejména v základních průmyslových odvětvích a z 90 % naplňují výrobní skupiny inteligence v produktivní sféře. ... Ženy jakoby sociálně třídní strukturu doplňovaly. Častěji tvoří hraniční skupiny tříd, jsou zastoupeny v méně preferovaných odvětvích, vykonávají častěji práci nižší odbornosti, s menšími kvalifikačními požadavky“ [Vývoj 1980 : 262].

Přesto se domnívám, že indikovat „sociální minulost“ mladých lidí pouze prostřednictvím údajů o otci v sobě skrývá riziko nejen proto, že některé cenné informace mohou uniknout, ale i riziko jistého zkreslení při interpretaci získaných dat, ať už se týkají sféry aktivit, vědomí, životního způsobu nebo dalších oblastí života mládeže.

Zmíněný postup totiž nerespektuje (a do jisté míry zastírá) závažné strukturální změny zejména historicky mladších rodin, které probíhají právě v důsledku sociálně třídní restrukturalizace socialistické společnosti.

Dospívá k tomu řada autorů čerpajících z empirických dat. Mimo jiné se k této problematice vyjadřuje L. Macháček v souvislosti se svým dlouhodobým

vením mladého člověka v žádné ze struktur (sociálně třídní, profesní, vzdělanostní), v nichž zaujme své místo po dokončení této fáze přípravy. Důvodem je nejen to, že možnosti pokračovat ve studiu na vysoké škole se svým způsobem rozšířily (na absolventy středních a odborných učilišť — vzrůst se týká variability rozhodování, nikoli reálného zvýšení počtu přijímaných studentů na vysoké školy), ale zejména postupné rozvolňování vazby mezi vzdělanostní úrovní a sociálně třídní příslušností individua v současné socialistické společnosti (příslušníci dělnické třídy se středoškolským, eventuálně vysokoškolským vzděláním ap.).

(3) Sekundární analýzou mnohých empirických výzkumů různých skupin mládeže by evidentně bylo možné dokumentovat diferenční schopnost tohoto indikátoru. Například v relativně dosti homogenní skupině (homogenní z hlediska její „sociální přítomnosti“) vysokoškolských studentů s výraznými specifickými rysy celého životního způsobu nacházíme podstatné odlišnosti mezi těmi studenty, kteří se podílejí na autoreprodukci skupiny inteligence, a těmi, kteří méně vysokoškolským studiem svou původní sociálně třídní příslušnost (děti z typicky dělnických nebo rolnických rodin). Bohatou dokumentací k tomu poskytují například výsledky longitudinálního výzkumu *Sociální a politický profil studentů UK*, realizovaný Studijně metodickým střediskem ÚML UK v letech 1972—1978 pod vedením J. Munka.

studium problematiky socioprofesní orientace dětí a mládeže: „... Sociálně třídní determinácia sa najvýznamnejšie prejavuje prostredníctvom rodiny, ktorej materiálne a kultúrne podmienky sa odzrkadľujú tak v dosahovaných školských výsledkoch, ako aj v sociálno profesionálnej orientácii detí a mládeže. Sociálno-triednu determináciu sociálno profesionálnej orientácie mládeže ... sprostredkúva rodina nielen svojim miestom v štruktúre socialistickej spoločnosti, ale aj svojou vnútornou sociálno-triednou štruktúrou. Preto vo výskume mládeže a procesov jej sociálno profesionálneho sebaurčenia silnie úsilie rešpektovať zmeny v štruktúre súčasnej rodiny, ktoré sa premietajú v tzv. výchovno sociálnej funkcii rodiny...“ [Macháček 1982 : 194] a dodáva: „... V súčasnej etape analýzy vzťahu rodiny a sociálno-profesionálnej orientácie detí a mládeže sociologický výskum mládeže môže iba demonštrovať, že triedno-sociálne zaradenie študujúcej mládeže raz podľa otca alebo matky sa vo viacerých prípadoch prejavuje zhodne, ale v niektorých prípadoch diferencovane...“ [Macháček 1982 : 198].

Souhlasím s autorem, že s takovým stavom analýzy se nelze spokojit. Jeho požadavek na vytvoření sociálně třídní typologie současné rodiny a nevyhnutelnosti uplatnit při její tvorbě kritéria jak třídní příslušnosti, tak vzdělanostní úrovně, pokládám za plně oprávněný, a to nejen pro prohloubení sociologické analýzy vlivu rodiny na socioprofesní orientaci mládeže, ale i v zájmu preciznější identifikace postavení příslušníků mladé generace v sociálně třídní struktuře socialistické společnosti.

Komplexní analýza této problematiky vyžaduje ovšem rozsáhlou datovou dokumentaci, která je ve stati tohoto typu neúnosná. Soustředím se tedy na dokumentaci změn vzdělanostní struktury a jejich významu pro další průběh procesu reprodukce vzdělanostní struktury společnosti (4), s vědomím, že se jedná pouze o dílčí příspěvek k postupnému řešení problematiky v celé její šíři a složitosti.

Vývoj vzdělanostní struktury rodiny jako východiska utváření vzdělanostní struktury mladých generací

Vzdělanostní struktura manželských dvojic je podmíněna vzdělanostním složením populace mužů a žen i vývojem vzdělanostní struktury mužské i ženské části populace. Současně ovšem vzdělanostní restrukturalace současné rodiny zpětně ovlivňuje charakter procesu reprodukce vzdělanostní struktury celé společnosti.

Je známo, že v průběhu vývoje socialismu u nás došlo k velice markantním změnám ve vzdělanostní struktuře obyvatelstva, zejména pak ve vzdělanostní struktuře ženské části populace. Tyto změny jsou důsledkem rozvoje vzdělanosti především nejmladších generací žen (vzdělanostní průměr ženské části populace narozené po roce 1945 je dokonce o něco vyšší než vzdělanostní průměr stejně starých mužů v celé populaci ČSSR) a odráží se v nich revoluční změna postavení ženy v socialistické společnosti a procesy, následných postupných změn v sociálně třídní struktuře ženské části populace.

Tyto markantní změny mají v dané souvislosti nesporně značný význam, protože ovlivňují vzdělanostní strukturu manželských párů, která je relativně stabilním základem vzdělanostní struktury celé rodiny.

(4) Využívám výhradně dat získaných *výzkumem třídní a sociální struktury ČSSR 1978*, které realizovalo oddělení pro výzkum sociální struktury ÚFS ČSAV pod vedením A. Matějovského.

Vývoj vzdělanostní struktury manželských párů je v této souvislosti nutné sledovat ze tří hledisek:

- 1) podle úrovně vzdělání, které každý z manželů dosáhl,
- 2) podle toho, zda se úroveň vzdělání partnerů liší nebo shoduje,
- 3) podle toho, zda v případě vzdělanostní heterogenity manželství dosáhl vyšší vzdělanostní úrovně muž nebo žena.

Uplatníme-li pouze druhé a třetí hledisko na data získaná *Výzkumem třídní a sociální struktury ČSSR 1978*, zjišťujeme v celé populaci ČSSR (bez ohledu na věkovou strukturu populace) tento výskyt jednotlivých typů manželství podle relace úrovně vzdělání partnerů:

manželství se shodnou úrovní vzdělání partnerů	59,2 ‰
manželství, kde partner má vyšší vzdělání než partnerka	32,2 ‰
manželství, kde partnerka má vyšší vzdělání než partner	8,6 ‰

Že toto rozložení je uvnitř diferencované v závislosti na věku manželů potvrzuje mimo jiné srovnání skupiny nejstarších se skupinou nejmladších manželských dvojic.

Mezi narozenými	před r. 1918	po roce 1945
bylo: manželství se shodnou úrovní partnerů	57,7 ‰	59,3 ‰
manželství, kde má muž vyšší vzdělání	38,5 ‰	30,1 ‰
manželství, kde žena má vyšší vzdělání	3,8 ‰	10,6 ‰

I když nepřihlížíme k diferenciaci podle úrovně vzdělání, je zřejmé, že ve dvou zachycených věkových kohortách je proporce vzdělanostně homogenních a heterogenních manželství podobná, ale rozložení vzdělanostně heterogenních manželství se výrazně změnilo. Ve skupině nejstarších partnerů se vyskytuje mezi vzdělanostně heterogenními svazky pouze necelá jedna desetina takových manželství, kdy žena má vyšší vzdělání než muž, ve skupině nejmladších tvoří taková manželství už více než jednu čtvrtinu ze všech vzdělanostně heterogenních manželství.

Protože nás zajímá struktura vzdělanosti manželských párů především ve vztahu k vzdělanostní struktuře celé rodiny, tj. i k perspektivní vzdělanostní úrovni dětí v rodině, všimněme si podrobněji vývoje vzdělanostní struktury těch manželských dvojic, u nichž lze současně zachytit reprodukční chování jejich dětí ve sféře vzdělání.

Níže uvedená data a jejich grafická podoba vypovídají o všech těch manželských dvojicích v populaci, které měly v době terénního šetření *Výzkum třídní a sociální struktury 1978* už alespoň jedno dítě starší patnácti let. Vývoj vzdělanostní struktury těchto manželských párů je zachycen v patnáctiletých intervalech, které byly zvoleny záměrně tak, aby odrážely odlišné historické podmínky, v nichž příslušníci jednotlivých věkových kohort získávali své vzdělání (5).

(5) Příslušníci nejstarší věkové kohorty ukončili své vzdělávací dráhy vesměs před druhou světovou válkou, tj. v podmínkách buržoazní společnosti u nás; příslušníci střední věkové kohorty byli částečně objektem deformací reprodukce vzdělanostní struktury způsobené okupací českých zemí nacistickým Německem, často však tuto deformaci kompenzovali dodatečným studiem, eventuálně při zaměstnání, v porevolučním období; vzdělanostní struktura nejmladší věkové kohorty se utvářela už výhradně v období budování socialistické společnosti a odráží kvalitativní změny ve funkci a vývoji výchovně vzdělávacího systému, k nímž v důsledku revolučních změn v naší společnosti došlo.

Kromě toho v grafickém znázornění uplatňují už i hledisko uvedené na prvním místě, tj. úroveň vzdělání partnerů, to znamená, že každá z trojic sloupcových grafů zachycuje pouze ty manželské dvojice, v nichž nejméně jeden z partnerů dosáhl příslušné vzdělanostní úrovně (uvedené v nadpise grafu).

Ke každému ze sloupcových grafů je připojeno znázornění distribuce aktuálně dosažené vzdělanostní úrovně prvorozených dětí v závislosti na vzájemné relaci vzdělanostních úrovní obou rodičů. (6)

Grafy jsou řazeny do dvojic tak, že první v pořadí zachycuje vliv variability vzdělanostní úrovně matek na dosaženou vzdělanostní úroveň prvorozených dětí při stabilní (v grafu nadepsané) vzdělanostní úrovni otců, druhý v pořadí vliv variability vzdělanostní úrovně otců na dosaženou vzdělanostní úroveň dětí při stabilní (v grafu nadepsané) vzdělanostní úrovni matek.

Využitelnost dat uvedených ad c) v každém z dále uvedených grafických znázornění (distribuce vzdělanostních úrovní potomků rodičů narozených v letech 1933–1948) je poněkud problematická vzhledem k tomu, že většina prvorozených dětí respondentů neukončila v roce 1978 (sběr dat) ještě svou vzdělá-

(6) Grafy byly sestaveny takto: na pomyslné svislé přímky označené 0 — 5 byly vyneseny hodnoty procentuálního zastoupení prvorozených dětí, které dosáhly příslušné vzdělanostní úrovně (0 = nedokončené základní vzdělání, 1 = základní vzdělání, 2 = základní vzdělání s vyučením, 3 = střední vzdělání bez maturity, 4 = úplné středoškolské vzdělání, 5 = vysokoškolské vzdělání). Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených dětí byly takto vyznačeny pro každý z dostatečně zastoupených typů manželských (rodičovských) párů a byly odlišeny tím, že jednotlivé body každého rozložení byly spojeny různými typy čar:

Druh čáry spojující body distribuce vzdělanostních úrovní dětí, kde při stabilní (v grafu nadepsané) vzdělanostní úrovni jednoho z rodičů:

- — druhý z rodičů dosáhl nanejvýš úrovně základního vzdělání;
- — druhý z rodičů dosáhl úrovně základního vzdělání s vyučením nebo středního vzdělání bez maturity;
- . — . — . — — — — — druhý z rodičů dosáhl úplného středoškolského vzdělání s maturitou;
- — druhý z rodičů dosáhl úrovně vysokoškolského vzdělání

Plnou čarou (—) byly v každé z příslušných dvojic grafů spojeny body distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených dětí všech otců a všech matek na vzdělanostní úrovni nadepsané v grafu, ať je úroveň vzdělání partnerů jakákoli.

Pokud některé z čar není v grafu využito, znamená to, že četnost příslušného typu manželství jsou zanedbatelné (týká se například manželství, kde muž nemá vyšší než základní s vyučením nebo střední bez maturity a žena má vzdělání vysokoškolské). Grafické symboly použité pro sloupce zachycující proporce jednotlivých typů manželství v populaci vymezené tím, že vzdělanostní úroveň alespoň jednoho z partnerů odpovídá vzdělanostní úrovni grafu nadepsané, byly voleny takto:

manželské dvojice vzdělanostně homogenní



manželské dvojice vzdělanostně heterogenní, kde muž má vyšší vzdělání než žena



manželské dvojice vzdělanostně heterogenní, kde žena má vyšší vzdělání než muž



K sestavení grafů bylo využito dat týkajících se prvorozených potomků, protože u mladších sourozenců se možnost zkreslení, vyplývající z neukončené vzdělanostní dráhy, zvyšuje. V pracovní verzi statí se ukázalo, že vzdělanostní aspirace i dosažená vzdělanostní úroveň druhorozených a dalších dětí v rodině se ve srovnání s prvorozenými liší jen nepatrně, takže výpověď vyplývající z grafů lze vztahovat na všechny děti v rodině, nezávisle na pořadí jejich narození.

Graf č. 1

Podíl typů manželských párů,
v nichž alespoň jeden
z partnerů nedosáhl vyššího než
základního vzdělání,
mezi narozenými v letech:

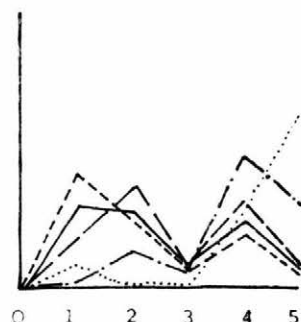
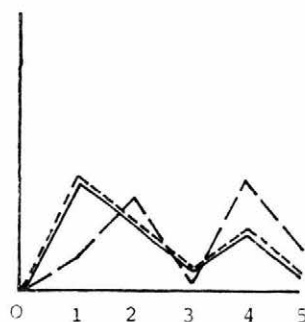
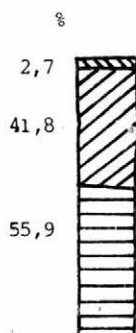
Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených
dětí v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde
nanejvýš základního vzdělání dosáhl:

/homogenita - - - - /

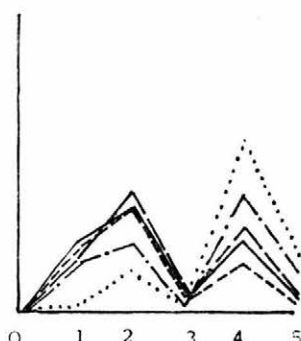
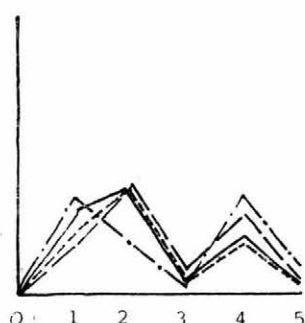
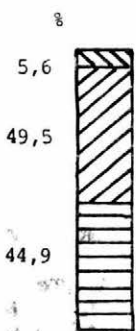
a/ před r. 1918

otec

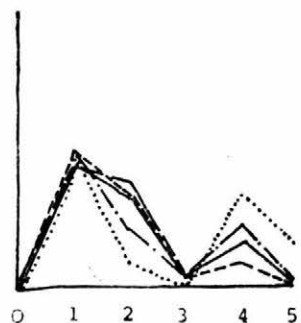
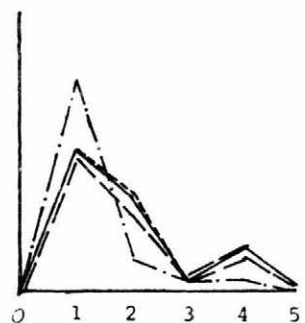
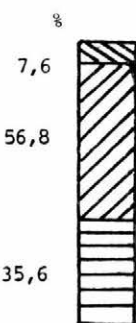
matka



b/ 1918 - 1932



c/ 1933 - 1948



vací dráhu. Tím došlo v distribuci jejich vzdělanostních úrovní ke kumulaci výskytu úrovně základního vzdělání (všichni učňové a studenti středních škol) a k minimálnímu zastoupení vysokoškolské vzdělanostní úrovně (studenti vysokých škol, tj. uvedená úroveň úplného středoškolského vzdělání). V celém textu využívám proto především informací, které poskytují data o potomcích dvou starších věkových kohort, vzhledem k tomu, že eliminovat zmíněné zkreslení by znamenalo další dosti náročné zpracování celého využitého komplexu dat. Protože rozhodujícím momentem pro výskyt i vzdělanostně reprodukční funkci jednotlivých typů manželství (jak z grafických znázornění vyplývá) jsou jednotlivé vzdělanostní úrovně, logika výkladu je tomu podřízena. Podrobný věcný komentář ke grafům, tj. vlastní interpretaci znázorněných dat ponechávám, pokud to není výslovně nezbytné, stranou. Soustředím se na předpokládaný diferencující vliv jednotlivých typů manželských párů podle relace vzdělanostních úrovní partnerů pro zpřesnění indikace „sociální minulosti“ generací dětí ve sféře vzdělání a její význam pro „sociální přítomnost“ těchto generací, to jest jimi dosahovanou vzdělanostní úroveň.

Nejprudší vývojové změny v čase (i v tak relativně krátkém historickém období, které představují neúplné tři generace v demografickém chápání tohoto pojmu) prodělaly ty rodinné vzdělanostní struktury, kde alespoň jeden z manželů má pouze základní vzdělání. Na této vzdělanostní úrovni, která v nejstarší věkové kohortě byla vůbec nejčastěji zastoupena, se vyskytoval (na rozdíl od všech ostatních úrovní vzdělání) nejvyšší počet vzdělanostně homogenních manželství. Děti z tohoto typu manželství v nejstarší věkové kohortě ještě relativně výrazně inklinovaly k autoreprodukci skupiny na téže vzdělanostní úrovni, jaké dosáhli rodiče (ve větším rozsahu než v případech vzdělanostní homogenity manželských párů na úrovni základního vzdělání s vyučením nebo úplného středoškolského vzdělání). *Vzdělanostní heterogenita manželství obojího typu* (vyšší vzdělanostní úroveň žen byl v této věkové kohortě dosti výjimečná a fakticky se omezovala na základní vzdělání s vyučením nebo střední vzdělání bez maturity) *s sebou nesla ovšem nejen výraznou tendenci k autoreprodukci vzdělanostní úrovně toho z rodičů, který dosáhl vyššího vzdělání* na kterékoli z reflektovaných úrovní, *ale i častou participací dětí na dynamice reprodukčního procesu vzdělanostní struktury společnosti dosažením vyšší vzdělanostní úrovně, než měl kterýkoli z rodičů.*

Ve střední věkové kohortě (kde je zastoupení skupiny na úrovni základního vzdělání v populaci už podstatně nižší a homogenní manželství na této úrovni tvoří už ani polovinu všech manželství uzavřených osobami se základním vzděláním) se podílí na reprodukci dané vzdělanostní úrovně jen malá část dětí ze vzdělanostně homogenních manželství (menší než na kterékoli ze sledovaných úrovní vzdělání). To je objektivně dáno fází rozvoje výchovně vzdělávacího systému socialistické společnosti u nás v padesátých a zejména šedesátých letech, kdy naprostá většina dospívajících měla už možnost získat vzdělání a kvalifikaci vyšší, než poskytuje základní stupeň školského systému. Dalším vývojem se pak problematika malé části populace nejmladší věkové kohorty, ulpívající na úrovni základního vzdělání, přesouvá spíše do oblasti specializovaného výzkumného zájmu (7), protože na proces další reprodukce vzdělanostní struktury současné socialistické společnosti má minimální vliv. Pro tuto skupinu „... je pro poslední čtvrtstoletí příznačný trvalý trend poměrně rychlého

(7) Viz např. výzkum *Rodiny, v nichž oba manželé mají základní nebo nedokončené základní vzdělání, z hlediska zvýšené péče společnosti*, realizovaný pražským pracovištěm Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí Bratislava, pod vedením V. Rollové, kde je socializačně výchovná funkce těchto typů rodin v současné socialistické společnosti analyzována dosti vyčerpávajícím způsobem.

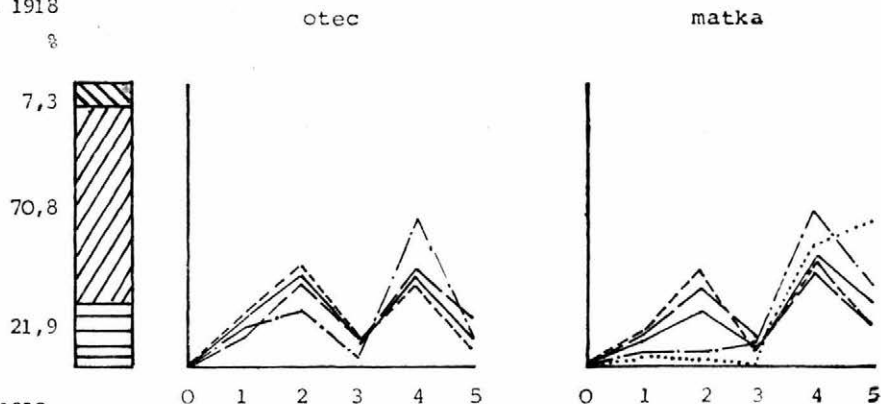
Graf č. 2

Podíl typů manželských párů,
v nichž alespoň jeden z partnerů
získal základní vzdělání s vyučením
nebo střední vzdělání bez maturity,
mezi narozenými v letech:

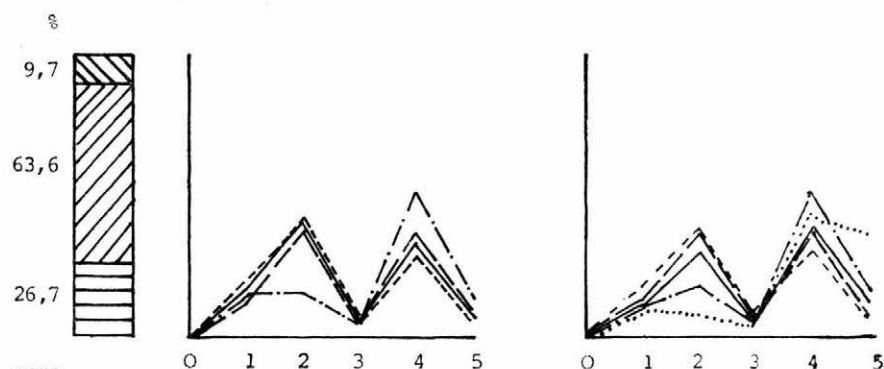
Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených
dětí v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde
základního vzdělání s vyučením nebo středního
vzdělání bez maturity dosáhl:

/homogenita ... --- /

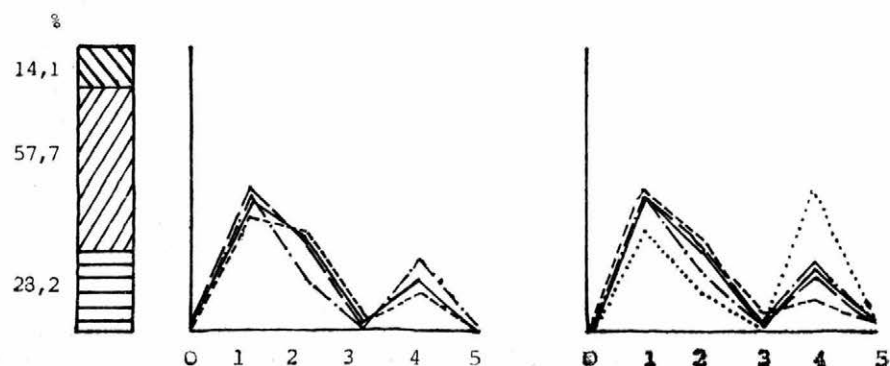
a/ před r. 1918



b/ 1918 - 1932



c/ 1933 - 1948



absolutního i relativního poklesu až k početně marginální skupině uvnitř nejmladších věkových kohort“ [Rodiny 1982 : 7].

Data zpracovaná v grafu č. 1 umožňují tedy spíše retrospektivní pohled na význam vzdělanostní struktury rodičovských párů pro pravděpodobnost nebo míru aktivní participace postupně nastupujících generací na dynamice vzdělanostní struktury socialistické společnosti. Protože však škála variability možných vzájemných relací vzdělanostních úrovní partnerů i jejich dětí byla v dosavadním průběhu reprodukce vzdělanostní struktury na dané úrovni nejširší a diferencující vliv jednotlivých reálných variant typů manželství na vzdělanostní úroveň dosahovanou potomky velmi průkazný, pokládala jsem za nutné zakomponovat tento historický exkurs do celého výkladu. Jeho význam spočívá podle mého názoru mimo jiné i v tom, že v podobě retrospektivního modelu zachycuje minimálně dvě klíčové a vysoce dynamické fáze vývoje vzdělanostní struktury naší společnosti bezprostředně předcházející fázi současné a podmiňující její aktuální průběh.

V současné populaci obyvatelstva ČSSR je tedy reálnou bází a východiskem dalšího rozvoje vzdělanosti skupina osob na úrovni základního vzdělání s vyučením (k níž byla při zpracování dat připojena relativně velmi malá skupina osob, které dosáhly středního vzdělání bez maturity).

V nejstarší věkové kohortě bylo zastoupení na této vzdělanostní úrovni nižší než na úrovni základního vzdělání a nejčastěji se v ní vyskytoval typ vzdělanostně heterogenního manželství, kde muž dosáhl vyššího vzdělání než žena. I v nejmladší zachycené věkové kohortě tento typ stále ještě mírně převažuje s tím, že poněkud vzrostl počet vzdělanostně homogenních manželství (z 1/5 na 1/4 všech svazků) a ze všech vzdělanostně heterogenních manželství tvoří ta, kde žena dosáhla vyššího vzdělání než muž, už 1/5 v nejmladší věkové kohortě (proti 1/10 v nejstarší věkové kohortě).

Pro průběh reprodukce vzdělanostní struktury společnosti pokládám za podstatné zejména tendence, které jsou shodné v obou starších věkových kohortách:

1) Dosáhl-li základního vzdělání s vyučením otec, byla pravděpodobnost podílu potomků na autoreprodukci skupiny na této vzdělanostní úrovni vyšší, než dosáhla-li téže vzdělanostní úrovně matka.

2) Děti z rodin, kde žádný z rodičů nezískal vyšší vzdělání než základní s vyučením nebo střední vzdělání bez maturity, ať už rodiče žijí ve vzdělanostně heterogenním nebo homogenním manželství, měly přibližně stejnou šanci podílet se na autoreprodukci skupiny vyučených, jako šanci dosáhnout vyššího vzdělání než kterýkoli z rodičů.

3) Děti vzdělanostně heterogenních manželských párů, kde jeden z rodičů dosáhl vyššího než základního vzdělání s vyučením (popřípadě středního vzdělání bez maturity), nezávisle na tom, byl-li to otec nebo matka, dosahovaly výrazně nejčastěji této vyšší vzdělanostní úrovně (ať už se jednalo o úplné středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání).

Z toho vyplývá, že vzdělanostní perspektivy dětí, z jejichž rodičů jeden dosáhl základního vzdělání s vyučením (popřípadě středního vzdělání bez maturity) ovlivňoval nejvíce fakt, zda manželství rodičů bylo vzdělanostně homogenní nebo heterogenní. *Homogenita manželského (rodičovského) páru s sebou nese vyšší pravděpodobnost reprodukce dané vzdělanostní úrovně rodičů přesto, že se dané historické období vyznačovalo vysoce dynamickými změnami vzdělanostní struktury, které měly výrazně demokratický charakter.*

Pro vzdělanostně heterogenní manželství bylo typické, že (v obou starších věkových kohortách) potomci častěji reprodukovali vzdělanostní úroveň otců

Str. 8. 3

Podíl typů manželských párů,

v nichž alespoň jeden z partnerů

získal úplné středoškolské

vzdělání, mezi narozenými

v letech:

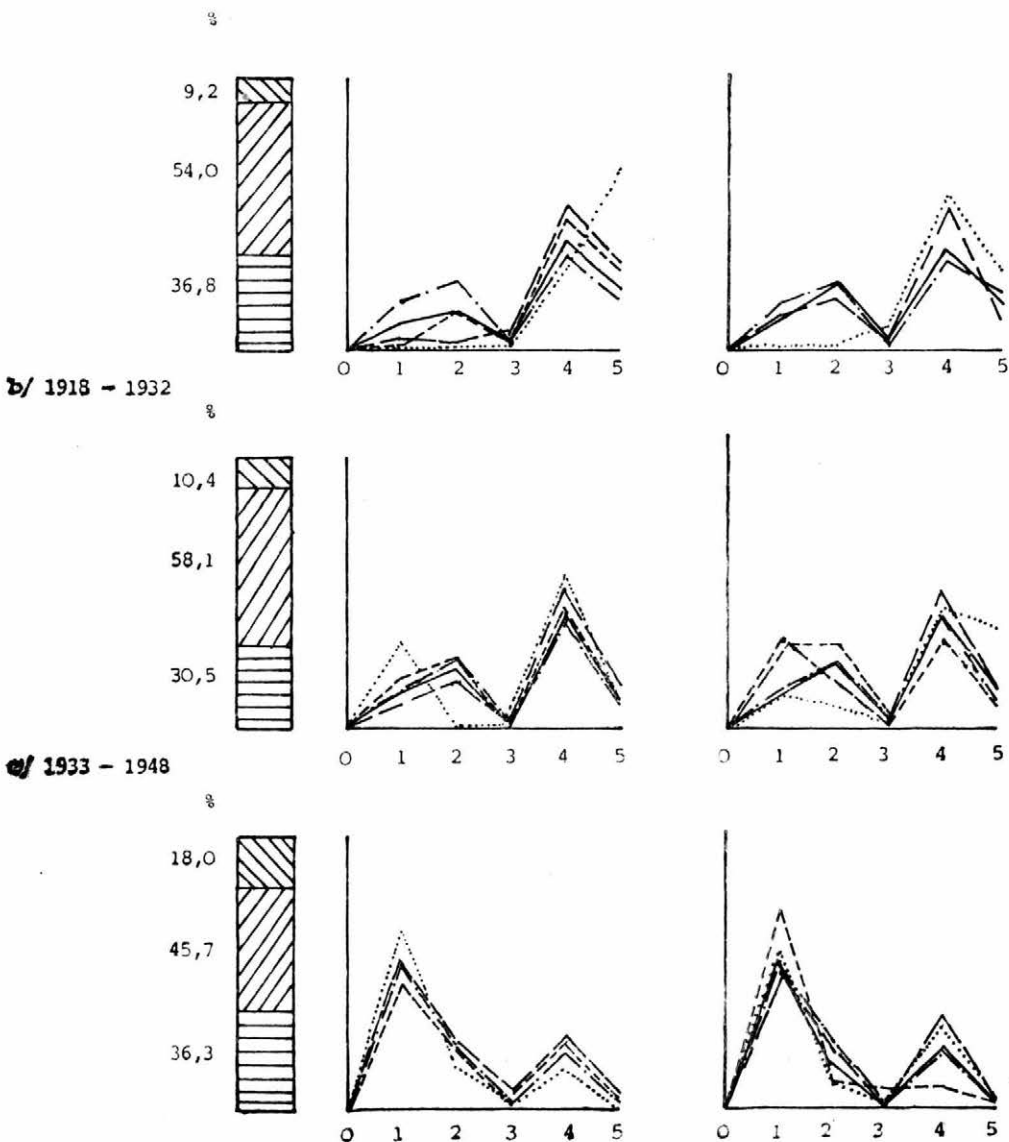
a/ před r. 1918

Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených dětí

v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde

úplného středoškolského vzdělání dosáhl:

/homogenita *** ---/



Graf č. 4

Podíl těch manželských párů,
v nichž alespoň jeden z partnerů
získal vysokoškolské vzdělání,
mezi narozenými v letech:

Distribuce vzdělanostních úrovní prvorozených
dětí v závislosti na vzdělání obou rodičů, kde
vysokoškolského vzdělání dosáhl:

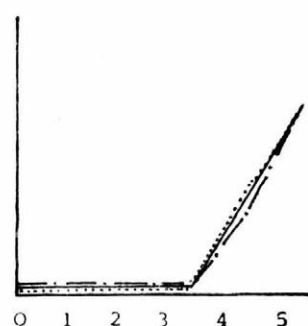
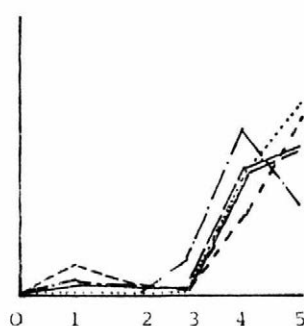
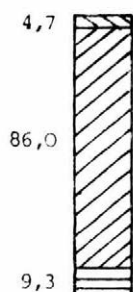
/homogenita ... ---/

a/ před r. 1918

%

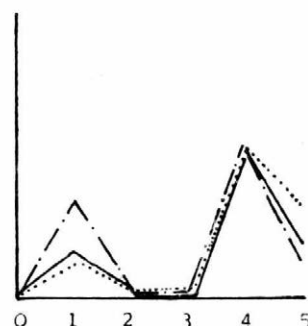
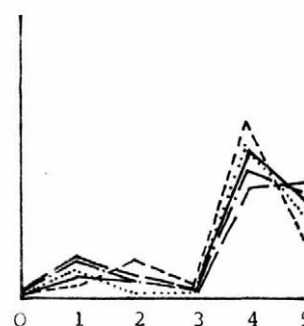
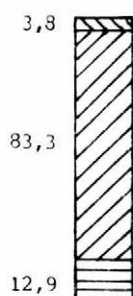
otec

matka



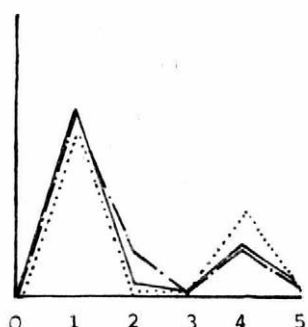
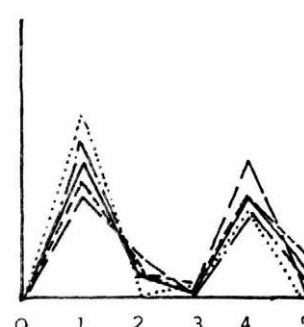
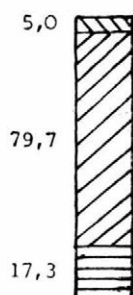
b/ 1918 - 1932

%



c/ 1933 - 1948

%



než matek (pokud nezískali vyšší vzdělání než kterýkoli z rodičů). Jednou z příčin je zřejmě vzdělanostní struktura manželských párů, protože v těch případech (které už nejsou v celém sledovaném věkovém rozmezí na dané úrovni vzdělání zcela ojedinělé), kdy matka měla vyšší vzdělání než otec, inklinovali potomci těchto rodin k reprodukci její vzdělanostní úrovně podstatně častěji než k reprodukci vzdělanostní úrovně otce (tj. základního vzdělání s vyučením, popřípadě středního vzdělání bez maturity).

Těžiště vývojových změn ve vzdělanostní struktuře manželských párů, kde alespoň jeden z partnerů získal úplné středoškolské vzdělání spočívá rovněž v tom, že podstatně vzrostl podíl takových vzdělanostně heterogenních svazků, kde žena dosáhla vyššího vzdělání než muž, a to na úkor těch, kde muž má vyšší vzdělanostní úroveň než žena (v nejmladší věkové kohortě má žena vyšší vzdělání už ve více než 1/4 vzdělanostně heterogenních manželství; nejčastěji se jedná o ty případy, kdy žena dosáhla úplného středoškolského vzdělání a muž základního vzdělání s vyučením, přičemž výskyt tohoto typu vzdělanostně heterogenních manželských párů je shodný s výskytem toho typu, kde naopak muž má úplné středoškolské vzdělání a žena je vyučena nebo má střední vzdělání bez maturity).

Pro participaci potomků sledovaných manželských dvojic dvou starších věkových kohort na vývoji vzdělanostní struktury společnosti je charakteristické,

1) Jestliže alespoň jeden z rodičů dosáhl úplného středoškolského vzdělání, dosáhly prvorozené děti téže vzdělanostní úrovně častěji než kterékoli jiné úrovně vzdělání.

2) Při vzdělanostní homogenitě rodičovského páru na úrovni úplného středoškolského vzdělání s maturitou byla pravděpodobnost dosažení téže vzdělanostní úrovně potomky o něco menší než v případě vzdělanostní heterogenity rodičovského páru, ať už měl partner nižší vzdělání nebo vysokoškolské (výjimkou jsou pouze děti těch relativně málo zastoupených manželských dvojic, kde žena má úplné středoškolské vzdělání s maturitou a muž pouze základní vzdělání, které se sporadicky vyskytují až ve dvou mladších věkových kohortách).

V žádné ze sledovaných věkových kohort (dané vzdělanostní úrovně) neplatí tedy to, že děti ze vzdělanostně homogenních manželství nejvýrazněji ze všech inklinovaly k tomu, podílet se na autoreprodukci vzdělanostní skupiny, k níž náleží rodiče (na rozdíl od skupiny vyučených, kde se tato tendence prosazovala o něco silněji ve druhé z věkových kohort než v první a u nejmladší sledované lze očekávat její další mírné zesílení).

Jestliže na jedné straně vedl vývoj vzdělanostní struktury socialistické společnosti u nás k tomu, aby se z původně početné nejsilnější skupiny na úrovni základního vzdělání mezi narozenými před rokem 1918 stala v nejmladších generacích početně marginální skupina, pak na druhé straně relativně největší růst zaznamenala v tomtéž období skupina vysokoškolsky vzdělaných. V nejstarší věkové kohortě tvořily vysokoškolsky vzdělané osoby 2,3 % v populaci (v populaci mužů byla 4 %, v populaci žen 0,7 % vysokoškolsky vzdělaných); v nejmladší sledované kohortě je skupina vysokoškolsky vzdělaných celkově už více než trojnásobná (8) (7,4 % celé populace, vysokoškolsky vzdělaní tvoří necelých 10 % v populaci mužů, vysokoškolsky vzdělané tvoří více než 5 % v populaci žen).

(8) V populaci mladých lidí narozených v šedesátých letech, kterou ještě *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR 1978* nezachytil, lze na základě údajů ze školských statistik očekávat další mírný růst zastoupení vysokoškolsky vzdělaných, a to opět zejména žen.

Tento vývoj se odrazil ve vývoji vzdělanostní struktury manželských párů takto:

V každé ze dvou mladších kohort lze zaznamenat relativní úbytek vzdělanostně heterogenních manželství (mezi kterými výrazně převažovala a dosud převažují manželství vysokoškolsky vzdělaných mužů se ženami na nižší vzdělanostní úrovni) a růst počtu vzdělanostně homogenních manželství na úrovni vysokoškolského vzdělání (téměř dvojnásobek v nejmladší zachycené věkové kohortě ve srovnání s nejstarší). Podíl vzdělanostně heterogenních manželství žen vysokoškolaček se ve sledovaných vývojových fázích příliš neměnil.

V procesu reprodukce vzdělanostní struktury společnosti se tento vývoj projevil tímto způsobem:

1) V nejstarší věkové kohortě existovala velmi výrazná tendence potomků ze vzdělanostně homogenních manželství podílet se na autoreprodukci skupiny vysokoškolsky vzdělaných. Potomci těch heterogenních manželství, kde muž dosáhl nižšího vzdělání než žena (tj. fakticky úplného středoškolského vzdělání — nižšího vzdělání dosahovali muži v tomto typu manželství jen zcela výjimečně), se na autoreprodukci skupiny vysokoškolské inteligence podíleli stejně často.

Ve střední věkové kohortě se projevuje tatáž tendence jen poněkud méně výrazně. (9) Vzdělanostní úroveň potomků vysokoškolsky vzdělaných žen je v současné době zřejmě jen výjimečně nižší než úplné středoškolské vzdělání. Proces demokratizace přístupu mladých lidí na vysoké školy, intenzivní zejména v padesátých a šedesátých letech, omezil zřejmě poněkud šance potomků této věkové kohorty podílet se na autoreprodukci skupiny vysokoškolské inteligence v takové míře, jako tomu bylo u potomků nejstarší věkové kohorty.

2) Pro prvorozené děti z nejčastěji se vyskytujícího typu vzdělanostně heterogenního manželství, (tj. vysokoškolsky vzdělaného muže—otce a ženy—matky s nižší úrovní vzdělání) byla charakteristická poněkud rozmanitější distribuce vzdělanostních úrovní než v případě obou ostatních typů. V nejstarší věkové kohortě se prosazovala dosti silně tendence potomků reprodukovat úroveň úplného středoškolského vzdělání těch matek, které jí dosáhly (zejména dcer, jak z podrobnější analýzy zpracovaných dat vyplývá).

Celkově lze konstatovat, že čím nižší byla vzdělanostní úroveň matky, tím vyšší byla tendence potomků reprodukovat vysokoškolskou vzdělanostní úroveň otce.

Ve střední věkové kohortě naopak děti matek se základním vzděláním dosahovaly výrazně nejčastěji úplného středoškolského vzdělání a jejich tendence reprodukovat vysokoškolskou vzdělanostní úroveň otců byla nižší než v případě všech ostatních matek.

Můžeme-li o dětech rodičů nejstarší věkové kohorty, kteří získali vysokoškolské vzdělání (alespoň jeden z nich) tvrdit, že inklinovaly k tomu získat vysokoškolské vzdělání s větší pravděpodobností než jakékoli nižší vzdělání, pak v mladší z věkových kohort existovala zřejmě nanejvýš přibližně stejná pravděpodobnost, že potomci těchto rodičů získají buď středoškolské, nebo vysokoškolské vzdělání. Přesto byla *pravděpodobnost získání vysokoškolského vzdělání* u těchto dětí vyšší než u potomků rodičů, z nichž žádný vysokoškolské vzdělání nezískal.

(9) Pravděpodobně se i zde do jisté míry projevil zkreslující vliv neuzavřených studijních drah dětí matek-vysokoškolaček, pro něž je charakteristický nezanedbatelný posun jak doby sňatku, tak zejména doby porodu prvního dítěte. Ženy s vysokoškolským vzděláním narozené na počátku třicátých let pravděpodobně rodily své první děti až koncem let padesátých eventuelně na počátku let šedesátých, takže ty v roce 1978, kdy probíhalo terénní šetření *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR*, často ještě nemohly mít ukončenou vysokou školu, popřípadě ani školu střední.

Závěrem této analýzy vlivu jednotlivých typů manželských párů podle relací vzdělanostních úrovní partnerů na míru participace jejich dětí v dynamice vývoje vzdělanostní struktury společnosti můžeme shrnout:

a) Vzdělanostní heterogenita manželského páru s sebou nese tendenci potomků získat úroveň vzdělání toho z rodičů, který dosáhl vyššího vzdělání, eventuálně získat vyšší úroveň vzdělání než kterýkoli z rodičů. Není přitom podstatné, získal-li vyšší vzdělání otec nebo matka.

b) Vzdělanostní homogenita manželského páru s sebou nese vyšší pravděpodobnost podílu potomků na autoreprodukci vzdělanostní skupiny, k níž patří oba rodiče, zatímco tendence potomků získávat vyšší vzdělání než mají oba rodiče je méně výrazná.

c) Autoreprodukční tendence skupiny vysokoškolské inteligence sice v určitém období vývoje vzdělanostní struktury socialistické společnosti klesly, avšak jsou stále výraznější než v kterékoli z ostatních vzdělanostních skupin.

Závěry

V současné fázi vývoje socialistické společnosti u nás, kdy dochází k relativní stabilizaci její sociálně třídni struktury, přičemž původně podstatné rozdíly způsobující sociálně třídni strukturaci se postupně zeslabují v procesu sbližování tříd a sociálních skupin, je vývoj vzdělanostní struktury společnosti jedním ze zdrojů postupné vnitrotřídni a vnitroskupinové diferenciaci. Důsledkem je uvolňování původní dosti striktní vazby mezi sociálně třídni příslušností a vzdělanostní úrovní jedince. Využitelnost získaných poznatků (o vývoji vzdělanostní struktury rodiny a jeho důsledcích pro další vývoj vzdělanostní struktury společnosti) pro zpřesnění indikace postavení mladých lidí v sociálně třídni struktuře společnosti, je tedy nezbytně podmíněna vytvořením obdobné typologie současné rodiny, která zachytí především její sociálně třídni homogenitu nebo heterogenitu spolu s důsledky tohoto určení pro další vývoj sociálně třídni struktury. Kombinací vzdělanostní a sociálně třídni typologie rodiny bude potom možné zachytit nejen míru participace mladých lidí na vývoji sociálně třídni i vzdělanostní struktury celé společnosti, ale také jejich podíl na vývoji vzdělanosti jednotlivých společenských tříd a skupin. Tento přístup tedy umožní reflektovat dynamický charakter postavení mládeže v socialistické společnosti prostřednictvím eventuálně nově vytvořených indikátorů a do jisté míry přispěje i k meritornímu sledování procesu sbližování jednotlivých společenských tříd a skupin, konkrétně z hlediska vývojových tendencí ve sbližování jejich vzdělanostní úrovně.

Klíčovým metodologickým problémem současných empirických výzkumů ovšem podle mého názoru zůstává indikace postavení příslušníků ekonomicky aktivní populace („sociálně dospělých“) v sociálně třídni struktuře vyvíjející se socialistické společnosti. Reliabilita indikátorů k tomuto účelu používaných je totiž nezbytným předpokladem pro preciznější rozpracování indikace míry participace příslušníků mladé generace na dynamice vývoje sociálně třídni struktury této společnosti.

Druhým předpokladem pak je zpřesnění indikace „sociální přítomnosti“ mladých lidí, která bude stále méně striktně definovat jejich „sociální budoucnost“ prostřednictvím perspektivy dosažení určité vzdělanostní úrovně, ale stále více obsahem vzdělání, jeho kvalifikačním potenciálem. Ten by měl u nastupujících generací přesněji indikovat perspektivní postavení mladých lidí v sociálně třídni struktuře než perspektiva dosažení určité vzdělanostní úrovně.

Literatura

- Holda, D. — Matějovský, A.: *Úvod do marxistické sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1974, č. 4.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
- Macháček, L.: *Sociálně-profesionální orientace mládeže a rodina*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Matějovský, A.: *Socialismus a mládež*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Rodiny, v nichž oba manželé mají základní vzdělání nebo nedokončené základní vzdělání, z hlediska zvýšené péče společnosti*. Výzkumná zpráva, Československý ústav práce a sociálních věcí Bratislava, pracoviště Praha, 1982.
- Vývoj sociálně třídní struktury naší společnosti a růst vedoucí úlohy dělnické třídy* (hlavní výsledná práce 6. tématu JPSV). Praha, ÚFS ČSAV 1980.

Резюме

Э. Стегликова: К проблематике показателя положения представителей молодого поколения в социально-классовой структуре социалистического общества

Автор задается вопросом, каким образом динамика развития социально-классовой структуры отражается в изменениях социально-классового положения разных поколений. Она указывает на то, что в обстановке относительной стабилизации этой структуры в чехословацком обществе, характерной сближением классов и социальных групп развитие образования играет важную роль как один из источников постепенной внутриклассовой и внутригрупповой дифференциации. Ослабляется первоначальная довольно тесная связь между социально-классовым и образовательным уровнем индивида.

По анализу динамики образовательной структуры семьи автор намечает возможность показателя социального прошлого, настоящего и будущего молодежи.

Summary

E. Stehliková: On Problems Connected with the Indication of the Position of Members of the Young Generation in the Socialist Society's Social-class Structure

The paper deals with the question of the way in which the developmental dynamics of the social-class structure is reflected in intergeneration changes in the social-class position. The fact is brought out that, in the situation of a relative stabilization of this structure in our society, characterized by a homogenization of classes and social groups, the development of education plays an important role as one of the sources of a gradual intraclass and intragroup differentiation. The original, rather strict bond between the individual's social-class level and his level of education is being loosened.

Use is made of the analysis of the development of the educational structure to show the possibilities of the indication of the young people's social past, present and future.

Některé problémy výzkumu populární hudby (na příkladu USA)

MIROSLAV FORET

Ústav pro výzkum společenského vědomí
a vědeckého ateismu ČSAV
Brno

Rozšířenost a těsná provázanost populární hudby s činností hromadných sdělovacích prostředků z ní činí nezanedbatelnou součást dnešního života.⁽¹⁾ Významně působí zejména na ty sociální skupiny, jejichž vztah k populární hudbě přerůstá z pouhého pasivního vnímání, více či méně uvědomovaného, do podoby aktivního zájmu, či dokonce vlastního projevu a sebevyjádření. To se netýká pouze profesionálních autorů, interpretů, zaměstnanců hudebních redakcí rozhlasu, televize, uměleckých agentur, hudebních vydavatelství, gramofonových firem a mnoha dalších, ale zároveň také tisíců nadšených obdivovatelů z řad mládeže, pro něž současná populární hudba znamená rozhodně víc než jen určitou hudební záležitost. V socialistických zemích se stala velice podstatnou složkou trávení mimopracovní i pracovní doby, volnočasových i zájmově uměleckých aktivit, působení hromadných sdělovacích prostředků i často živelné ideové a světonázorové výchovy. Pro marxisticko-leninskou sociologii tedy představuje komplexní společenský jev, mnohostranně ovlivňovaný společenskou realitou, stejně jako na tuto realitu působící.

Vzhledem k tomu, že u nás bývá tento typ hudby předmětem sociologického výzkumu jen sporadicky, může být zajímavé ukázat na některé problémy, s nimiž se zkoumání populární hudby potýká ve Spojených státech, kde je tomuto problému věnována značná pozornost. Výzkumy populární hudby i sama současná populární hudba tam mají své historické kořeny, ale také živou současnost. Především zásluhou ekonomické síly gramofonových, rozhlasových, televizních a filmových monopolů patří Spojené státy k výrazným centrům této hudby. Na příkladech sociologických výzkumů nás budou zajímat v první řadě realizační problémy při uplatňování některých teoreticko-metodologických postupů, včetně určitých technik, v praktické výzkumné činnosti. Zároveň však jistě některá zobecnění poznatků mohou mít i obecnější platnost a je možné je využít i u nás — například v praktickém řešení složitých otázek řízení a ovlivňování tvorby, šíření a působení současné populární hudby, nebo při přípravě vlastních výzkumů (k formulacím výchozích hypotéz apod.).

Učinit si představu o americké sociologii populární hudby a zejména o její produkci není nic lehkého. Narážíme při tom na mnohá objektivní omezení, včetně takových, jaká způsobuje nerozvinutost mezinárodních sociologických kontaktů, ale také malá pozornost, jež se otázkám sociologických výzkumů populární hudby věnuje, a jistě mnohá další. Publikací s touto tematikou je na stránkách reprezentativních odborných sociologických periodik typu *The Sociological Quarterly* nebo *The American Journal of Sociology* poskrovnu. Mnohem více se jí věnují specializované, ovšem méně dostupné časopisy, z nichž je v první řadě nutné uvést *Popular Music and Society*. Obsahové zaměření i podoba zpracování jednotlivých příspěvků zde však mají značně kolísavou úroveň. Většinou se soustřeďují pouze na úzce vymezené a tomu

(1) Některé základní společenské významy současné populární hudby jsou naznačeny ve statí [Foret 1987].

také odpovídajícím způsobem zpracované dílčí otázky. Na druhé straně za přínosné lze v tomto směru označit přehledové studie [Denisoff-Bridges 1981, 1983], jež se zde v posledních letech objevily. Jejich součástí jsou mimo jiné také určité bibliografické přehledy, často včetně základních rešeršních charakteristik.

Teoretická východiska

Obdobně jako v jiných oblastech společenského života nevyniká americká sociologie ani v případě výzkumu populární hudby jasnými, propracovanými a hlubokými východisky. I když za uplynulá desetiletí intenzivní empirické práce získala řadu zajímavých, avšak v zásadě dílčích poznatků, stále se jí nedostává teoretické koncepce, zdůvodňující místo, význam a funkce populární hudby v současné společnosti. Proto nepřekvapuje, že většina prací si raději takové otázky vůbec neklade, anebo pouze stručně a okrajově. Pokud bychom chtěli autory a jejich práce velmi volně přiřadit k určitým teoretickým proudům současné buržoazní sociologie, potom by se dalo nejspíš hovořit o dvou, které jsou s větší či spíše menší zřetelností pozadím naprosté většiny výzkumů:

Předně se jedná o přežívající vlivy kritických teorií masové společnosti, jež anachronicky zavrhuje současnou demokratizující, i když zároveň také značně homogenizující a nivelizující hromadnou průmyslovou produkci, rozšiřující se z původní sféry výroby i do dalších oblastí společenského života, včetně kultury. Tyto přístupy, obvykle vycházející z nadřazených elitářských pozic, odmítají zejména orientaci masové kultury na nenáročnost, průměrnost, snadnou pochopitelnost, univerzálnost apod. V americké sociologii populární hudby pramení tento trend již z tradice čtyřicátých let a ze známého působení představitelů frankfurtské školy ve Spojených státech. V padesátých letech na něj mimo jiné navázal i čelný americký sociolog David Riesman. Již v práci do češtiny přeložené pod názvem *Osamělý dav* například poznamenal: „Pravděpodobně dojde velmi zřídka k tomu, aby skupina mladých vrstevníků přinutila sdělovací prostředky — a tudíž i jiné skupiny — následovat jejího vedení. Daleko častěji bude mít skupina příležitost ustavit vlastní kritická měřítka ve vztahu ke sdělovacím prostředkům. Skupiny fanoušků mají například velmi složitá měřítka pro hodnocení populární hudby, měřítka až pedanticky propracovaná“ [Riesman a kol. 1968 : 10]. K mnohem vlivnějším však patří jeho článek *Listening to Popular Music* (Poslech populární hudby), kde mimo jiné podtrhl úlohu, jakou populární hudba sehrává při procesu socializace mladých lidí [Riesman 1963 : 408—417]. Podle vztahu k populární hudbě rozlišil dvě polární skupiny. Majoritní (kam patří většina mladých), přistupující k populární hudbě nekriticky a nevyhraněně. Málodky dokáže vyjádřit své preference. Poslech populární hudby, zájem o interprety atd. plní pro její členy v první řadě sociální funkce — populární hudba je pro ně vhodným tématem, o němž se mohou mezi sebou navzájem bavit. Naproti tomu minoritní skupina je početně malá, avšak sdružuje aktivní mladé posluchače, kteří si na populární hudbě všimají určitých, speciálnějších stránek (aranžmá, hráčské virtuozity atd.). Z dnešního pohledu mají Riesmanova více než tři desetiletí stará teoretická zobecnění přece jen poněkud jednoduchý, až zjednodušující charakter, i když, jak si ještě v dalším ukážeme, pro praktickou realizaci empirických výzkumů populární hudby přinesl jeho článek několik zajímavých a dodnes platných postřehů.

Druhý, zcela odlišný, zvláště v posledních desetiletích vlivný teoretický proud americké sociologie populární hudby, představují různá sociálně psy-

chologická, fenomenologická, interakcionistická či etnometodologická východiska konkrétních empirických výzkumů. Populární hudbu chápou jako jednu z forem sociální interakce, popřípadě jako komunikační proces mezi tvůrci, interprety a publikem. Jako představitele tohoto směru lze uvést autory, kteří si zejména v oblasti jazzu všimli velkého důrazu, jaký jazzoví hudebníci (zvláště černošští) kladou při svých vystoupeních na vazby k publiku, „snaží se komunikovat, sdělit své hodnoty, pocity a zážitky posluchačům“ a zároveň „alespoň část posluchačů jim odpovídá a hudebníci tak získávají jistý druh osobního uspokojení a ocenění“ [Means-Doleman 1968 : 339]. I takováto již dost úzce a pragmaticky vymezená teoretická východiska se však při následném metodologickém rozpracování konkrétních výzkumných strategií ještě redukuje.

Výzkumné orientace

Vlastní metodologické orientace empirických výzkumů populární hudby se v americké sociologii koncentrují převážně většinou do dvou obvyklých přístupů. První si všímá vlastního obsahu populární hudby a jeho společenských souvislostí a stránek. Historické kořeny tohoto přístupu sahají až do čtyřicátých let, přesněji k R. Warrenovi, který analyzoval obsahové významy fašistických písní a jejich skupinového zpěvu v Německu v průběhu druhé světové války. Objevil přitom mimo jiné silné prvky sociálního ovlivňování náklady obyvatelstva. Zejména markantní byly snahy povzbudit sebevědomí a posílit uvědomění v dobách válečných neúspěchů a krizí na frontě.

Druhý trend empirického zkoumání si v americké sociologii všímá již samotného společenského působení populární hudby — tedy toho, jak je vůbec tato hudba ve společnosti přijímána, jak je vnímána, co se publiku líbí či nelíbí, čemu dává přednost atd. Také s praxí těchto výzkumů se ve Spojených státech započalo někdy ve čtyřicátých letech, kdy konkrétně J. G. Peatman sledoval posluchače hitparády a blíže si všiml odlišností v jejich názorech a preferencích, souvisejících s pohlavím, sociálně-ekonomickou příslušností, místem bydliště a dalšími charakteristikami.

V posledních letech se však v americké sociologii objevuje ještě třetí směr, který se na populární hudbu dívá skrze struktury a mechanismy fungování samotného zábavního průmyslu — především tedy zkoumá způsob práce a činností takových pro populární hudbu určujících institucí, jako jsou jednotliví nebo i do skupin zapojení tvůrci, vydavatelské a gramofonové společnosti, rozhlasové a televizní stanice, umělecké agentury atd. V těchto přístupech jde o analýzu konkrétních společenských institucí produkujících a šířících tuto hudbu.

Dlouhodobě základní a určující výzkumnou orientaci americké sociologie populární hudby značně upřesnila již vzpomínaná stať D. Riesmana *Poslech populární hudby*, poprvé publikovaná v roce 1950. V zásadě vyznačila dva možné výzkumné přístupy: „buď zkoumat posluchače a čtenáře, jak užívají populární kulturu, nebo zkoumat samu tuto kulturu a uvažovat o jejích možných užitích“ [Riesman 1963 : 408]. Riesman zde ovšem zároveň zobecnil i některé své další poznatky a zkušenosti s působením populární hudby ve společnosti. Například zaregistroval, že tytéž nebo velmi podobné typy populární kultury mohou „být publikem využívány velice rozdílnými způsoby a pro velmi rozmanité účely“ [Riesman 1963 : 409]. Některými pro vzrušení, jinými naopak pro uklidnění, pro zábavu a rozptýlení, stejně jako k poznání a zamyšlení, ale také z důvodů módy atd. Riesmanově pozornosti neunikla ani skutečnost, že zdánlivě všemocná pozice hromadných sdělovacích prostředků

může mít svá slabší místa. „Dokonce i v oblasti populární hudby se vždy vyskytují minoritní kanály, jimiž se šíří méně známé druhy, mající tak možnost získat majoritní popularitu“ [Riesman 1963 : 409]. Při svých výzkumech si Riesman také všiml zvýšeného zájmu respondentů, zejména mládeže: na rozdíl od výzkumů zaměřených například k politickým otázkám odpovídají v případě populární hudby dotázaní mnohem bezprostředněji, otevřeněji a hlavně s větším zájmem. Mimo jiné zřejmě i proto, že populární hudbu většinou všichni poslouchají se zaujetím a bez zábrán o ní hovoří [Riesman 1963 : 413]. Kromě toho si Riesman ověřil dva poznatky, které by mohly mít obecnější, nebo alespoň hypotetickou platnost i pro nás: a) při výzkumech populární hudby je mnohem snazší se ptát na textovou stránku než na hudební; b) respondenti mnohem raději vypovídají o tom, co hudebního se jim nelíbí než líbí [Riesman 1963 : 408, 414].

Tim jsme se už dostali bezprostředně k určitým základním poznatkům, jež americká sociologie populární hudby za více než čtyři desetiletí své empirické činnosti shromáždila. Pro přehlednost je rozdělíme do pěti okruhů.

I. Vnímání populární hudby

Výzkumy vnímání a preferenci populární hudby jsou v americké sociologii spjaty především s tradicemi zkoumání vlivů a působení hromadných sdělovacích prostředků na formování mínění, názorů a postojů tamní veřejnosti. Přitom vše je podřízeno jasně pragmatickým a utilitárním záměrům vládnoucích tříd. V zásadě jde totiž o to měnit vědomí a chování lidí tak, aby ještě lépe sloužili momentálním obchodním, či dokonce politickým cílům a záměrům těch nejbohatších. Jak bylo již uvedeno, prvořadá pozornost bývá věnována zejména verbální stránce populární hudby — tedy textům písní. Jejich vnímání a obsahy patří k nejčastějším výzkumným tématům. Analýzy zde přinesly řadu zajímavých, několikanásobně ověřených a možná i obecněji platných poznatků.

V prvé řadě je nutné upozornit na až překvapivě nízkou úroveň posluchačského vnímání písňových textů, tak ostře kontrastující s mimořádnou pozorností, jež jim bývá, mimo jiné také ze strany výzkumníků, věnována. Například dále zmiňovaný výzkum J. Robinsona a P. Hirsche ukázal, že 70 % „středoškoláků zaujme písnička spíše „zvukem“ než svým obsahem a sdělením.

Tradiční orientace americké sociologie na textovou stránku populární hudby je zřejmě dána snazší postizitelností verbální stránky oproti hudební. Kromě toho objektem výzkumu jsou zpravidla studenti — tedy reprezentanti nesporně vzdělanější, a tudíž také pro vnímání verbálních sdělení více disponovaná populace. Přitom zmínění J. Robinson a P. Hirsch z Michiganské univerzity již v roce 1969 prezentovali na sjezdu Americké sociologické společnosti výsledky výzkumu 800 středoškoláků, kteří byli schopni pouze v 10 až 30 % postihnout obsah závažnějších hitparádových písní [Denisoff 1975 : 457]. Pozdější výzkumy došly v tomto směru k ještě horším výsledkům — 14 až 18 % [Denisoff—Bridges 1983 : 55]. Navazující hlubší psychologizující přístupy, například výzkum studentů univerzity v Nebrasce, si potom již konkrétně všimaly vztahů mezi charakteristikami osobnosti a vnímáním textů [Wanzenried—Woody 1979].

II. Obsahy písňových textů

Výsledky obsahové analýzy textů populárních písní jsou sociologicky zajímavé. Tento typ analýzy se těší (již od vzpomínané Warrenovy práce o pís-

ních německého fašismu) v Americe značné pozornosti, a to bez ohledu na výše uvedené výsledky, ukazující relativně nízké vnímání obsahu. Většina autorů sází na představu mimořádného významu, jaký mohou písňové texty mít zejména při hromadném působení na vědomí miliónů posluchačů a diváků. Tito autoři označují texty písní za „programované fantazie“ (G. Burns), upoutávající svým obsahem veškerou systematickou pozornost, neboť „umožňují významný vhled do naší kultury“ [Burns 1983 : 25].

Přístupy k analýze obsahů písňových textů lze v zásadě rozdělit do dvou skupin. V prvé jsou rozebírány obecně, v jakémsi širokém záběru, bez ohledu na nějaké tematické či stylové oblasti. Zde je nutné připomenout především Hayakawovu kriticky sémantickou práci z poloviny padesátých let. Ve srovnání s životní opravdovostí černošských blues se mu vybrané konkrétní příklady textů tehdejší běžné populární hudby zdají být mnohem více orientovány „na přání, sny, neefektivní nostalgii, nerealistické fantazie, sebelitování a na sentimentální klišé, maskovaná jako emoce“ [Hayakawa 1963 : 393]. Zajímavým příkladem studie, která sleduje nejen stav, ale také dynamiku vývoje písňových textů, je Burnsova práce, v níž podrobil analýze slova 191 nejúspěšnějších písní z let 1963—1972 [Burns 1983]. Již v jejich samotném základním charakteru narazil na určité vývojové proměny. Zatímco v roce 1964 byl obsah 79 % textů písní šťastný, optimistický, nadějný (ještě o tři roky později bylo takových písní mezi nejúspěšnějšími hity 75 %), v roce 1971 jich bylo náhle pouze 35 %. Uvědomíme-li si širší společenské souvislosti, jistě nebyla tato změna náhodná. Druhá polovina šedesátých let představuje v celkovém společenském povědomí Spojených států nesporně nebývalý vzrůst optimistických vizí nadcházející velké společenské revolty, provázejících nejširší možné nápravy a změny k lepšímu. Zvláště silně působily zejména v představách tehdejší mládeže, mladé autory a interprety populární hudby nevyjímaje. Po neúspěších a porážkách na sklonku šedesátých let se však zvrátily v podstatně chmurnější vidění světa, společnosti i svých možností v ní. Je zcela logické, že tyto proměny se mimo jiné odrazily také v tak citlivém barometru doby (a hlavně dostupném a rozšířeném prostředku vyjádření názorů), jaký nesporně představují písňové texty.

Je všeobecně známo, že v populární hudbě mají výraznou převahu písně o lásce. Konkrétně ve zkoumaném souboru jich bylo 73 %. Společenským otázkám se věnovalo pouhých 16 % sledovaných nejúspěšnějších písní. V mezidobí 1967—1969 vzrostlo zastoupení společenské tematiky na více než 30 % (dokonce v roce 1967 až na 35 %), ovšem ihned po změně společenské situace na začátku sedmdesátých let jejich počet poklesl a zvýšila se frekvence textů o lásce. Avšak i tematika lásky prošla ve sledovaném období změnami. Zatímco na počátku šedesátých let ještě v písních doznívalo především romantizující opěvování lásky, okolo roku 1967 dochází k mnohem otevřenějšímu prezentování sexuálních vztahů s podstatně uvolněnějšími normami partnerského soužití.

Je pochopitelné, že lásce a tematice partnerských vztahů vůbec je díky jejich vysoké frekvenci v písňových textech věnována také zvýšená pozornost při odbornějších analytických přístupech, speciálně zaměřených již na konkrétní stylové oblasti současné populární hudby. Například J. T. Carey provedl v roce 1966 obsahovou analýzu 176 textů rockových písní [Denisoff—Bridges 1983 : 57—59]. Právě rocková hudba se mu v 68 % případů ukázala jako nositel nových životních hodnot a názorových orientací. Naproti tomu takové oblasti, jako rhythm and blues a country jsou podle Careyho zkoumání šířiteli starých hodnot a názorů (v 66 % a 100 % případů). Analyzované roc-

kové písně prezentovaly jednak maximální svobodu v mezilidských vztazích, jednak uvolnění se z pout konvenční společnosti.

Podobně P. Freudigerová rozebírala textový obsah 151 písní a všímala si přitom mimo jiné také pohlaví interpretů. Ukázalo se, že „zpěváci častěji lásku opěvují, než by nad ní nařikali, kdežto zpěvačky naopak zpravidla nad láskou nařikají, než by opěvovaly“ [Freudigerová 1978 : 9]. C. Hydenová a N. J. McCandlessová šly ještě dál. Vytyčily si hypotézu, že populární hudba může učit mladé lidi určitým postojům (či spíše stereotypům), odpovídajícím například tradiční specifice mužských a ženských rolí. A právě na tyto otázky zaměřily svoji analýzu 110 textů písní populárních v letech 1972 až 1982. Výsledky potvrdily odlišný image podle pohlaví. Ženy jsou v textech pojaty spíše v tradičních představách — jako emocionální, závislé a milující — než jako nositelky mužské nezávislosti a menší citovosti. Naproti tomu mužské role mohou být vykresleny v obou těchto polohách. Důležitý je i poznatek autorek o tom, že obecenstvo se neidentifikuje pouze s hudbou, ale také s její prezentací, že jeho postoje mohou být ovlivněny v interakčním procesu mezi interpretem a posluchači [Hydenová—McCandlessová 1983 : 25].

Svoji dlouholetou tradici, sahající až někam do poloviny minulého století, kdy se v Americe zvedla vlna bojů a bouří za svobodu a zrušení otroctví, mají protestní písně. Vedle snah o postižení jejich sociálních funkcí [Denisoff 1968] stojí v popředí zájmu výzkumníků samozřejmě obsahová analýza jejich textů. E. J. Kizerová se speciálně zabývala jejich rétorikou a rozdělila je na rozvažovací, v nichž jde o to, zda něco v budoucnu udělat či neudělat, a na kritické či chválicí někoho nebo něco v současnosti, i když, jak sama autorka poznamenává, i ty mohou vyvolávat vzpomínky na minulost nebo předvídat budoucí vývoj [Kizerová 1983 : 5—6].

Zcela zvláštní a pochopitelné pozornosti společenskovědního výzkumu se těší v Americe texty country hudby. Právem jsou díky těsnému spojení se základními historickými tradicemi této země pokládány za důležitý prostředek amerikanizace samotných Američanů, za hromadného šířitele nejvlastnějších amerických životních ideálů, postojů i názorů. Jak sami američtí autoři shledávají, jsou velmi často bezprostředním odrazem „rurálního konzervatismu“. Podle J. Buckleyho je třeba věnovat pozornost textům country hudby ze tří důvodů: za prvé například na rozdíl od rockové hudby hrají slova v písních country mnohem důležitější roli — jsou zde skutečně k vůli tomu, aby byla slyšena; za druhé jsou napsána velice srozumitelně, bez dvoj- a víceznačnosti, tak, aby interpreti i posluchači okamžitě jasně rozuměli, o co v nich jde; za třetí často nabízejí posluchačům možnost sebeidentifikace. Krajina, lidé i situace jsou v nich popsány přitažlivě a realisticky. Na základě obsahové analýzy rozlišil [Buckley 1978 : 294—296] osm základních tematických okruhů textů country hudby: 1. spokojenost a naplnění milostných vztahů, 2. nespokojenost v milostných vztazích, 3. domov a rodina, 4. země, 5. práce, 6. cena individua, 7. drsný individualismus, 8. vlastenectví. Zároveň si všiml i sociodemografických charakteristik příznivců této hudby. Věkově se jedná o kategorii 25—49letých, s nižším školním vzděláním, pracujících především manuálně.

III. Hudební preference

Sociologické výzkumy volného času, zejména mládeže, již dříve sledovaly otázku hudebních preferencí. J. Coleman se však ve svém výzkumu chicagských středoškoláků zaměřil v roce 1958 především na populární hudbu [Coleman 1961]. Je zajímavé, že už tehdy se ukázala být podstatně nejoblí-

benější rock'n'rollová hudba, a to především u hochů (téměř 52 %), dívky 48 %. Málo oblíbená byla hudba vážná — u dívek 9 % a u hochů 6 %.

Příkladem spíše psychologizujícího přístupu k hudebním preferencím je studie D. J. Hargreaves [Hargreaves 1982]. Východiskem mu byla specializovanými odborníky sestavená klasifikace hudby do osmnácti jasně odlišitelných stylových oblastí a ke každé z nich vybraná reprezentativní minutová ukázka — představující hudební znak daného stylu. Tim byl vytvořen relativně velice konkrétní tzv. zvukový dotazník. Hargreavesův výzkum byl ovšem omezen pouze na malý soubor 44 dospělých, v němž ještě bylo 31 žen. To pochopitelně závěry v mnohém značně relativizuje a spíše než samotné výsledky by nás mohly zajímat některé teoreticko-metodologické konsekvence. Díky své orientaci měl výzkum mnohem detailnější záběr, než je to možné u rozsáhlejších sociologických výzkumů běžného dotazníkového typu. Například vybraných osmnáct ukázek pouštěl autor zkoumaným nejprve po trojicích a chtěl, aby je navzájem porovnávali, tzn. hledali rozdíly a podobnosti. Teprve pak hudební ukázky hodnotili. Přitom se rozlišovalo pět kategorií odpovědí: kategorické (označující ukázku názvem příslušného stylového druhu), objektivně analytické (všímající si „technické“ stránky díla — tempa, nástrojového obsazení), objektivně globální (hudba jako celek byla shledána „americkou“, „náboženskou“, „moderní“ apod.), afektivní (vyjádřené slovy jako „milé“, „hrozné“ atd.), a konečně asociativní (pomocí metaforických představ „zpěvu ptáků“, „moře“). Porovnání odpovědí s dalšími charakteristikami respondentů naznačilo, že „objektivní“ hodnocení je typické pro hudebně zkušené posuzovatele, kdežto k „subjektivnímu“ se uchylují především respondenti hudebně méně vyspělí. Dalo by se předpokládat, že obdobné subjektivní rozdíly v hodnocení hudby existují nejen obecně, tzn. u širokého publika, ale také u těch, kteří hudbu hodnotí z pozic zainteresovaných — například autorů, interpretů, odborníků, organizačně řídicích pracovníků atp., navíc zákonitě zatížených profesní příslušností k různým stylům a žánrům, k nimž tíhnou, resp. v nichž působí.

Na výzkumy hudebních preferencí velmi úzce navazují otázky měření a zjišťování popularity.

IV. Měření popularity

Zde americká sociologie zřejmě neobyčejně těsně spolupracuje s finančně vysoce prosperující sférou hromadných sdělovacích prostředků — jmenovitě s gramofonovým průmyslem. Popularitu totiž obvykle měří velmi zjednodušeně, i když z obchodního hlediska nesporně smysluplně — počtem prodaných gramofonových desek, kazet atd. Takto zjednodušeně pojatá popularita samozřejmě umožňuje snadnou kvantifikovatelnost použitých znaků. Navíc díky desetiletí zavedenému a spolehlivě fungujícímu evidenčnímu systému obchodní bilance je možné zde pracovat s tzv. objektivními (tvrďými) statistickými daty a k jejich zpracování lze pak používat náročnější statistické postupy, včetně analýzy časových řad [Dixon 1982].

Přes značnou rutinovanost a pragmatičnost těchto prací se však i zde občas objevují zajímavé podněty. Například G. H. Lewis srovnal pořadí skladeb nahraných v letech 1970—1979 na nejprodávanějších deskách s jejich využitím v rozhlasovém vysílání, resp. s těmi písničkami, které jsou do tohoto vysílání zařazovány [Lewis 1983]. Jedná se, jak si sám autor uvědomil, o dvě různé dimenze popularity. Je jisté značný rozdíl v tom, že desku si spotřebitelé více či méně dobrovolně kupují sami, kdežto náplň rozhlasového vysílání je záležitostí zaměstnanců, resp. financovatelů těchto institucí. Není tedy divu, že se Lewisovi objevily mezi oběma pořadími značné rozdílnosti.

V. Oblasti zvláštního zájmu

Americká sociologie věnuje pozornost také některým speciálním oblastem. V první řadě je třeba vzpomenout stylové (žánrové) sféry populární hudby, které se zásluhou vzrůstu své váhy a prestiže ve společenském životě dostávají do středu pozornosti mimo jiné také společenskovědního výzkumu. V minulosti sem patřily především studie o jazzové hudbě a jazzových hudebnících. Například R. L. Means a B. Dolemanová zpracovali na podkladě biografických materiálů historizující studii o sociálních podmínkách a motivech, z nichž vycházeli černošští hudebníci [Means-Dolemanová 1968]. R. A. Stebbins zase analyzoval jazzové hudebníky a jejich posluchače jako svět komunity, s vytvořenými vlastními uznávanými vzorci chování, sociální interakcí a formami institucí. Později na přelomu šedesátých a sedmdesátých let se pozornost společenskovědních pracovníků ve Spojených státech obrátila k bouřlivým hudebním i mimohudebním událostem, v nichž nezanedbatelnou úlohu hrála rocková hudba. Zvláštnímu zájmu se těšilo sledování souvislostí mezi rockem, politickými projevy a postoji na jedné straně a šířením nelegálního užívání narkotik u mládeže na straně druhé. Celostátní výzkum devatenáctiletých hochů v roce 1970 některé z předpokládaných souvislostí potvrdil, avšak další detailnější analýza dospěla k závěru, že je třeba počítat se zprostředkujícími vlivy mnohem závažnějších širších společenských podmínek, jako jsou situace ve školních kolejích, školní prospěch, rodičovská výchova, místo bydliště, vztah k válce ve Vietnamu, etnicko-rasová příslušnost atd. [Robinson—Hirsch 1974 : 17].

V poslední době se dostávají do popředí zájmu amerického společenskovědního výzkumu vzrůstající úspěchy černošské populární hudby, v první řadě soulu a funku. Představuje totiž zvláštní podobu masové kultury, nesoucí v sobě zároveň také prvky uvědomovacího procesu etnicko-kulturní svébytnosti a africké sounáležitosti černých Američanů [Maultsby 1983].

Jak bylo uvedeno již v úvodu, americká sociologie se taktéž zabývá studiem institucí podílejících se zásadní měrou na vzniku nebo popřípadě na šíření a prodeji populární hudby. Za reprezentativní lze v tomto směru považovat monografii R. S. Denisoffa, *Solid Gold*, analyzující společenské vztahy, podmínky a výsledky činnosti gramofonového průmyslu ve sféře populární hudby ve Spojených státech [Denisoff 1975].

Teoreticko-metodologické problémy

Jak je patrné, praktická realizace konkrétních empirických výzkumů populární hudby s sebou přináší mnohé dosud nevyjasněné a možná dokonce neuvědomované problémy. Pokusme se alespoň na některé ve stručnosti upozornit:

Předně existují určité rozdíly již v základních východiscích. Nestačí pouze odlišovat zkoumání populární hudby jako takové — tedy určité svébytné sféry lidské činnosti (tvorby) od sledování jejího působení, respektive vnímání diváky a posluchači. Neméně důležité je přece i to, zda se přitom zaměřujeme na populární hudbu jako úzce specifickou, kulturně společenskou oblast, nebo zda ji chápeme v širším kontextu a současně sledujeme názory, postoje, mínění a preference populace, jako je tomu zpravidla například ve výzkumech volného času mládeže. V každém případě bychom si ovšem měli být vědomi předností i nedostatků obou přístupů. Užší záběr se může více věnovat detailnějšímu vhledu do specifictějších stránek populární hudby, jako jsou například význam rytmu, melodie, harmonie, textu, zvukové rea-

lizace apod. Současně se však ztrácí přehled o reálném významu populární hudby v kulturních, sociálních a dalších životních okruzích zájmů zkoumaných skupin obyvatel, které je možno postihnout širě orientovanými výzkumy životních hodnot, životních aktivit či životního způsobu vůbec, v nichž by měla mít své místo i populární hudba.

Rada problémů pramení také z pojmové nejasnosti. Především sám pojem „populární hudba“ není přes svoji běžnou frekventovanost zdaleka jednoznačný. Jednak souběžně s ním užívá i několik dalších, více či méně synonymně chápaných označení, jako například „pop music“, „zábavná hudba“, „malé hudební žánry“, „taneční hudba“ či po druhé světové válce také u nás často „estrádní hudba“. Hlavně se však obsahová vymezení a chápání různí. V zásadě můžeme rozlišit široké pojetí, v němž je populární hudba de facto shodná s tzv. hudbou nonartificiální, jakožto protipólem veškeré ostatní tzv. hudby artificiální, jinak též nazývané umělecká nebo snad nejobvykleji a méně přesně hudba vážná [Fukač—Poledňák 1977]. Takto chápanou populární hudbu bychom mohli blíže obsahově konkretizovat směry a žánry jako jsou folklór, lidová píseň, dechovka („lidovka“), vyšší populár, muzikál, opereta, tradiční jazz a swing, moderní a avantgardní jazz, hudba country and western a trampské písně, rocková hudba, rock'n'roll, disco, break dance, blues, spirituál, soul, funk, latinskoamerická hudba, reggae, tzv. hlavní (střední) proud populární hudby, folk (písničkáři), šansony.

Naproti tomu užší chápání současné populární hudby by se pravděpodobně obešlo bez prvních tří kategorií. I tak však působí uvedené vymezení dost problematicky: zahrnuje v sobě různá hlediska, čímž jsou výsledné kategorie značně široké a hlavně nejednoznačně interpretovatelné. Zejména při praktické aplikaci ve výzkumech může dojít ke sporným případům a k překrývání. Výsledné odpovědi v dotazníku nebo rozhovoru budou tedy pouze přibližné. Zkusme si například sami představit, kam bychom řadili takové mezní styly, jako je třeba jazzrock — do moderního jazzu nebo do široce chápaného rocku?

Kromě toho je současná populární hudba dnes doslova zaplavena spoustou pojmů, jejichž obsahová vymezení, respektive rozdily, nejsou mnohdy jasné ani odborníkům, ani samotným tvůrcům (autorům a interpretům). Jejich původ i vlastní poslání jsou veskrze reklamní (obchodní). Jde zpravidla o to získat pomocí snadno vymyslitelných slovních nálepek punc novosti a zvláštnosti, vzbuzovat novými názvy zájem veřejnosti, vyvolávat lacinou pozornost a senzaci tak, aby byl výsledný zisk co nejvyšší. Zpravidla málokdy mají tato označení na svědomí samotní autoři nebo interpreti, nýbrž v naprosté většině komerčně zacílení distributoři (zaměstnanci rozhlasu, televize, gramofonových firem). Pokud tedy sledujeme různé oblasti současné populární hudby v předem uvedených a předepsaných kategoriích, měli bychom počítat s tím, že získáváme zpětně odpovědi v terminologii, jejímuž obsahu nemusí respondenti rozumět, který si mohou různě vykládat atp., nebo dokonce v terminologii, s níž současnou populární hudbu nespojují, neuvažují o ní a ani se běžně nevyjadřují.

Své meze má ovšem také forma otevřených otázek (bez předepsaných variant odpovědi). V té souvislosti můžeme uvést příklad několika sond učňovské mládeže středních odborných učilišť v Brně. Na dotaz, kterou hudbu tito mladí lidé nejraději poslouchají, jsme získali překvapivé odpovědi, do jisté míry indikující tolik diskutovanou nižší úroveň znalostí a informovanosti naší mládeže v kulturní oblasti. Respondenti se většinou spokojili s málořikajícím označením „moderní hudba“, a to zejména dívky. Hoši přece jen

dokázali spíše specifikovat svoji oblíbenou hudební oblast názvy „rock“, „heavy metal“ apod., tedy právě těmi pojmy, jimiž operuje distribuce a reklama.

Proto se zdá vhodné, aby výzkumy oblíbenosti současné populární hudby u mládeže alespoň pro začátek používaly zvukového dotazníku (fonotestu). Ovšem i jeho použití má svá úskalí. Předně jde o výběr ukázek. Měly by být obvykle takové, aby dokázaly respondentům konkretizovat typ populární hudby, na něž jsou dotazováni, k němuž mají vyjádřit názor, hodnocení apod. Málokdy jde jen o samotnou ukázkou jako takovou. Ta se zpravidla stává z metodologického hlediska něčím víc — indikátorem určitého stylu, oblasti, autorova díla, interpretova projevu atp. Jak jsme viděli, zatím jsou sociologové zvyklí používat skutečných nahrávek, většinou respondentům dostatečně známých a populárních. Čím však je tato všeobecná známost a popularita vyšší, tím spíše je nutné počítat s tím, že se ve výpovědích budou promítat vlivy určitých mimohudebních skutečností — jednak osobních vzpomínek na okolnosti a zážitky, které si s poslechem uvedené skladby spojují, jednak vliv odborné kritiky či úspěchu u diváků a posluchačů apod. V zájmu objektivnosti by měly být ukázky od těchto vnějších faktorů „očištěny“. Jak? Perspektivní řešení nabízí již současná elektronika. Počítačovou kombinací základních charakteristických znaků určitého typu lze vytvářet zcela nové, „umělé“ skladby — přesné konkretizace vyabstrahovaných atributů toho, co mají indikovat. Například ukázka rockové hudby konce šedesátých let by jistě zahrnovala postupy Beatles, Beach Boys, Rolling Stones a dalších, ale nebyla by to žádná konkrétní skladba uvedených skupin. Další výhodou těchto „umělých“ příkladů by zajisté bylo také to, že by mohly být zkoncentrovány do kratších časových celků. Naznačená představa není rozhodně vzhledem k možnostem dnešních programovatelných hudebních nástrojů jako jsou syntenzátory, bicí, basa, vocodéry apod., spolu s téměř všemocnou záznamovou technikou, žádnou vzdálenou hudbou budoucnosti. Zde nabízí již dnes elektronika sociologickému výzkumu, a nejen populární hudby, zcela nové perspektivy.

Určité těžkosti vyvstávají také s praktickou realizací zvukových dotazníků. Bežně se provádějí skupinově — s větším počtem respondentů najednou. V každém případě by se mělo zamezit konfrontování názorů, opisování, domlouvání, ovlivňování. Obvykle totiž nejde o sledování skupinových vztahů a vlivů na formování názorů, nýbrž o názory jednotlivých individuí. Dá se se využít sluchátek či kabinového zařízení. Prostředí fonotestů má stejně většinou laboratorní nebo studiový charakter, i když i v tomto směru dělá elektronika velké pokroky.

V současné populární hudbě hraje stále důležitější úlohu vedle zvukové stránky také vizuální vjem. Do budoucna bude proto nutné počítat při těchto výzkumech spíše s audiovizuálními dotazníky, využívajícími videokazet a videodesek.

Přes všechna technická zlepšení se však výzkum v této oblasti dosud orientuje výhradně na postižení vědomí — na výpovědi, hodnocení, názory, které jsou koneckonců odrazem vědomí. Měly by však být konfrontovány, nebo doplněny informací o skutečném chování, tj. statistickými údaji o prodeji gramodesek a kazet určitých žánrů současné populární hudby, o počtech návštěvníků na koncertech atd. Nemělo by se zapomínat ani na pozorování bezprostředních reakcí a chování publika přímo na koncertech, na tanečních produkcích apod. Vždyť i zde existují značné rozdíly — mimo jiné podle typu hudby, sociodemografických charakteristik publika, prostředí, věhlasu

účinkujících interpretů aj. Také v tomto ohledu nabízí elektronika prostřednictvím videokamer sociologům nové možnosti.

Závěr

Podnětů a zajímavých výsledků, k nimž americká sociologie populární hudby dospěla, je jistě hodně. Pozoruhodná je především četnost, ale také tematická šíře empirických výzkumů. Je to zřejmě ovlivněno i poptávkou různých obchodně distribučních institucí — rozhlasových a televizních stanic, gramofonových firem atp.

Na druhé straně bychom ovšem neměli přehlížet nedostatky, a to především v rozpracování teoretických východisek. Američtí sociologové například zkoumají hudební preference studující mládeže, aniž by se předtím zabývali skutečnými společenskými funkcemi a významy současné populární hudby v rámci kulturních aktivit a zájmů. Vždyť ve spojení s různými dalšími sférami masové kultury, jako jsou filmový, televizní, rozhlasový, gramodeskový a nově i video průmysl, přerůstá tato hudba oblast kultury a složitými, často více či méně zprostředkovanými vazbami proniká do celé řady dalších sfér současného životního způsobu.

Stejně malou pozornost věnuje americká sociologie blízkým vztahům populární hudby a výkonné politické moci. Čelní představitelé této hudby se bohužel nezapojují pouze do pokrokových mírových hnutí, jako třeba zpěvák Harry Belafonte, ale jejich mimořádné společenské postavení, všeobecná známost a popularita jsou často využívány (či přesněji zneužívány) vládnoucí elitou. Na tyto skutečnosti, jako například v poslední době na spojení Franka Sinatry s mafií, ale současně také s nejvyššími konzervativními představiteli Bílého domu (Kennedyovými počínaje, přes Spiro Agnewa, Richarda Nixona až po Ronalda Reagana) upozorňují ve Spojených státech v současnosti spíše publicisté než sociologové.

Výzkumná práce také trpí značnou schematičností. I ve výzkumech většinou pojatých úzce a zaměřených pouze na obsah a působení některých stránek současné populární hudby jsou předmětem pozornosti zpravidla jen texty. Snad proto, že jsou snáze analyzovatelné a také pro respondenty konkrétnější. Zůstávají však stranou mnohé další významné aspekty této hudby — rytmus, melodie, harmonie, podíl osobité interpretace při výsledné realizaci aj.

Používané přístupy jsou nadto až překvapivě nediferencované, téměř vůbec si nevšímají odlišností a specifík jednotlivých oblastí současné populární hudby. Ta zdaleka není tak homogenní, jak by se mohlo na první pohled zdát. Naopak, každá z naznačených stylových oblastí vyniká řadou zvláštností, a to i pokud jde o texty. Poslání je určitě jiné, jedná-li se dejme tomu o píseň folkovou, obvykle vystavěnou právě na textové složce, než u disco hudby, předurčené strhujícím rytmem spíše k fyziologickým reakcím — k tanci, cvičení apod. V této souvislosti je nezbytnost hlubších analýz (jaké provedl např. S. L. Katajev, 1987) zcela zřejmá. Tyto analýzy by měly postihnout nejen rozdíly jednotlivých žánrů (v řadě aspektů), ale i posuny v průběhu jejich vývoje.

Vším tím, čím současná populární hudba vychází z konkrétní sociální reality, jak ji svými specifickými prostředky a způsoby odráží, jak tím zároveň vytváří novou realitu, a co hlavního, jak zpětně působí na společnost, si zasluhuje pozornost sociologů. A jak se ukazuje, zdaleka ne pouze ve Spojených státech.

Použitá literatura

- Buckley, J.: *Country Music and American Values*. Popular Music and Society 1978, č. 4.
- Burns, G.: *Trends in Lyrics in the Annual Top Twenty Songs in the United States, 1963–1972*. Popular Music and Society 1983, č. 1.
- Coleman, J.: *Adolescent Society*. New York, The Free Press 1961.
- Denisoff, R. S.: *Protest Movements: Class Consciousness and the Propaganda Song*. The Sociological Quarterly 1968, č. 2.
- Denisoff, R. S.: *Solid Gold*. New Jersey, Transaction Books New Brunswick 1975.
- Denisoff, R. S. — Bridges, J.: *The Battered and Neglected Orphan: Popular Music Research and Books*. Popular Music and Society 1981, č. 1.
- Denisoff, R. S. — Bridges, J.: *The Sociology of Popular Music: A Review*. Popular Music and Society 1983, č. 1.
- Dixon, R. D.: *LP Chart Careers: Indices and Predictors of Acent and Descent in Popularity*. Popular Music and Society 1982, č. 3–4.
- Foret, M.: *Výzkumy hudebních preferencí mládeže*. Sociologický časopis 1987, č. 2.
- Freudiger, P.: *Love Lauded and Love Lamented: Men and Women in Popular Music*. Popular Music and Society 1978, č. 1.
- Fukač, J. — Poledňák, I.: *K typologickým polarizacím hudby, zejména polarizaci hudby artificialní a nonartificialní*. Hudební věda 1977, č. 4.
- Hargreaves, D. J.: *Preference and Prejudice in Music: A Psychological Approach*. Popular Music and Society 1982, č. 3–4.
- Hayakawa, S. I.: *Popular Song vs. Facts of Life*. In: *Mass Culture*. New York, The Free Press of Glencoe 1963.
- Hyden, C. — McCandless, N. J.: *Men and Women as Portrayed in the Lyrics of Contemporary Music*. Popular Music and Society 1983, č. 2.
- Katajev, S. L.: *Soděržaniye i intonacii molodožnoj pjesni*. Sociologičeskije issledovanija 1987, č. 1.
- Kizer, E. J.: *Protest Song Lyrics as Rhetoric*. Popular Music and Society 1983, č. 1.
- Lewis, G. H.: *Dimensions of Popularity: A Comparison of Billboard and the Gavin Report Singles Charts, 1970–1979*. Popular Music and Society 1983, č. 2.
- Maulsby, P. K.: *Soul Music: Its Sociological and Political Significance in American Popular Culture*. Journal of Popular Culture 1983, č. 2.
- Means, R. L. — Doleman, B.: *Notes on Negro Jazz: 1920–1950; The Use of Biographical Materials in Sociology*. The Sociological Quarterly 1968, č. 3.
- Robinson, J. P. — Hirsch, P.: *Rock Music as Political Issue, Cultural Indicators and Lightning Rod*. Referát na semináři v Budapešti, květen 1974.
- Riesman, D.: *Listening to Popular Music*. In: *Mass Culture*. New York, The Free Press of Glencoe 1963.
- Riesman, D.: *Osamělý dav*. Praha, Mladá fronta 1968.
- Stebbins, R. A.: *A Theory of the Jazz Community*. The Sociological Quarterly 1968, č. 3.
- Wanzenried, J. W. — Woody, R. H.: *Personal Factors and Preference for Rock and Country Lyrics*. Popular Music and Society 1979, č. 6.

Резюме

М. Форет: Некоторые проблемы изучения популярной музыки

Работа продолжает предыдущую (Форет 1987). Она информирует о итогах социологических исследований популярной музыки в Соединенных Штатах и дает им оценку. Работа обращает внимание на их теоретические исходные пункты, научно-исследовательские ориентации (она различает исследования восприятия популярной музыки, содержания текстов песен, музыкальных предпочтений, популярности и специальных областей) и на их основе указывает на некоторые проблемы изучения популярной музыки. Во-первых, на различение более узкого подхода, ориентированного только на самую область популярной музыки, от более широкого, в котором данная музыка изу-

чается в контексте дальнейших областей общественно-культурного интереса, или же — всего образа жизни. Затруднения приносит понятийное разграничение стилей и жанров и общее содержательное выявление популярной музыки и ее отдельных компонентов. Эти факты непосредственно отражаются в категоризации научно-исследовательских инструментов. Научно-исследовательская практика указывает также проблемы, связанные с применением нерешенных вопросов. Вклад мог бы внести звуковой опросник, применяющий, конечно, не скованные немусыкальными фактами образы известных произведений, а произведения «искусственные» — созданные компьютерной комбинацией абстрагированных атрибутов конкретной популярной музыки, которую они должны показывать. Ввиду растущего значения зрительного компонента современной популярной музыки традиционные звуковые опросники будут доведены до аудиовизуальных форм. Неотъемлемой частью социологических исследований также должно стать наблюдение непосредственных реакций и поведения публики прямо на концертах, танцевальных представлениях и т. п.

Summary

M. Foret: Some Problems of Pop-music Research

The author informs of and evaluates some results of sociological researches on pop-music in the USA. He analyses their theoretical basis and orientation (distinction is made between researches on pop-music perception, contents of song texts, music preferences, popularity, etc.) and on that ground he points out some problems of pop-music research. They consist above all in the differentiation between the narrow approach — aimed at the very sphere of pop-music only — and the broad approach — considering it within the context of other social and cultural fields, or more precisely of the way in life in general. Difficulties arise also from the conceptual denomination of the styles and genres and from the overall specification of pop-music contents and its component parts. This is reflected directly in the categorization of research instruments. Some problems are also connected with the application of open questions. Here a fonotest might be of help, which of course, would not include popular compositions (charged with extra-musical effects) but “artificial” compositions (brought to life by a computer combination of abstracted attributes of the given pop-music type). In view of the growing significance of the visual aspect of the present pop-music, the traditional fonotests are expected to pass to audiovisual tests.

What should be an integral part of sociological research on pop-music, too, is a direct study of reactions and behaviour of the audience at concert, dancing performance etc.

29. ročník Demografie

29. ročník Demografie — revue pro výzkum populačního vývoje — je profilován dvěma hlavními tematickými okruhy. Prvním z nich jsou *teoreticko-metodologické otázky optimalizace v demografii*, druhým *problematika porodnosti*. Na tato témata volněji navazují stati dotýkající se podmínek a způsobu života rodiny i některých dalších témat demografického výzkumu.

Teoreticko-metodologická problematika je soustředěna ve třech statích autorské dvojice Z. Pavlíka a I. Kuchára. V nejobecněji koncipované studii, *Optimalizace kvality populace*, autoři zdůrazňují roli sociálních charakteristik a upozorňují na skutečnost, že řadu z nich tradičně sleduje demografická statistika. Avšak pojetí kvality populace jako komplexu biologických, sociálních, politických a kulturních charakteristik obyvatelstva je ve své totalitě předmětem výzkumu všech společenských věd. Pro samotnou demografii autoři doporučují zaměřit se na specifickou oblast kvality reprodukčního procesu. Z hlediska společenských cílů to znamená vědomé úsilí o minimalizaci negativních rysů reprodukčního chování (nežádoucí, riziková těhotenství, porody nechtěných a fyzicky či mentálně defektních dětí) a dále optimalizaci takových faktorů, které mají pozitivní vliv na kvalitu populace (věk rodičů, délka trvání těhotenství, meziporodní intervaly ap.). Autoři se zaměřují i na vytipování okruhu ukazatelů, které postihují zkoumaný problém a odpovídají předmětu, metodám i tradici demografického výzkumu. U těchto ukazatelů posuzují stimulační či destimulační charakter a stručně informují o jejich dosavadním vývoji v podmínkách ČR.

Na toto téma navazuje jejich druhá stat, *Cílové programový přístup a optimalizace v demografii*, kde je velká pozornost věnována výběru ukazatelů optimalizace. Z hlediska základního charakteru je autoři rozdělují do tří skupin. První z nich — ukazatele stimulační — zahrnují takové znaky, u nichž je růst hodnocen jednoznačně pozitivně. Do druhé skupiny patří ukazatele destimulační, u nichž je žádoucí snižování, pokles. V obou případech jsou kritériem optima obecné sociálně etické cíle společnosti, vyplývající z hodnoty lidského života a práva na život. Reálně dosažovaná úroveň se k nim blíží v závislosti na stupni společenského rozvoje. Třetí typ zahrnuje takové charakteristiky populace, jejichž optimum leží mezi krajními mezemi a jeho určení je předmětem vlastního procesu hodnocení (například úroveň plodnosti). Autoři explicitně nevyzdvihují jejich sociální podstatu, avšak z kontextu je zřejmé, že se jedná o charakteristiky, které vyplývají z dosaženého stupně vývoje společnosti nejen v poloze reálných, ale též optimálních hodnot. V této souvislosti roste význam cílové programového přístupu v demografii, umožňujícího efektivně řešit problémy teoretické i praktické povahy. Vedle otázek optimalizace vyzdvihují autoři také stanovení cílů populační politiky a objektivní vědecké hodnocení populačního vývoje.

Třetí stat Z. Pavlíka a I. Kuchára, *Optimalizace sociálních rolí a funkcí věkových a pohlavních skupin*, je pro sociologii velmi inspirativní. Informuje o typu demografického výzkumu, který otevírá široké možnosti spolupráce mezi demografií a sociologií i obohacení metodických a obsahových poznatků. Autoři vymezují tyto skupiny jako statistické agregáty tvořené na základě uvedených znaků. Optimalizaci chápou jako určení populace s nejhodnější strukturou z hlediska pohlaví a věku, přičemž neměnnost této struktury „dává smysl pro určení náplně a cílů sociální a populační politiky s ohledem na dlouhodobost demografických procesů a jejich setrvačnost“. Změnit reálnou populaci na optimální znamená jednak změnit její strukturu podle věku a pohlaví ovlivňováním porodnosti a úmrtnosti a dále regulovat váhu, roli a funkci jednotlivých kategorií věku a pohlaví pomocí sociálně politických, ekonomických a jiných úprav v mezích určených jak biologicky, tak sociálně. Autoři se podrobně věnují odhadům sociální a ekonomické váhy skupin na základě jejich podílu na celkové spotřebě a tvorbě společenského bohatství (hodnota pracovní síly, produktivity práce ap.). Argumentují společenskou potřebu určitých změn ekonomických cyklů člověka, a to ve vztahu jednak k rostoucímu počtu osob starších 60 let, jednak k významu reprodukčních funkcí žen ve věkové skupině 20—29 let. Autoři zobecňují tyto úvahy v závěr o nezbytnosti obou typů regulace. Dosavadní praxe spíše podceňuje zákonitosti přirozené reprodukce obyvatelstva a vzájemnou systé-

movou podmíněnost populačních i širších společenských procesů. Za žádoucí považují pružnou adaptaci sociálního systému na dlouhodobě inertní demografické procesy. Pro řízení sociálního a ekonomického života to znamená nejen orientaci na reálný, ale spíše na očekávaný stav populačního vývoje; pro demografický výzkum nezbytnost hlubšího studia rolí a funkcí věkových a pohlavních skupin. Toto téma se například dostává na přední místo současného demografického výzkumu v Polsku.

Druhým profilujícím tématem 29. ročníku Demografie je problematika porodnosti. Nejzávažnější informace obsahuje souhrnná zpráva ze XVII. demografické konference na téma *Porodnost ve vyspělých zemích*, která je uveřejněna v 1. čísle časopisu. Většina příspěvků přednesených na konferenci je pro sociologii značně inspirativní.

J. Rychtaříková srovnává *postavení Československa mezi vyspělými zeměmi v úrovni plodnosti*. V nesocialistických státech dochází k hlubokému poklesu (průměrný počet dětí na 1 ženu pod hodnotu 1,5), přičemž plodnost v těchto zemích se v současnosti výrazně homogenizuje zřetelně pod hranici prosté reprodukce. V ČSSR i dalších socialistických státech jsou určité odlišnosti. V důsledku významných pro populační opatření byl dočasně přerušen sestupový trend. Další podstatná odlišnost spočívá v koncentraci porodnosti do nejnižších věkových kategorií. Autorka upozorňuje na závažné sociální, psychologické i zdravotnické souvislosti tohoto jevu. V závěru konstatuje, že změny v reprodukčním chování obyvatelstva ve vyspělých zemích jsou pravděpodobně nevratné a je třeba je mít na zřeteli, i když sestupné tendence v ČSSR nejsou zatím tak hluboké.

Příspěvek A. Bartasové a A. Matějovského *Sociální souvislosti diferenční plodnosti v ČSSR po druhé světové válce* je zpracován na základě výzkumu třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1978 a 1984, který byl realizován v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Autoři formulují hypotézu o obecnější tendenci vývoje diferenční plodnosti v závislosti na populačním vývoji a rozdílech sociálního rozvoje v obou republikách. Podle této hypotézy dochází ve věkových kohortách žen nejdříve ke snižování hodnot diferenční plodnosti, později pak ke zvyšování rozdílů: autoři konstatují nezbytnost dalšího zpřesnění metodiky v souvislosti se zkvalitněním výhledů a prognóz sociálního rozvoje.

Příspěvek E. Dzurové *Vliv současných změn v postavení rodiny na plodnost* analyzuje vzájemný vztah sňatečnosti, rozvodovosti a úrovně plodnosti. I když srovnání těchto ukazatelů ve vyspělých zemích je obtížné pro odlišný historický vývoj i rozdílné právní normy, lze konstatovat základní rysy. Jde zejména o snižování úrovně sňatečnosti, která je přes regionální rozdíly obecným trendem ve vyspělých kapitalistických zemích Evropy. S tím souvisí odsouvání plodnosti do vyšších věkových ročníků žen. Snižování sňatečnosti se neprojevuje ve stabilitě uzavřených manželství. Rozvodovost je i nadále vysoká. Oba vývojové trendy vedou ve svých důsledcích ke snižování průměrného počtu dětí v rodině. V ČSSR je intenzita sňatečnosti vysoká, i když v posledních letech je zřejmý mírný pokles. Naproti tomu počet rozvodů neustále roste, přičemž pouze z jedné pětiny jde o bezdětná manželství.

V. Wynnyczuk v příspěvku *Společenské souvislosti vývoje porodnosti* informuje o výzkumech populačního klimatu. Typický model rodiny s 1–2 dětmi, který dnes platí pro většinu států Evropy, včetně ČSSR, vysvětluje také individuální životní zkušenosti dnešní mladé generace, která již sama vyrůstala v rodinách s menším počtem sourozenců. Autor zdůrazňuje vzájemnou podmíněnost populační politiky a reprodukčního chování rodin, nutnost komplexnosti této politiky a pojetí populačního optima jako souboru zdůvodněných priorit.

Zaměření demografické konference vhodně doplňují dva články J. Krause *Průzkum plánování rodičovství I, II*. Z výsledků vyplývá, že model dvoudětné rodiny se spíše zesiluje právě tak jako tendence koncentrovat porody do věkové skupiny 20–24. Tento vývoj velmi pravděpodobně není ukončen, neboť rychle klesá také představa o ideálním počtu dětí v současné rodině (1,85). Při hodnocení problémů spojených s péčí o děti zaujímají první místa problémy materiální povahy. Data dokumentují potěšitelný pokles bytových problémů, přesto však asi třetina mladých manželství nebydlela ve vlastním bytě. Naproti tomu roste význam finančních obtíží, neboť celkové zpomalení reálných příjmů je nejzřetelnější právě v rodinách s dětmi. Pokud jde o hodnocení účinnosti populačních opatření, projevují se dva typy preferencí. Jsou to: jednak ocenění ekonomických a sociálních podmínek, které dovolují soustavnou péči o dítě raného věku (placená a další mateřská dovolená), jednak opatření, která se promítají do celkové životní úrovně rodiny (půjčky, příspěvky na děti, příspěvky při narození dítěte ap.). V současné mladé rodině dochází k hodnotovým změnám. V minulosti stimulovalo vyšší vzdělání žen časný návrat do zaměstnání a tento fakt byl vysvětlován intenzivnější potřebou sebezboje. V současnosti jsou to právě vzdělané matky, které si více váží možnosti věnovat se dítěti,

zatímco v rodinách s nižším vzděláním a pravděpodobně také s nižšími příjmy dominuje orientace na životní úroveň rodiny. Sociální hodnota dítěte se mění a velmi pravděpodobně také celková koncepce seberochovy, v níž má stále větší místo rodinná mikrosféra.

Pro sociologickou veřejnost je velmi závažná stať J. Vytlačila a Z. Kuchařové *Výsledky rodinných účtů za období 1981–85*, která obsahuje poměrně podrobný rozbor příjmů a výdajů domácností podle společenských skupin. V období 7. pětiletky došlo ke zpomalení růstu příjmů ze zaměstnání a k růstu životních nákladů, především v důsledku zvýšení ceny některých potravin. Růst výdajů za potraviny zhruba odpovídal celkovému růstu příjmů. Fyzický objem nakoupených potravin v roce 1985 byl nižší než v roce 1981 a byl do určité míry kompenzován spotřebou z vlastního hospodářství, a to v zemědělských i nezemědělských domácnostech. Domácnosti snížily také výdaje na odívání a obuv, vybavení a zařízení bytu a vydání na volný čas. I při pomalém růstu reálných příjmů se ve všech společenských skupinách vytvářely další finanční rezervy. Vývoj v rodinách podle počtu dětí bude analyzován v některém z dalších čísel Demografie.

Sociologický pohled na problematiku rodiny je reprezentován dvěma příspěvky. E. Rendlová, *Demokratizace partnerských vztahů ve velkoměstské rodině středního věku*, vymezuje na základě analýzy dat určité typy partnerských vztahů a jejich vazbu na vzdělanostní a územní diferenciace. Nové poznatky pro sociologii rodiny přináší stať I. Možného *K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů*. Autor se zabývá problematikou nesezdaných soužití. Na základě vývoje demografických ukazatelů (věk sňatku mužů a žen, podíl dětí narozených mimo manželství a v manželství do 9 měsíců po sňatku) konstatuje, že také v našich podmínkách velmi pravděpodobně dochází k soužití nesezdaných párů jako nové formě zahájení rodinné dráhy či její určité alternativě.

Určitý vhled do tohoto nového problému umožňuje vyčerpávající šetření brněnských snoubeneckých párů a kontrolního vzorku v menších moravských městech. Průzkum dokládá existenci snoubeneckého soužití, které s velikostí města klesá, avšak zatím není prokázána klasická vazba na výši vzdělání a kvalifikace. V párech pocházejících z rodin s nižší vzdělanostní úrovní je snoubenecké soužití častější. Jeho výskyt také roste v případech opakovaného sňatku. Překvapivě se nepotvrzuje ani pozitivní vazba na těhotenství partnerky. V průměru tímto typem kohabitace prochází téměř polovina snoubenců ve velkoměstě a třetina v menších městech. Ve srovnání s vývojem v nesocialistických zemích Evropy průzkum dokumentuje odlišný kvalitativní charakter nesezdaného soužití, které je orientováno k budoucímu sňatku. Nejedná se o nový typ instituce nahrazující manželství. Je „alternací cesty k tradiční párové rodině legitimizované sňatkem, nikoli alternativou jí samé“. Autor v této souvislosti zdůrazňuje potřebu dalšího výzkumu. Jde jednak o posouzení reálného významu tohoto nového jevu pro stabilitu manželství a dále o výzkum dosud neidentifikovaných forem — tj. těch, které nevedou ke sňatku.

Tato informace o 29. ročníku Demografie není vyčerpávající. Je vedena snahou systematizovat sociologicky nosné poznatky do tematických okruhů. Avšak také příspěvky, které vybočují z naznačeného profilujícího rámce, obsahují řadu závažných poznatků pro odborníky, kteří se dané problematice věnují. Proto alespoň stručný přehled: P. Vereš a J. Kocurová ve stati *Regionální rozdíly v rozvodovosti v ČSSR* upozorňují na pravděpodobnost trvalého růstu rozvodů, neboť v okresech s nižší úrovní dochází ke zrychlení dynamiky. O problematice úmrtnosti a střední délky života informují stati M. Vilgocké *K rozdílu ve střední délce života mezi muži a ženami ve vybraných zemích*, J. Rychtaříkové *Vývoj úmrtnosti v ČSR podle pohlaví a věku v období 1950–1984* a zčásti též M. Aleše *Populační vývoj v Československu v roce 1986*. Přední maďarské demografové F. Káposztáz a I. Monigl podávají ve stati *Demografická situace a populační politika v Maďarsku* kritický rozbor současného stavu v jejich zemi a podrobně informují o hlavních zásadách nové koncepce populační politiky, jejíž program je orientován na problémy demografického stárnutí. Velmi aktuální je také stať J. Radkovského *Problém AIDS ve světě a u nás*.

Jednotlivé články a studie ve čtvrtletníku *Demografie* mají poměrně omezený rozsah. Obsahují však bohatství velmi závažných poznatků pro sociology, kteří se zabývají vzájemným vztahem sociální a demografické struktury na nejrůznějších úrovních obecnosti. K tradičním kladům *Demografie* patří určení specifiky populačního vývoje v našich podmínkách. Stati a rozbor zřetelně dokumentují shodné rysy i odlišnosti ve srovnání s vývojem ve vyspělých socialistických i kapitalistických státech. Vzhledem k tomu, že demografická statistika má k dispozici data dlouhodobých časových řad, otevírají tyto analýzy prostor pro fundované úvahy prognó-

stického charakteru. To je významné zvláště v současnosti, kdy dochází ke kvalitativním změnám ve stabilizovaných trendech společenského vývoje a postupně se konstitují nové formy řízení.

Každý z ročníků také reaguje na aktuální problémy demografického výzkumu. Zatímco v minulém roce podával časopis zasvěcený přehled o mejdůležitějších výsledcích základního a aplikovaného výzkumu v 7. pětiletce, v tomto ročníku je důraz kladen na rozvoj teoreticko-metodologického aparátu s cílem prohloubit využitelnost demografie pro řízení společenského rozvoje.

Eliška Rendlová

D. Holda — Z. Čermáková: Formování hodnotových orientací socialistické inteligence
Praha, Státní politické nakladatelství 1986, 194 s.

V *Knižnici komunistické výchovy na vysokých školách* vyšla v roce 1986 nevelká, ale zajímavá publikace věnovaná hodnotovému klimatu a společenskému vědomí mladé inteligence, zejména pak studentů vysokých škol. Oba autoři patří spolu s J. Vlácilem, A. Vodákovou, I. Fišerou a některými dalšími k průkopníkům empirického studia hodnotových orientací. Již proto zasluhuje tato souhrnná publikace pozornosti širší sociologické veřejnosti.

Studie shrnuje a zároveň zpřístupňuje některé starší teoretické koncepce, které se k tomuto tématu váží a formuluje zároveň i nový přístup založený jak na studiu novější československé literatury (věnované především způsobu života, sociální struktuře, motivačnímu výzkumu a axiologii), tak na empirických šetřeních. Podstatnou součást práce tvoří analýza vlastních empirických šetření realizovaných zejména mezi studenty vysokých škol.

Publikace je rozčleněna do tří výrazných oddílů. První z nich usiluje o analýzu základního kategoriálního aparátu vztahujícího se k tématu. Analyzuje pojem hodnoty i hodnotové orientace a charakterizuje přístupy k empirickému zkoumání této problematiky. Druhý oddíl referuje především o výsledcích vlastních empirických výzkumů u vysokoškolské inteligence, mladé generace obecně, a to prizmatem sociální diference. Třetí oddíl je pak zaměřen na prozkoumání mechanismů a determinantů ovlivňujících formování hodnotových orientací u mladé generace. Kniha je doplněna nepříliš reprezentativní bibliografií a poznámkami.

Přístup k hodnotám a hodnotovým orientacím respektuje především domácí sociologickou a psychologickou tradici, zejména zakořeněný přístup k hodnotám přes postoje a další verbalizované konstrukty. Poněkud stranou proto zůstává problematika, kterou bychom mohli označit jako „problém hodnot v jednání lidí“ nebo jako tradiční kontrapozici hodnot skutečných a manifestovaných, zjevných a latentních.

Pokud jde o vymezení hodnot a hodnotových orientací, autoři připomínají zvláště ty přístupy, které navazují na materialistické pojetí dějin a Marxovo pojetí ekonomické hodnoty. Jejich výklad lze v zásadě shrnout do následujících základních tezí:

— Hodnoty a hodnotové orientace mají výrazně regulativní charakter a jsou důležitými komponenty společenského vědomí.

— Mají objektivní charakter, ale neexistují mimo člověka. Vlastnosti reality sice existují nezávisle na člověku, ale hodnotou se stávají tím, že jsou vztaženy k jednotlivci, třídě, sociální skupině nebo společnosti jako takové.

— Pojem hodnoty a hodnotových orientací není v sociologii dosud ustálen, je spojen především s analýzou motivací, potřeb a zájmů.

— Poznání hodnot a hodnotových orientací je možné přes analýzu postojů. Je však třeba sledovat jak kognitivní, tak emotivní složky postojů, právě tak jako tendenci k jednání, která je též v postoji obvykle obsažena.

V první části jsou analyzovány zkušenosti z empirického výzkumu hodnot, a to jak prostředky psychologických testů (Allport, Vernon-Lindzey, Cattellův 16ti faktorový dotazník apod.), tak prostředky různých tematických dotazníků, především obou dnes již historických, avšak stále inspirativních postupů označených jako Z.V.A.N. a D.O.S.A.(1) Cenné je především shrnutí dosavadních výsledků empiric-

(1) Termínem D.O.S.A. byl označen teoreticko-metodologický koncept výzkumu hodnot vycházející z propojení čtyř dimenzí hodnoty: důležitosti, očekávání (ve vztahu k možnostem dosažení hodnoty), saturace a aspirace. Analogicky Z.V.A.N. byl vymezen podle prvních písmen pojmů: zájem, význam, aspirace a norma.

kého přezkoušení obou modelů, které bylo publikováno jen časopisecky. Autoři poukazují na řadu slabých míst obou těchto přístupů, a to jak v rovině teoretické, tak metodické, přičemž značnou pozornost věnují právě „základnostem“ propojení psychologické a sociologické tematiky.

Správně poukazují na skutečnost, že zlepšení výzkumné situace nelze očekávat od „extenzivního pojetí integrace sociologických a psychologických technik“ (s. 50). Přesto se však nestaví k možnostem spolupráce mezi psychologii a sociologií negativně. Spojnici spatřují v důkladném rozpracování kategorie lidského charakteru, který ovšem v návaznosti na pojetí J. Hudečka chápou více méně psychologicky jako „navykly, relativně stabilní způsob chování a jednání člověka, a to nejen v běžném, každodenním životě, ale i v mezních, krizových a rizikových situacích“ ... „jako souhrn zaměřenosti a kvalit“ ... „všech mravních vlastností... které jsou výsledkem působení sociální skutečnosti, včetně systému zevšeobecněných motivů individua. Charakter tu vystupuje jako integrativní funkce osobnosti, která dává lidskému jednání stálost a jednotu, mravní smysl“ (s. 57).

Rozbor pokusů o postižení hodnotových orientací československé populace vedl k řadě sociologicky důležitých zjištění. Mezi nejzajímavější patří konstatování, že „zjištěné hierarchie hodnot nejsou vůbec nebo jsou jen zanedbatelně ovlivňovány demografickými a sociálními ukazateli, jako jsou věk, pohlaví, socioprofesionální postavení apod.“, přičemž nízká citlivost na tuto sociální determinaci se „vztahuje zejména na hodnoty objevující se na horních a dolních pozicích zjištěné hierarchie“(2) (s. 60). Podle autorů „většina... výzkumů pracovala s hypotézou o předpokládané sociální diferenciaci... společenského vědomí... zjištěná data však... tuto hypotézu... spíše vyvracela“ (tamtéž). Podle mého názoru je však problém složitější a analyzovat jej je velmi obtížné. Odpověď na otázku souvisí i s tím, jak tento problém konceptualizujeme a jaké výsledky vlastně očekáváme. Z výsledků velkých statistických šetření z poslední doby (zejména TSS '84)(3) například vyplývá, že hierarchie hodnot zůstává sice ve všech demografických a sociálních skupinách víceméně zachována (koneckonců, kdyby existovaly výrazné difference, nedalo by se snad vůbec hovořit o kulturní integritě společnosti), existují však přesto značné rozdíly,(4) které můžeme připsat na vrub jak rozdílům v sociálním postavení jednotlivců, tak rozdílům kulturním. Zajímavá je i skutečnost, že řada hodnot, byť analogicky umístěných na pomyslném hodnotovém žebříčku, vchází u různých demografických a sociálních skupin do odlišných vazeb k jiným hodnotám a má tedy poněkud odlišné „sémantické pole“. To naznačuje, že sociální a kulturní difference jsou — pokud jde o hodnoty a hodnotové orientace — založeny poněkud subtilněji, než se obvykle předpokládá. Naše soudy by měly proto asi vyznívat vždy opatrněji a naše hypotézy o souvislosti mezi společenskou diferenciací a hodnotovými orientacemi by měly mít konkrétnější charakter. Určitou nadějnou cestou k prohloubení našich poznatků o tomto vztahu je sociolingvistická analýza, která se u nás rozvíjí od šedesátých let.

Druhá část práce je — jak již bylo řečeno — věnována konkrétnímu rozboru hodnotových orientací mladých příslušníků inteligence. Jsou zde uvedeny zejména výsledky jednoho z mála longitudálních výzkumů týkajících se tohoto problému — z výzkumu *Sociální a politický profil studentů Karlovy Univerzity*.

Oba autoři se hlásí k té tradici sociologie mládeže, která chápe mládež jako součást širší sociální struktury společnosti a nevyděluje ji jako samostatnou entitu, měnící prostřednictvím generačního konfliktu kulturu společnosti. Již z toho vyplývá jejich akcent na postižení širšího sociálního zázemí studentů a ověřování hypotéz spojených s představou o „určité nerovnoměrnosti v procesu demokratizace přístupu k vysokoškolskému vzdělání“ (s. 66). Nerovnoměrnost spatřují přitom zejména v „profesionální diferenciaci budoucí inteligence a tím i... diferenciaci sociálního původu jednotlivých profesních skupin“. Rozdíly pak vidí v odlišnosti spojených nejen s působením určité školy či fakulty, ale celého „sociálního zázemí vysokoškolských studentů, jejich předcházející životní a vzdělávací dráhy“ (s. 66—67). Tento metodologický přístup se ukázal být poměrně plodný a předznamenává zřejmě další etapy budování uceleného souboru poznatků o hodnotových orientacích dnešního studentstva. Je pouze škoda, že není rozpracován historicky — je totiž zřejmé, že dnešní složení, životní zkušenosti i celý průběh socializace studentstva

(2) Jde např. o hodnoty zdraví, životního partnera, zaměstnání, zájmových a politických aktivit. Podrobněji viz žebříček na s. ...

(3) TSS '84/2 je zkratkou výzkumu *Třídní sociální struktura obyvatel ČSSR v roce 1984* — postojový dotazník.

(4) Dosti diferencované jsou např. hodnoty příjmu, volného času a některé další.

se dosti podstatně liší od situace na začátku sedmdesátých let, kdy výzkumy hodnotového klimatu začínaly.

Výzkumným týmem předložil studentům v celkem šesti časových obdobích sérii čtrnácti hodnot. Zjištěné pořadí je víceméně nezávislé na technice zjišťování, ročníku i čase:

1. Mít dobrého životního partnera
2. Být zdravý
3. Mít dobrou práci, dobré zaměstnání
4. Mít dobré znalosti, hodné vědět
5. Mít a vychovávat děti
6. Žít v klidu a jistotě
7. Rozumět lidem a světu kolem sebe
8. Být užitečný druhým lidem a společnosti
9. Mít dobré přátele
10. Mít dost peněz, vysokou životní úroveň
11. Mít dost času na odpočinek a záliby
12. Být informován o tom, co se děje ve společnosti a ve světě
13. Být činný v zájmových a společenských organizacích
14. Být politicky činný

Mezi studenty téměř neexistují rozdíly v posuzování těch hodnot, které jsou na počátku a na konci uvedené hierarchie, difference se soustřeďují do jejího středu. Pořadí vypovídá o „orientaci na hodnoty spíše individuální povahy (rodina, zdraví) a hodnoty související s osobnostním rozvojem jedince (vzdělání, práce)“ (s. 72).

Uvedené pořadí hodnot má zřejmě širší platnost a jeho analogie můžeme nalézt i ve výzkumu jiných skupin československé populace. Například i ve výzkumu TSS '84/2 bylo prokázáno vysoké hodnocení rodinného a partnerského života i poměrně nízké hodnocení volného času. I tento výzkum poukázal na poměrně vysoké ocenění postoje „žít v klidu a jistotě“ a nízkou frekvenci přání „aktivně se zapojit do veřejného života“. Na druhé straně aplikace poněkud širší baterie hodnotových položek umožnila lépe analyzovat vzájemné vazby mezi hodnotami individuálního života a hodnotami orientovanými na společnost. Zmíněné výsledky TSS '84/2 a řada dílčích sond z poslední doby naznačují, že v úvahách téměř všech společenských vrstev zaujímají výrazné (ne-li dominantní) postavení hodnoty spjaté s hladkým chodem společnosti, s oceňováním demokratizace, možnostmi prosadit se svým talentem a především se sociálními jistotami (garantovanými systémově) a hodnoty spjaté s prací pro společnost a socialismus.

Zdá se tedy, že hodnotové orientace převažující v populaci více respektují dialektiku mezi ryze osobními životními cíli a celospolečenskými hodnotami (popřípadě přímo kvalitou společnosti), než naznačují závěry recenzované publikace.

Výstižně je v publikaci postižena řada specifických v hodnotových spektrech jednotlivých socioprofesionálních skupin mládeže (např. posuny v chápání významu vzdělání a kvalifikace), avšak obdobně jako v dalších výzkumech není tato analýza podepřena systematickým rozбором širší životní kultury, která zřejmě podmiňuje i systémy životních hodnot a orientací. Dodnes neexistují solidní sémantické analýzy, které by umožnily srovnání chápání kvalifikace u dělníků a u inteligence. Lze předpokládat, že u dělníků jsou vzdělání a kvalifikace dosud převážně spojovány se systémem školních znalostí, knižních, pojmových, nikoli praktických, naproti tomu skutečná kvalifikace je asociována se systémem praktických návyků nezbytných k praktické, především manuální činnosti. Naproti tomu u studentů může mít pojem vzdělání a kvalifikace i jednoznačně institucionální význam (dosažení určitého postavení, titulu, složení určitých zkoušek), může jít o soubor poznatků mající smysl sám v sobě apod. Těmto problémům bychom se měli asi věnovat více než dosud a hlavně více je zvažovat při nejrůznějších interpretacích dotýkajících se tématu hodnot a životních orientací.

V této části práce nalezneme čtenář řadu zajímavých detailních rozborů, které není možno v celé šíři reprodukovat. Chtěl bych však upozornit na často značné výrazné rozdíly v akceptaci jednotlivých hodnot studenty jednotlivých fakult. Například v jistě nikoli zanedbatelné hodnotě „být činný v zájmových a společenských organizacích“ kolísá podíl odpovědí „je to velmi důležité“ mezi 11,65 % (fakulta pedagogická) a 1,75 (fakulta matematicko-fyzikální). U hodnoty „být užitečný druhým lidem a společnosti“ pak u těchto fakult mezi 61,35 % a 35,05 %. Je škoda, že autoři tyto rozdíly spíše konstatují a klasifikují, než analyzují. Údaje by mohly být jistě východiskem i k řadě sice nutně spekulativních, nicméně sociologicky relevantních otázek, koncentrujících se právě kolem dříve připomenuté problematiky manifestních a autentických hodnot, otázek vztahu mezi jednáním a hodnotami i úlohy jednotlivých specifických profesních kultur v konstituování životních orientací. V tom-

to kontextu má zřejmě pozitivní přitakání hodnotě „podílet se na činnosti společenských a zájmových organizací“ poněkud jiný obsah a jinou vazbu k sociálnímu jednání. U studentů pedagogické fakulty například nemusí jít o nic jiného než o vyjádření ochoty naplňovat určitý konvencionalizovaný model práce pedagogického pracovníka, přičemž vnitřní internalizace této hodnoty může být značně nezřetelná. Naopak u studentů matematicko-fyzikální fakulty zahrnuje profesní model veřejně politickou aktivitu v nesrovnatelně menší míře.

Celkově lze říci, že recenzovaná publikace otevírá řadu složitých teoretických a metodologických otázek, které není snadné vyřešit. Svoji usilovnou činností se autorům podařilo založit výrazný teoreticko-empirický proud, jehož výsledky musí vzít v úvahu každý, kdo se tématem seriózně zabývá. Jde o přístup nepochybně nosný, zdá se však, že z praktického i teoretického hlediska bude užitečné jeho výsledky konfrontovat s jinými přístupy, zejména pak těmi, které hodnoty jednotlivců i společnosti odvozují více z praktického jednání lidí (z jejich řešení sociálních problémů), než z verbálních výpovědí.

Jiří Linhart

Slovník: Vědeckotechnický pokrok

Moskva, Politizdat 1987, 364 s.

Pod tímto názvem byl nakladatelstvím politické literatury v Moskvě vydán slovník. Vedoucím redakčního kolektivu je R. G. Janovskij, dalšími členy redakčního kolektivu jsou E. A. Arab Ogly, V. G. Gorochoy, A. F. Zotov, V. V. Petrov, I. T. Frolov a V. F. Chalipov. Slovník sestavili Gorochoy a Chalipov.

Při koncipování rozsáhlého slovníku o vědeckotechnickém pokroku bylo přihlíženo k tomu, aby ho zpracoval reprezentativní kolektiv. Podílelo se na něm 122 autorů, kteří jsou v dané oblasti a v daném aspektu problematiky uznávanými odborníky. Na vypracování hesel se podíleli známí filozofové, sociologové, psychologové, historici, ekonomové i představitelé přírodních věd a specialisté v oblasti řízení a techniky. Na práci autorského kolektivu se podíleli významní vědci, členové akademie věd SSSR, vědečtí pracovníci, odpovědní stráničtí a hospodářští pracovníci. Již sám výčet těchto skutečností zřetelně ukazuje, jak velká váha byla připisována profesionální úrovni vypracování klíčových hesel.

Aktuálnost a závažnost slovníku, jehož obsahem je objasňování problematiky vědeckotechnického pokroku z nejrůznějších hledisek, se váže na procesy spjaté s realizací strategie urychlení sociálně ekonomického rozvoje a s revolučními změnami, které se právem označují slovem přestavba.

Sociologické aspekty a přístupy jsou objasňovány v těch heslech, v nichž se akcentují sociální důsledky vědeckotechnického pokroku v podmínkách socialismu a kapitalismu. V řadě případů jsou naznačeny možné vývojové trendy prognostické povahy. Explikace mnoha pojmů obsahuje i hledisko historicko-genetické.

Kromě informační hodnoty má slovník i metodologickou a metodickou hodnotu. Stručné a výstižné vyjádření pojmu, struktura prvků a vztahy mezi nimi umožňují rychlou orientaci v problematice.

U řady hesel autoři poměrně přesně vymezili i funkce, například u takových pojmů, jako je sociologická služba závodu (podniku), klima kolektivu, nebo u pojmů výrobní a pracovní kolektiv atd. Tím se podstatně usnadňuje přístup k operacionalizaci mnohých pojmů, s nimiž výzkumník sociolog pracuje při vymezování problematiky, která je dána zadáním a formulací výzkumného úkolu. Proto mohou slovník bohatě využívat zejména ti sociologové, kteří zatím ještě nemají dostatečné zkušenosti a potřebují se v síti složitých souvislostí rychle orientovat. Slovník bude významnou pomůckou i pro zkušené odborníky z oblastí filozofie, sociologie a sociální psychologie.

Výraznou předností je systém odkazů na literaturu, z níž mohou zainteresovaní čtenáři dále čerpat. Struktura hesel je různá, některá jsou stručná, jiná značně rozsáhlá. Stručná jsou zejména ta hesla, v nichž autoři kurzívou upozorňují, že daný aspekt je objasněn na jiném místě. Například v hesle sociologie vědy je kurzívou odkázáno na pojmy „vědecká činnost“ a „vědecké řízení“.

Je logické, že slovník nemůže obsahovat všechna hesla, která se váží k vědeckotechnickému pokroku. Byla vybrána zejména ta, která objasňují nejvíce používané pojmy v současné etapě.

Předností slovníku je abecední uspořádání hesel do pěti tematických skupin. Jsou to tyto skupiny:

I. Vědeckotechnický pokrok: obecná charakteristika. V této skupině jsou například hesla: automatizace, biosféra, humanizace vědeckotechnického pokroku, informace, komputizace, metodologie vědeckého výzkumu, modelování, vědeckotechnická revoluce, vědeckotechnický pokrok, společenský proces, dělba práce, racionalizace, technika, tvořivost a vědeckotechnický pokrok atd.

II. Perspektivy řízení vědeckotechnického pokroku. Obsahuje hesla jako: automatizace vědeckých výzkumů, bionika, biotechnologie, genetické inženýrství, informatika, kybernetika, mikrotechnika, mikroelektronika, robotika, teorie her atd.

III. Vědeckotechnický pokrok a socialistická ekonomika. Zde jsou zařazena hesla typu: amortizace, bioenergetika, socialistická disciplína, infrastruktura, materiální základna vědy SSSR, materiální a morální stimuly vědeckotechnického pokroku atd.

IV. Sociálně politické aspekty vědeckotechnického pokroku. Obsahuje například hesla: akademie věd SSSR, demokratizace řízení socialistické výroby, inženýr, mistr, mechanizátor, operátor, novátor, programátor, profese, racionalizátor, technik, program vědeckotechnického pokroku SSSR na 20 let, mezinárodní dělba práce, aktivizace lidského faktoru atd.

V. Ideologické a sociokulturní aspekty vědeckotechnického pokroku. Zde jsou hesla typu: ateismus a vědeckotechnický pokrok, demografická revoluce, klima kolektivu, kultura a vědeckotechnický pokrok, kultura výroby a práce, morálka a vědeckotechnický pokrok, vzdělání, ochrana přírody, rozvoj člověka a vědeckotechnický pokrok, formování osobnosti, futurologie, ekosystémy, etika inženýra, etika vědy atd.

Uvedme pro zajímavost stručnou charakteristiku některých hesel, které spadají do oblasti sociologie. Například *sociologická služba podniku (závodu)* je definována jako provádění sociologických výzkumů a využívání výsledků v praxi a v činnosti pracovního kolektivu. V SSSR tato služba vznikala v polovině šedesátých let a dnes se úspěšně rozvíjí. Plní tyto funkce: plánovitě prognostickou, poznávací a výzkumnou, sociálně inženýrskou, konzultativní a propagátorskou. Do jejich úkolů patří i vypracování opatření k řešení sociálních problémů, studium vlastních i zahraničních zkušeností, zejména hledání cest urychlení vědeckotechnického rozvoje, hledání rezerv, zavádění poznatků vědy a techniky do výroby i návrh způsobů aktivizace lidského faktoru.

V hesle *aktivizace lidského faktoru* se především vymezuje pojem lidský činitel. Označují se jím kvality člověka a jejich působení na pokrok společnosti. Aktivizace lidského faktoru je spjata se zvýšením tvůrčí aktivity mas ve všech sférách společenského života. Na aktivizaci lidského faktoru závisí i urychlení vědeckotechnického pokroku, neboť se předpokládá masový rozvoj iniciativy, vysoká odpovědnost vedoucích a pracujících, zapojování lidí do racionalizátorství, zlepšovatelelského hnutí a vynálezectví. Aktivizace lidského faktoru předpokládá zvýšení kultury a kvality práce, lepší využívání vzdělání a kvalifikace, disciplíny a odpovědnosti. Musí se promítnout i do mimopracovní doby, do racionálnějšího využívání volného času nejen k sebevzdělávání, ale i k seberealizaci v kulturní oblasti a k naplňování osobních zálib.

Na požadované úrovni je zpracováno i heslo *klima kolektivu* (sociálně politické a psychologické klima). Rozumí se jím poměrně stálý psychologický stav, charakterizující vzájemné vztahy mezi členy kolektivu, vztah k společenským hodnotám, normám a principům. Klima kolektivu působí na názory osobnosti, formuje její předsvědčení, působí na utváření morálky, kvalit a návyků sociálního chování. Protože vnitrokolektivní vztahy tvoří reálný základ sociálního klimatu kolektivu, je nutné zaměřovat pozornost především na upevňování těchto vztahů, a to v souladu s morálními principy a normami socialistické společnosti. Optimální vnitrokolektivní vztahy se vyznačují vzájemnou pomocí, spoluprací, důvěrou a pozorností k potřebám členů.

Úroveň zpracování hesel je značně rozdílná, což je zřejmě ovlivněno velkým počtem autorů, kteří se na něm podíleli. Některá hesla jsou více, jiná méně logicky utříděna, některá jsou relativně rozvláčná, jiná mají sevřenější formu. Výstižné jsou zpracována hesla, jako je pracovní nebo výrobní kolektiv, vědecká organizace práce a další.

Je nesporné, že vzhledem k obsahové šíři a aktuálnosti bude slovník vyhledáván nejen studenty, učiteli, lektory a propagandisty společenských organizací, politickými pracovníky a pracovníky v oblasti vědy, techniky a výzkumu, ale všemi, kteří se zajímají o problémy vědeckotechnického pokroku.

Alexander Fazik

Zamyšlení nad knihou M. Foucaulta: Slova a věci

Bratislava, Pravda 1987, 510 s.

Ponechdud rozpačitě si pokládáme otázku, jakými slovy přivítat jednu z „událostí“ roku 1987: dva tisíce výtisků slovenského překladu *Les mots et les choses* Michela Foucaulta. K rozpakům máme více důvodů. Nejprostší lze vyjádřit údivem nad tím, že toto svým způsobem proslulé dílo je předkládáno našemu odbornému čtenáři s více než dvacetiletým zpožděním,⁽¹⁾ a ještě v dosti skrovném množství, takže v Čechách a na Moravě se k němu většinou ani nedostane. Vzhledem k současné úrovni znalostí francouzštiny u nás nelze předpokládat, že už tak jako tak vešlo v obecnou známost. Stalo se již běžnou zvyklostí, že nejdříve jsme seznamováni s více nebo méně fundovanou kritikou významné práce, s ní samou jsme pak konfrontováni daleko později nebo také vůbec ne.⁽²⁾ Ovšem je nutno spravedlivě přiznat, že osud naší knihy ani autora samého není ještě zdaleka nejhorší, neboť v r. 1982 vydala Academia kvalitní studii Petra Horáka *Struktura a dějiny*, která se jemným a zasvěceným způsobem obírá i osobností a dílem M. Foucaulta.⁽³⁾ Na prvních stránkách se zde můžeme dočíst, že „Michel Foucault náleží ke střední generaci současné francouzské — a snad by bylo dobře zdůraznit, že pařížské — inteligence. Jeho doktorská teze o zrodu kliniky (*Naissance de la clinique*) pochází z r. 1961. V rozpětí několika málo následujících let publikoval rychle za sebou řadu knih, z nichž nejvýznamnější zůstává patrně stále kniha *Slova a věci*... Foucault, Lévi-Strauss, Lacan a v r. 1980 náhle zesnulý Roland Barthes⁽⁴⁾ tvořili — i když ne institucionálně, ale ve vědomí francouzské kulturní veřejnosti — vlastní představitele strukturalistického hnutí... Foucault zaujal... místo, které se v mnohém podobá místu, jež po dlouhá léta zaujímal na scéně francouzského (pařížského) intelektuálního života Jean-Paul Sartre, zemřelý v roce 1980“ (s. 22, 23).

Dostali jsme tedy v překladu do bratrského jazyka do rukou práci, která v polovině šedesátých let silně rozčeřila hladinu západního „filozofujícího“ myšlení a nesporně ovlivnila mnohé myšlenkové proudy, které se v té i pozdější době formovaly — zejména na pomezí různých humanitních věd. Vše, co je nezvyklé a inspirující (aniž bychom tyto dva pojmy nutně kausálně svazovali), bývá zároveň v mnoha ohledech sporné, diskutabilní. To je obecně platné pravidlo, velice dobře verifikovatelné Foucaultovým zjevem, či lépe zjevením se. Je ovšem třeba poznamenat, že atmosféra v západní vědě a umění v letech šedesátých byla prosycena nechutí k slabým odvarům minulých velkých myšlenek do té míry, že evokovala výrazné „nové“ koncepty a provokativní vystoupení. A Michel Foucault bezesporu do této atmosféry patří. Snad o něm platí to, co on sám s oblibou tvrdil o některých velkých postavách devatenáctého století (například o K. Marxovi): že nepřetváří „každou Historii“, ale že je přesně umístitelnou událostí do rámce dané doby (např. s. 359 slovo, vydání *Slova a věci*). S použitím jeho vlastního jazyka můžeme, trochu předbíhaje jistým vysvětlením, říci, že asi hluboce zapadá do současné epistémé, jak ji sám postuloval, právě tím, že se pokouší narušit, rozbít zbytky ustrnulých struktur minulého diskursu, že usiluje o osvobození jazyka (tak jak on jej chápe) a o dotažení epistémé v jeho rovině do konců, které sám předpovídá.

I když dvě uplynulá desetiletí už značně otupila a rozmělnila šokující účinky některých Foucaultových výroků a otupila a rozmělnila i ostří útoků vedených proti němu z nejrůznějších stran, pozic a důvodů, doposud chybí dostatečný časový odstup, který by opravňoval například k prohlášení, že „ich polemiky, pravda, zdvihli niekoľko vln a rozčeřili hladinu, boli to však iba búrky v pohári vody“ (jak M. Foucault na cit. s. 359 hodnotí kontraverze mezi buržoazní a revoluční ekonomikou devatenáctého století). Doposud se zdá, že *Slova a věci* jsou výrazným sociálním činem s přetrvávajícím dopadem, že jsou pozoruhodnou ukázkou pokusu vytvořit vlastní, teoreticky i metodologicky kompaktní systém výkladu lidského světa a vědění tento svět interpretujícího, či spíše naopak světa vsazeného do systému vědění.

(1) První vydání: Edition Gallimard, Paris 1966.

(2) Pro sociologa by bylo jistě zajímavé v takových případech posléze srovnat obraz skutečného díla ve společenském vědomí s jeho interpretačním předobrazem. Atypická časová posloupnost kládoucí hodnocení před bezprostřední vjem pravděpodobně poznamenává struktury společenského vědomí poměrně složitým způsobem, který nelze vyjádřit prostě velikostí úbytku informací či tempem jejich zpoždování v určitém prostředí.

(3) A již dávno předtím vyšla v češtině útlá knížečka Foucaulta samého *Psychologie a duševní nemoc*. Praha, Horizont 1971.

(4) Michel Foucault sám zemřel v r. 1984 a Jacques Lacan v r. 1985.

Velmi zjednodušeně se dá říci, že tato kniha způsobem zdaleka ne běžným (k němuž se brzy vrátím) nás provází dějinami evropského myšlení, které demonstruje na oblastech dnes nazývaných filologií, biologií a politickou ekonomikou. V nich, jak praví autor třicetistránkové předmluvy a zároveň spolupřekladatel do slovenštiny Miroslav Marcelli, „odhaluje invariant možné vědy, historické a priori daného vědění“. V jistém smyslu je tento invariant specifickým vnímáním a uspořádáním světa charakteristickým pro určitou epochu. Vtiskuje se do „slov“ a „věcí“, ale jeho prvním a výrazným nositelem je jazyk. Jazyk se mění ve svém postavení k věcem a odlišným způsobem reprezentuje odlišný řád myšlení. Vzniká prostor diskursu nebo rozpravy („discours“), z něhož není úniku. Foucault staví dějinné etapy, na specifických diskurzech a nazývá je epistémé („épistémé“); jsou uzavřené v sobě, ve svém vlastním systému, do něhož patří i vnímání času a reflexe vlastního já. Navenek jsou však zhruba shodné s rámcovou etapizací evropských dějin, odvíjenou především z románské kulturní tradice: středověké období se uzavírá renesancí, po níž přichází významná klasická epistémé, absorbující přibližně sedmnácté a osmnácté století, a na přelomu devatenáctého století začíná naše současná epistémé.

Foucaultovo pojetí nevyvojově ohraničených epistémé postavených na diskurzech ve své filozofické hloubce a zároveň zranitelnosti citlivě analyzuje, jak již bylo řečeno, Petr Horák v citované práci ze začátku osmdesátých let. Zároveň tuto koncepci hodnotí z hlediska marxistické filozofie dějin. Bylo by málo smysluplné pokoušet se na stránkách Sociologického časopisu o něco podobného. Avšak ve Foucaultovi a kolem něho je řada sociologických a metodologických otázek, které stojí za specificky sociologickou pozorností. Bezesporu k nim patří jeho překotná dráha filozofické, respektive strukturalistické hvězdy. Provést sociologickou analýzu tohoto jevu či procesu, to je však úkol, který mnohonásobně překračuje rámec této skromné úvahy nad posmrtným vydáním jednoho z jeho hlavních děl v Československu. Ale právě od tohoto širšího sociologického problému vede přímá cesta k užší otázce týkající se naší knihy, kterou si zde chceme položit jako první, i když by stejně dobře mohla celou úvahou uzavírat:

Čím dosahuje autor *Slov a věcí* silného a zároveň provokativního účinku, po čem vlastně zůstává ve společenském vědomí výrazný otisk? Odpověď na tuto otázku je obtížná proto, že se vyjevuje právě v tom nebo především v tom, co je interpretačně nepřenosné, jinak řečeno v rozdílu mezi tím, co a jak píše on a co a jak lze psát o něm, respektive o tom, co on píše. Vnucuje se samozřejmě pochybnost, jak dalece je tento rozdíl věcí myšlenky a jak dalece jde (pouze) o jazyk. U tohoto problému se tedy zastavíme nejdříve.

Je nesporné, že Foucault klade na jazyk svých prací velký a zřejmě vědomý důraz. Někdy se dokonce zdá, že se až úzkostlivě vyhýbá zaběhaným slovům nebo slovním významům. Buď vybírá slova v daném kontextu nepoužívaná a naplňuje je vlastním obsahem, nebo zásadně uvažuje v archaických významech běžných slov. Tak si počíná například při vymezování čtyř typů podobností charakterizujících předkládkou epistémé (conventia neboli podle slovenského překladu shoda, aemulatio, což je přibližně soupeřivost, analogie a hra sympatií), při výkladu utopie, heterotopie, mathesis a pojmů jako propozice, artikulace, označení, derivace, komentář a kritika (ve vztahu k jazyku), jakož i řady dalších. Pozastavme se pro příklad u nám blízkých pojmů „struktura“, „systém“ a „metoda“, které vysvětluje v intencích klasické epistémé:

Struktura podle Linného, stejně jako podle jeho odpůrce Buffona, je jakousi mřížkou, kterou lze na cokoli přikládat. Popisovat strukturu rostliny znamená „přecházet od kořene ke stonku, stopce, listům, květní stopce a květu“. Struktura spojuje rovinu jazyka a rovinu reprezentace: „Rostlina přenesená do jazyka se do něj vrývá a před očima čtenáře opět skládá svou čistou formu. Kniha se stává herbářem struktur“ (s. 210). Teorie struktur je podle Foucaulta spjata s přírodní historií a s taxonomií, na níž je přírodní historie postavena. Stejně tak jsou s nimi spjaty pojmy systém a metoda. Jsou to v podstatě dvě srovnávací techniky, kterými se lze dobrat adekvátního popisu přírody. Jestliže provedeme souhrnné porovnání uvnitř empiricky utvořených skupin, kde je více podobností než rozdílů, a krok po kroku vylučujeme totožnosti a zaznamenáváme difference, použili jsme metody. Jestliže nejdříve vybereme ohraničený soubor znaků, jimiž pak proměříme všechny zkoumané jedince, vytváříme systém. Ten předpokládá apriorní jasnou koncepci přírody, zatímco metoda je „jemným a bezprostředním vnímáním příbuznosti“ (s. 215). Systém tedy vyděluje znaky, které určují privilegovanou, výlučnou strukturu, s jejíž pomocí se pak studuje celek totožností nebo rozdílů. Ty, které do daného systému nespádají, vypadají ze hry jako bezvýznamné. Podobní jedinci obdrží stejné jméno. Smyslem vytvoření takového umělého systému ovšem je dospět časem

k systému přirozenému, který je v podstatě totožný s přirozenou metodou. Metoda je však vždy jen jedna, zatímco systémů lze vymyslet mnoho (r. 1763 jich Adamson vymyslel v rostlinné říši celkem 65). Nicméně dvěma různými cestami se dospívá k téměř ideálnímu konci.

Už z této malé ukázky zacházení s pojmy je zřejmé, že nejde o pouhou terminologii, ale o specifický způsob konceptualizace určitého myšlenkového schématu. Pojem je zde zásadně postulován konkrétní dobou (epistémé) a žije jen v ní a z ní. To autor zdůrazňuje mimo jiné tím, že jej vysvětluje ústy současníků. Ovšem jeho historické místo a jeho sociální funkci lze pochopit jen s pomocí dalších pojmů, které mají nadčasovou platnost. Je to především zmíněná epistémé a diskurs. Tyto pojmy jsou však vysvětleny až v následné významné Foucaultově práci *Archeologie vědění*. Ve *Slovech a věcech* je třeba jejich smysl odvodit především z jejich používání. Tento paradox není nedopatřením, zdá se, že souvisí se specifikou pojmů, respektive se specifikou autorova výkladu i myšlení. Pojmy je nutno především pochopit ve vzájemné souvislosti a vnitřně prožít, než je logicky vymezit, vydefinovat.

To do značné míry platí i o třetí terminologické skupině v knize se vyskytující, která vlastně měla být uvedena jako první, protože zjevným účelem je právě její výklad, zatímco skrytým účelem je s její pomocí vyjevit epistémé a diskurs se všemi dílčími pojmy, které je tvoří a žijí jen v nich. Tato třetí či první skupina se točí kolem „repräsentace“ a „jazyka“. Modalita života těchto pojmů a pojmových trsů s nimi spojených jsou prezentovány výkladem analogických rovin myšlení v rámci jedné a téže epistémé a posuny těchto analogických seskupení mezi jednotlivými epistémé. Foucault velmi důmyslně vybírá triádu, která má v klasické epistémé podobu: „všeobecná gramatika—přírodní historie—analýza bohatství“ a v následující epistémé podobu: „filologie—biologie—politická ekonomie“. Tento výběr je důmyslný proto, že každá ze tří oblastí (na úrovni obou epistémé) představuje poněkud jiný svět, přístupný jinými cestami — a blízký jiným čtenářům. Někde v hlubších strukturách vědomí má pak zřejmě dojít k prolnutí analogických rovin a k vytvoření celkového obrazu. A to je právě to působivé, poněkud zvláštní a interpretačně nepřenositelné.

Jazyk Foucaultovy práce je tedy nutno chápat jako systém, a ne jako pouhou terminologii. A jako systém je postaven především na analogiích, které se vzpírají formálně logickým výkladovým schémátům. Analogie jsou všude a prostupují všim. Nemají pouze zmíněnou podobu dvou následných triád vědeckého myšlení. Velmi působivý je například výklad pojmu „repräsentace“ pomocí podrobného popisu známého Velazquezova obrazu *Dvorní dámy*. Tento popis zabírá patnáct stran textu a bez jakéhokoli dalšího vysvětlení uvozuje první část knihy zabývající se klasickou epistémé, pro niž je „repräsentace“ ústředním pojmem.

Co vidí na Velazquezově obraze nepoučený divák? Uprostřed je infantka Margarita, obklopená komornými, chůvami, dvorními dámami a trpaslíky. Nalevo je malíř sám a odvrácená strana obrazu, který maluje. Jeho modelem a zároveň ústředními postavami, strhujícími pozornost všech přítomných, jsou pravděpodobně královští manželé, Filip IV. a Mariana, jejichž obrysy se pouze neurčitě rýsují v zrcadle umístěném v pozadí místnosti. Foucaultovo dlouhé účelové pitvání této scény končí slovy: „Na tomto Velazquezově plátně je asi něco jako repräsentace klasické repräsentace a určení prostoru, který sama otevírá. Repräsentace se skutečně představuje ve všech svých prvcích, se svými obrazy, pohledy, jímž se nabízí, tvářemi, které zviditelňují, gesty, které ji tvoří. V tomto rozptýlení, shrnutém a jednotné rozkládaném repräsentací, však všechny části naléhavě ukazují na prázdné místo na nevyhnutelné zmizení toho, kdo funduje repräsentaci, toho, komu se podobá, a v jehož očích je jen podobnost. Tento subjekt, ten určitý — byl odstraněn. A repräsentace, konečně zbavená tohoto svazujícího vztahu, se může vydávat za čistou repräsentaci“ (s. 70).

Ohraničení klasické epistémé je provedeno pomocí literárních analogií. Na začátku, jako „negativ renesančního světa“, vystupuje Don Quijote. Podává důkaz toho, že písmo už „přestalo být prózou světa; podobnosti a znaky už nejsou vázány svou starou dohodou; příbuznosti zklamou, mění se na preludy a blouznění; věci tvrdšíně setrvávající ve své ironické identitě: jsou už jen tím, čím jsou; slova bezcílně bloudí bez obsahu, bez podobnosti, která by je mohla zaplnit; už neoznačují věci; spí v prachu mezi listy knih...“ Ale jazyk zároveň nabývá nových schopností: „Don Quijote v druhé části románu potkává osoby, které četli první část textu a které v něm, skutečném člověku, rozpoznají hrdinu knihy. Cervantesův text se obrací do sebe, vniká do vlastní hloubky a stává se předmětem svého vlastního rozprávění. První část dobrodružství má v druhé části knihy tutéž úlohu, jakou na začátku plnily rytířské romány. Don Quijote musí být věrný této knize, kterou se skutečně stal...“

(s. 106). Podle Foucaulta je Don Quijote prvním „moderním dílem, protože ukazuje, jak se krutý rozum totožností a rozdílů staví proti nekonečnu znaků a podobností, protože v něm jazyk přetrhává svou starou spřízněnost s věcmi, aby vstoupil do stavu osamělé suverenity, odkud se ve svém strohém bytí vrátí až jako literatura“ (s. 107).

Klasickou epistémé podle našeho autora uzavírá Sade ukazující „nejistou rovnováhu mezi nezákonným zákonem touhy a úzkostlivou uspořádaností diskursivní reprezentace. Pořádek rozpravy tu machází svou Hranici a svůj Zákon, má však ještě sílu, aby koexistoval s tím, co jej řídí...“ Foucault vysvětluje, že už nejde o ironický triumf reprezentace nad podobností jako u Dona Quijota, ale „o temnou a opákovanou prudkost touhy, která brzy prorazí hranice reprezentace...“ (s. 299).

Autoru *Slov a věcí* pravděpodobně záleží na tom, aby metoda analogií, kterou důsledně používá, vyzněla nenásilně, aby byla sledováním přirozeného toku myšlení. Asi proto hned v první větě předmluvy ke své knize prozrazuje, že její původ je v jednom Borgesově textu, v tom, který uvádí „jistou čínskou encyklopedii“ podivným způsobem členící zvířata na patřící císaři, balzamovaná, zdomácnělá, prasátka, sirény, nespočitatelná, nakreslená tenkým štětcem z velbloudí srsti, ta, co právě rozbila džbán atd. Z údivu a rozpaků nad touto podivnou taxonomií a ze vzpomínky na Lautréamontova „setkání deštníku a šicího stroje na operačním stole“ vzniká spontánní řetěz analogií, které přenášejí skutečné i literární obrazy na obrazy historie, ty pak do světa jazyka, ekonomie, přírodopisu a do světa filozofické abstrakce.

Ponechme stranou určité křesťovité posuny, jimž se tento náročný postup nedokázal zcela vyhnout. Faktem zůstává, že jde o velmi působivé pojetí a podání, spojující syrovou bezprostřednost s téměř puntíkářskou precizací a vyvolávající dojem určité bezohlednosti vůči čtenáři, který je v zajetí starých zaběhaných myšlenkových schémat, a zároveň dojem poctivé snahy převést ho různými rafinovanými cestami do jiných rovin myšlení. Metoda drobných šoků do tohoto výkladového systému zapadá velice dobře a umocňuje jeho sílu i jeho slabost.

Každé dílo, které aspiruje na silný účinek v širokém sociálním záběru, se totiž dostává do nebezpečí, jež je zároveň jeho velkou historickou šancí: že získá mnoho přívrženců a odpůrců zároveň, a to nejen v řadách odborníků — respektive těch, „co tomu rozumějí“. Foucaultovy myšlenky nesené jeho specifickým jazykem, který není zcela ani jazykem umění, ani jazykem vědy, zřejmě našly a stále nacházejí rychlou a silnou (asi spíše pocitovou) rezonanci v určitých skupinách čtenářů, zatímco v jiných se vzdaluje a naopak silně nechutí. Zanedbatelný jistě není ani počet těch, kteří taková *Slova a věci* odkládají s mírnou rozmrzelostí nad neorganizovanou změtí představ a nedostatkem logických důkazů a raději sáhnou ke slušnému přepisu Foucaultových myšlenek do tradičního „vědeckého“ jazyka. Ovšem všechny tyto tři skupiny jsou v jistém smyslu nositelkami difúze Foucaultových idejí a někdy i „manýrů“. Každá je rozemňuje jiným způsobem, posouvá jiným směrem. Je pravděpodobné, že dnes, po více než dvaceti letech života díla, je jeho obraz ve společenském vědomí nejen velmi bohatý, ale také už poněkud stabilizovaný. Analyzovat tuto situaci ve světovém měřítku si ovšem netroufám pro nedostatek informací a situace u nás, která již byla trochu komentována, je poněkud atypická. Lze předpokládat, že s výjimkou velmi úzkého okruhu lidí není autor *Slov a věcí* nikomu důvěrně znám, že zůstává pouhým jménem, opředeným pověstmi či spíše jejich vzdálenými ozvěnami. Taková je i jeho pozice mezi českými sociology. Je otázkou, zda se nějak změní teď, když konečně máme slovenský překlad alespoň jedné z jeho základních prací. Je otázkou, zda se stane pro naše sociology přitažlivým alespoň jako sociální událost, když už ne pro své inspirativní a diskutabilní myšlenky.

Provést sociologickou analýzu a zhodnocení Foucaultových idejí zaplňujících *Slova a věci* není zdaleka snadnou a jednoduchou záležitostí. Důvod nespočívá jen v tom, že je to po výtce spíše filozofický traktát než sociologická práce,(5) a v tom, že je dnes už těžké vydělit myšlenky tohoto autora ze struktur jeho složitého sociálního zařazení, respektive vývoje. Důvod je především implikován ve zmíněné interpretační nepřenositelnosti, která brání zejména sociologickému uchopení, i když se to možná na první pohled nezdá. Tento autor totiž není „sociologický“ tím, co říká o sociologii (i když něco říká a není to nezajímavé), ani používáním sociologických pojmů nebo hodnocením sociologických koncepcí (což v něm lze s přímhouřením obou očí rovněž objevit), ale tím, jak inspiruje k protažení určitých idejí do sociologické roviny. To je ovšem velmi náročný proces, který dokážeme pochytit jen v malých náznacích.

(5) Ovšem někteří Foucaultovi kritici (například Piaget) mu přiznávají spíše význam pro různé společenské vědy než pro samotnou filozofii.

Tak si například můžeme představovat, že diskurs a to, co formuje epistémé, je vlastně společenské vědomí, respektive jedna z jeho úrovní. Vše, co Foucault říká o jazyce, o taxonomii přírodní historie, o funkci peněz a bohatství, je vlastně sumou, či lépe systémem toho, co se oddělilo od jednotlivce a existuje jako svébytná „sociální“ kvalita. Je silná a mocná, protože vytváří nepropustnou mříž, kterou nemůže individuální vůle prorazit. Vzniká dojem, že člověk je věznem své doby. Může myslet a jednat jen v rámci jejího specifického poznávacího řádu. Maně to připomíná některé sociologické teze z počátku století. Nebylo by tak obtížné převést rovinu Foucaultovy obecné myšlenkové abstrakce do tradičního světa hodnot, norem, zvyků, kulturních vzorců a koneckonců i jednání a jeho sociální kontroly. Ale tímto činem bychom bezpochyby zpřetrhali jemná vlákna originálního obrazového myšlení a zbavili je jeho jedinečnosti. Také bychom museli řešit problém vazby mezi světem vědění a světem obyčejným, zahrnujícím životní každodennost.

Tak jako tak se ovšem vnučuje otázka, zda je myslitelné, aby diskurs nezasáhl struktury běžného vědomí, aby například způsob taxonomického uvažování o přírodě neovlivnil každé další uvažování a následně i struktury jednání. Koneckonců takové překotné zakládání botanických zahrad, které jsou podle Foucaulta vizitkou klasické epistémé, muselo nějak výchovně působit i v tomto směru a dokonce lze předpokládat, že se jednalo o záměrnou výuku systematického pořádání prvků žitého světa. Pojímání funkce peněz, směny zboží, práce a hodnoty už vůbec nemohlo existovat jen v hlavách praekonomů a posléze ekonomů, evidentně vyplývalo z běžné životní praxe. Obousměrné působení mezi abstraktní rovinou zespolčenštěného vědomí a konkrétní rovinou sociální praxe lze z Foucaultových analogonů odvodit, i když pro jeho přístup to význam nemá.

Jedním z bezprostředních dojmů z pozice konkrétního jedince ve světě diskursů a epistémé je, že člověk je svou myšlenkovou nesvobodou postižen jako vrozenou a nevyléčitelnou nemocí, která zachvacuje dokonce i jeho zacházení se sebou samým. Sokujiící a hustě kritizovanou je Foucaultova představa, že člověk se dostává do centra vlastního poznání až v poslední — dnešní epistémé. V klasickém období zaujímal „místo krále“ a zároveň malíře na popsaném Velazquezově obraze. Je to „... ten, pro něhož se reprezentace koná, ten, kdo se v ní sám reprezentuje, poznávající se jako obraz nebo odraz, ten, kdo spojuje všechny proplétající se nitky reprezentace v obraze a sám nikdy není přítomný.“ Foucault říká, že „člověk je úplně nedávným výtvozem... zestárnul však tak rychle, že lehce může vzniknout dojem, jakoby tisíciletí čekal ve stínu na okamžik osvětlení, v němž bude konečně poznán“ (s. 413).

Tato vize, urážející humanisty, je prezentována jako hluboký ponor do vlastní důmyslné myšlenkové konstrukce. S pomocí téže konstrukce lze však odhalit i jistou faleš, ten „záhyb v myšlení“, který zřejmě bezděčně vytváří leckterý autor. Lze se k němu přiblížit otázkou: Jak to, že on sám jako součást svého systému — v tomto případě součást určité jedné epistémé — je schopen rozpoznat úděl člověka v každé epistémé? Není to, že jej nalézá teprve v současné epistémé a v předchozích nikoli, důsledkem jeho vlastní vřazenosti? Teoreticky je to ovšem způsobeno tím, že na jedince pohlíží skrze mříž diskursu, kterou sám vymyslel. Objeveného a rychle zestárlého dnešního člověka vidí přes Malarméa, Nietzscheho a Freuda zároveň. Jeho začátek je ovšem v Sadově exaltaci a konec je zatím neurčitý, ale nepřilíši vzdálený. Pracuje snad pro něj vědomě tím, že v jistém smyslu a v jistém dobře promyšleném myšlenkovém a verbálním plánu škrtá svobodnou lidskou vůli a zavádí nový typ osudovosti?

Podle Foucaultových představ je člověk klasického světa schematizujícím pozorovatelem, který sebe sama vřazuje do svých schémat — vidí se jako druh, rod; a člověk renesanční a asi i středověký (o tom nám říká jen velmi málo) se plně identifikoval s přírodou a — lze doplnit: asi i se sociálním okolím, se společenskou vrstvou, do níž více méně osudově patřil. Teprve „moderní člověk“ devatenáctého a dvacátého století se vyděluje ze svého vlastního přehledu světa, neboli — řečeno nefoucaultovským jazykem — individualizuje se. To lze dále rozvinout tak, že s individualizací přichází vědomí oddělenosti a určité vzdálenosti od celku, od „společného“ a „společenského“. Teprve s touto distancí nabývá smyslu pojem „sociální interakce“ jako vazba mezi jedinci zprostředkovaná rovinou společenského vědomí. Pro naplnění smyslu vlastní existence potřebuje dnešní člověk vnitřně se maximálně včlenit z celku, aby v něm našel souvztažnou rovinu a kritérium své existence. S tím koneckonců souvisí to, že sociologie, jak ji dnes známe a chápeme, vznikla až v devatenáctém století a nemohla tehdy nevzniknout, stejně jako nemohla vzniknout dříve.

Člověk předchozích dob pravděpodobně uvažoval o své „lidské“, ne individuální existenci a vztahoval ji k Bohu. S ním, a ne se společností, uzavíral „smlouvu“, on

byl jeho kritériem. To se promítá do života i do systému poznávání a vědění. Ontologická kontradikce „lidstvo—Bůh“ byla posléze nahrazena analogickou dvojicí „člověk—společnost“. Tato úvaha ovšem do jisté míry neguje zmíněnou osudovost Foucaultovských epistém. V intencích západního myšlení (i marxismu) vystupuje člověk vždy jako rovnocenně aktivní článek smluvního vztahu, ne jako pasivní nositel pořádku své doby. Jedním z paradoxů Foucaultova myšlení je právě to, že vyzvedává člověka z Velazquezova obrazu a umísťuje ho do centra jeho vlastní pozdrovosti bez jeho vědomí a vůle. Taková manipulace z něj samozřejmě nevytváří dějinný subjekt ani v poslední epistém. Proč tedy Foucault předvídá „konec člověka“ — toho člověka, který se v jeho vlastní teorii nikdy nemohl ani narodit?

Na druhé straně stojí za úvahu, že pyšnému jedinci dvacátého století, který se domnívá, že ovládl přírodu a že jeho dráha povede stále kolmo vzhůru, nabízí Foucault k nahlédnutí něco jako obrácenou stranu zrcadla, kde není nic k vidění. Svým specifickým způsobem vlastně upozorňuje na omezené možnosti individuálního rozvinutí vědění, či lépe řečeno, na permanentní stav podřízenosti člověka prostoru a času, do nichž náleží. Jako důmyslný systém zátaras bránících úniku vystupuje u Foucaulta „jazyk“. Do něj se totiž promítá tak či onak každý diskurs každé epistém. Je reprezentací všech reprezentací, včetně úniku z roviny reprezentace. V jistém smyslu je vlastně celá kniha, již zde věnujeme pozornost, napsaná jen a jen o jazyku.

Bytí jazyka v lidském světě je podle autora *Slov a věcí* zcela jedinečné. Ve své prvotní formě byl jazyk „absolutně jistým a přehledným znakem věcí, protože se jim podobal. Jména spočívala na označovaných věcech, jako je síla vepsána do lvího těla, panovačnost do pohledu orla...“ Postupně ztrácely jazyky podobnost s věcmi, ale „všemi jazyky, které známe, hovoříme na základě této ztracené přibuznosti v prostoru, který vyprázdnila“ (s. 93). Ale dlouho ještě nebyl jazyk oddělen od světa, byl stále místem, kde se „pravda ukazuje a zároveň vyslovuje“. Všechny jazyky světa dohromady tvořily „obraz pravdy“, anebo jinak: staly se spíše analogií světa než jeho označováním.

Na rozhraní šestnáctého a sedmnáctého století se objevuje encyklopedický projekt jazyka, spočívající v „obnovení vlastního pořádku světa zřetězením slov a jejich rozložením v prostoru“ (s. 95). Prioritní postavení zaujímalo písmo — už od dob renesance. Byla — ovšem na jiném základě a s jinými dopady — reevokována stará okultistická pravda, že „první přirozeností řeči je být napsaná“. S tím je jisté svázán známý historický fakt, který má mnoho sociálních souvislostí: od určité doby byla dáována přednost vlastní interpretaci náboženských textů před tradicí a autoritou církve. Ale psaná řeč byla ještě v polovině sedmnáctého století „nerozmotatelná směs přesných opisů, převzatých citátů, výmyslů bez jakékoli kritiky, poznámek týkajících se bez rozmyšlení anatomie, heraldiky, místa výskytu, mytologické úlohy nějakého zvířete i možnosti použití v medicíně a v magii“ (s. 97). Nebyl to popis v našem slova smyslu, ale jak říká Foucault ústy Buffonovými: legenda. Charakterizovala předklasickou epistém. Od žádné rozpravy se nevyžadovalo „vysvětlení jejího práva na vyslovení pravdy, ale pouze možnost o ní hovořit“ (s. 98). Zdálo se, že jazyk v sobě skrývá vnitřní zdroj svého bujení.

Klasická epistém přinesla nové uspořádání, které trvá dodnes. Od sedmnáctého století funguje reprezentace, která převádí každý jazyk na diskurs, tak, jak to naznačuje Don Quijote a Velazquezův obraz „Dvorní dámy“. Do popředí vystoupilo „umění pojmenovat“ a potom v jakémisi zdvojení, „které je demonstrativní a zároveň dekorativní“, toto pojmenování uchopit, uzavřít a ukryt, „označit je jinými názvy, které byly jeho odloženou přítomností, sekundárním znakem, rétorickou figurou a ozdobou“ (s. 102).

Specifikem poslední epistém začínající devatenáctým stoletím je autonomní existence „literatury“, která se v jakési protirozpravě vrací od reprezentační či označovací funkce jazyka k jeho „surovému bytí, které od šestnáctého století upadlo do zapomenutí“ (s. 102). Ale už to není jazyk odvíjený od „prvního absolutně počátečního slova, fundujícího a ohraničujícího nekonečný pohyb rozpravy“, ale jazyk narůstající „bez začátku, bez konce a bez příslibu“ (s. 103).

Prolnutí jazyka dějinami myšlení je v líčení Michela Foucaulta samozřejmě mnohem složitější ve srovnání s tím, co zde bylo právě načrtnuto. Ale i tato zkratkovitá podoba se nabízí k pokusu o menší sociologizaci. Vzniká například otázka, kdy vzhledem k tomuto vývojovému schématu začal jazyk fungovat jako sociální norma a instituce — v klasickém období, kdy se vytvořila a hypertrofovala jeho reprezentační funkce, nebo dokonce později, kdy souběžně s tímto procesem vrcholilo ono vydělení jedince ze společnosti, které předznamenalo vznik sociologie?

Bezpochyby od pradávna existovaly dvě základní funkce jazyka, komunikační a symbolizační, ať už jsou explikovány jakkoli. Rovněž lze předpokládat, že zvládnutí určitého jazyka, zejména v jeho písemné podobě, bylo prakticky vždy klíčem nejen k poznání, ale i k určitému sociálnímu postavení, ke kariérové dráze. Je však možné, že funkce jazyka, respektive jeho převažující funkce, se měnila a s ní i různé sociální souvislosti, z nichž vyrůstal nebo do nichž vrůstal. Například pro přírodní národy má „slovo“ v jistém směru větší moc a sílu i „postavení ve společnosti“ než pro nás a podobnou pozici, i když v poněkud jiné variantě, pravděpodobně mělo i ve světě našeho středověku a vlastně ještě i pro takového Dona Quijota. Slovu byla připisována síla tvořivá a zároveň byl jazyk asi více pouhým nástrojem komunikace bez dalších „reprezentativních“ příkras. To, že silně lnul k věcem, že byl od nich neoddělitelný, muselo mít za následek, že lidé měli stejný vztah k němu jako k nim. K určitému osamostatňování jazyka, k oddělování od subjektu i objektu poznání docházelo asi stále, ale tento proces skutečně svým způsobem kulminoval někdy (a někde) v osmnáctém století ve spojení s taxonomickým způsobem uvažování o světě. Tehdy se jazyk asi propojil s poměrně mladou institucí vědy (v moderním racionalistickém pojetí tohoto slova) a začal člověka „utlačovat“ svým systémem zakotvením. Proces osamostatnění však pokračoval a pokračuje dodnes — s nezbytnými peripetickými návraty zpět a voláním po tom, aby slovům byly vráceny původní významy a jazyku původní funkce. Tyto drobné vzpoury proti normativní a institucionální povaze jazyka mají ovšem svůj sociálně identifikační a sociálně revoltující význam. Jazyk se svým způsobem obnažuje nejen v literatuře (je otázkou, zda právě u Malarméa) a zároveň hledá nové způsoby sevržení. Jeho přeměny se neodehrávají v antiseptickém prostředí vědy, ale ve všech sférách reálného života s nescíselnými variantami sociálních důsledků.

Tento permanentní pohyb v rovině jazyka a všude kolem něj vlastně Foucaulta nezajímá. Z jeho teorie se „pohyb“ vytrácí. Dějiny se na sebe a v sobě skládají ve vrstvách, které sice archeologovo nedokonalé kladívko někdy naruší, smísí prach oddělených sedimentů, ale to je spíše nedopatření. Diskontinuita historie a uzavření času do omezeného sociálního prostoru — to jsou činy často Foucaultovi, podobně jako jiným strukturalistům, vytýkané.⁽⁶⁾ Jdou proti duchu změny jako plynulé časové posloupnosti událostí s kvalitativními skoky nebo bez nich. Do těchto myšlenkových systémů je nezařaditelná idea revoluce i evoluce. Přesto však lze říci, že například v teoretické koncepci epistémé je určité pojetí vývoje implikováno. Ke změně dochází, i když nevíme jak a proč a i když její důsledky nejsou explikovány v sociální rovině. Přeměny myšlení jsou ovšem tak zásadní, že z pozice jedné epistémé nelze druhou vůbec pochopit.

Není nutné na Foucaultovy závěry či spíše premisy přistupovat, abychom se pod účinkem jeho sugestivního popisu dějin našeho myšlení zamysleli nad mechanickým, lineárním postupem při odhalování historie, jemuž často propadáme. Zvykli jsme si vysvětlovat minulý svět nejen z hlediska dnešních poznávacích a logických uzů, ale dokonce i z hlediska dnešních postojů, názorů, morálky. Většinou to není úmyslné, programové snažení, většinou to automaticky vyplývá z dobře naučené metody logické extrapolace. Tímto způsobem vnášíme do dějin pohyb, který je gnozeologicky neadekvátní. Hovoříme sice o historickém či sociálním čase a žijeme v nich svůj reálný život, ale tuto fakticitu vlastně nepřenášíme do roviny poznání.

Nezanedbatelnou a také nepřehlédnutelnou hodnotou *Slov a věcí* Michela Foucaulta je, že inspirují k zamyšlení právě nad takovými kategoriemi, jako je čas, historie, věda, jazyk, řád — a nepřímo i nad takovými, jako je společenské vědomí, společnost a konečkonců i sociologie. Právě o těchto základních, teoreticky i metodologicky vstupních kategoriích naše sociologie už dlouho nepřemýšlela. Už dlouho se nepokusila — řečeno Foucaultovou terminologií — orientovat se ve vlastní rozpravě a ve svém vlastním jazyku.

Alena Vodáková

(6) Ponechávám zde samozřejmě stranou diskusi o rozdílech v pojetí některých základních kategorií u jednotlivých představitelů strukturalistického hnutí (k těmto otázkám viz cit. P. Horák: *Struktura a dějiny*) a pro omezený rozsah této recenzní úvahy se nezabývám ani sociologicky velmi zajímavým problémem Foucaulta o zařazení mezi strukturalisty, které například on sám dosti nelibě nesl (k tomu částečně viz cit. předmluva Miroslava Marcelliho ke slovenskému překladu *Slov a věcí*).

Informácia o činnosti Strediska pre výskum spoločenskej mienky vo Varšave

Jedno z najmladších výskumných sociologických centier v PLR, Stredisko pre výskum spoločenskej mienky pri Úrade predsedníctva vlády vo Varšave, zaujíma u našich severných susedov, medzi viac ako 30 pracoviskami podobného typu významné miesto. Od ostatných inštitúcií výskumu verejnej mienky sa líši názvom, a súčasne tým, že sa nesústreďuje na zisťovanie výpovedí „priemerného Poliaka“, ale cieľavedome mapuje názory, hodnotenia a predstavy jednotlivých sociálnych skupín a vrstiev poľskej spoločnosti, odhaľuje jej názorové štruktúry.

Činnosť pracoviska, orientovaného na uspokojovanie informačných potrieb najvyšších straníckych a štátnych orgánov, reaguje predovšetkým na aktuálne spoločenské a politické udalosti, súčasne je zameraná na sledovanie pravidelného oceňovania celkovej politickej a hospodárskej situácie ľudového Poľska.

Výskumná činnosť strediska je ovplyvnená tromi okolnosťami príznačnými pre spoločenstvo v PLR:

1. značnou úlohou cirkvi v každodennom živote
2. pôsobením súkromného sektoru v priemysle a službách.
3. existenciou socialistického pluralizmu, vedením dialogu s vnútornou opozíciou.

Poľské pracovisko sa vyznačuje vysokou dynamikou výskumnej činnosti. Od roku 1983 uskutočnilo viac ako 90 výskumov buď operatívneho charakteru v priebehu 3 dní, alebo štandardného typu v rozmedzí 1—3 mesiacov.

Standardné šetrenia sa spravidla pripravujú na vzorke 1500 respondentov. V operatívnych výskumoch je súbor samozrejme menší. Jedného z posledných šetrení tohoto druhu sa zúčastnilo približne 800 opýtaných. Stredisko pracuje s 2 typmi výberov, kvótnym a náhodným. Pri kvótnom výbere sa predpisuje okrem pohlavia, veku, ekonomickej aktivity aj vzdelanie občanov.

Od roku 1986 má poľské pracovisko k dispozícii oporu pre náhodný výber v počte 150 000 osôb starších ako 12 rokov. Opora predstavuje maticu náhodného výberu, ktorá vznikla na základe podrobnej evidencie obyvateľstva v 813 náhodne vylosovaných obvodoch z posledného sčítania ľudu. 52 charakteristík každého občana zaradeného do matice umožňuje vytvoriť najrôznejšie súbory. Okrem bežných je možné pripraviť napr. reprezentatívny súbor inteligencie, majiteľov súkromných priemyselných podnikov a prevádzkárni služieb, študentov vysokých škôl a pod.

Potrebné údaje získava 530 opytovateľov, v prevažnej väčšine sociológov, psychológov a pracovníkov s podobným profesionálnym zameraním. Profesionálne zloženie opytovateľov predurčuje vzdelanostný profil siete. 72 % spolupracovníkov strediska má vysokoškolské a 18 % stredoškolské vzdelanie s maturitou. 49 vojvodských koordinátorov riadi opytovateľov, sprostredkúva kontakty medzi opytovateľskou sieťou a strediskom, hodnotí a kontroluje priebeh rozhovorov. K povinnostiam opytovateľa, spolupracovníka centra, patrí zúčastniť sa na každoročnej príprave. Účasť na týchto podujatiach sa pohybuje okolo 75 %. Za jeden rozhovor, ktorý sa uskutočnil na základe kvótného výberu, získava opytovateľ pri bezchybnom výkone 700 zlotých, v prípade využitia náhodného výberu centrum poskytuje o 20 % vyšší honorár. I napriek uvedenému ohodnoteniu dochádza v sieti, od r. 1983, t.j. od jej založenia, k ročnému priemernému úbytku 16 % opytovateľov.

Plánované štandardné šetrenia, rozdelené na prehľadové a problémové sa zadávajú stálym výskumným tímom, orientovaným približne na rovnakú tematiku.

V oblasti zisťovania názorov na politické a spoločenské otázky pôsobí napr. kolektív pre výskum spoločenských nálad a politických názorov rôznych sociálnych skupín, ďalej tím, ktorý realizuje výskumy pre potreby politických rozhodnutí a skupina zaoberajúca sa sledovaním názorov na problematiku vlády a správy.

Skúmaniu názorov na ekonomickú problematiku sa venuje tím, ktorý sleduje mienku o podmienkach života ľudí, i skupina orientovaná na získavanie názorov týkajúcich sa fungovania štátnych podnikov.

V rámci prehľadových výskumov sa štvrťročne, resp. polročne zisťujú reakcie poľskej verejnosti na základné otázky stavu cenovej politiky, životnej úrovne i hospodárstva ako celku a súčasne aj mienka o fungovaní politického systému a jeho jednotlivých zložiek. V závere každého rozhovoru sa okrem nám známých identifikácií dávajú otázky charakterizujúce materiálne zázemie respondenta a jeho politickú orientáciu.

Z doterajšej výskumnej praxe každého výskumného tímu, zdá sa, našli by sa podnetné a inšpiratívne momenty. Napr. tím orientovaný na zachytenie politických názorov venuje značnú pozornosť skúmaniu emócií v súvislosti s rôznymi témami. V rámci vhodných blokov otázok sa sleduje vplyv tradícií na stanoviská ľudí, odkrýva sa historické vedomie poľskej spoločnosti. Skupina, ktorá sa venuje šetreniam v súvislosti s prípravou politických rozhodnutí, uskutočnila napr. výskum pred voľbami do Sejmu v apríli 1985. Získané odpovede týkajúce sa volebného chovania, sa líšili v porovnaní so skutočnými volebnými výsledkami v rozmedzí 0,5 %. Rovnakí pracovníci uskutočnili v auguste 1985 zber námetov pre vystúpenie W. Jaruselského na jubilejnom 40. zasadaní OSN. Súčasťou šetrenia bol i tzv. *List Generálovi*, v ktorom obyvateľstvo Poľska adresovalo svoje názory najvyššiemu predstaviteľovi. V tlači publikované výsledky obsahovali plejádu najrozličnejších názorov a námetov a vyvolali značný ohlas vo verejnosti.

Pracovníci z oblasti výskumu názorov na fungovanie štátnej správy a inštitúcií pravidelne sledujú napr. hodnotenie činnosti súdov, prokuratúry, bezpečnosti. Skupina zameraná na názory o podmienkach života ľudí, kladie dôraz predovšetkým na osobné hodnotenie ekonomickej a sociálnej situácie opýtaných. Výskumníci z tohto úseku sa chcú orientovať tiež na zisťovanie životných podmienok ľudí s príjmami pod hranicou životného minima. Tím pre výskum fungovania štátnych podnikov si kladie za cieľ nachádzať súvislosti medzi ekonomickou situáciou podniku a názormi zamestnancov. Pri každej príležitosti sa v skúmaných výrobných celkoch zisťuje 120 identifikačných znakov zachycujúcich objektívnu politickú a ekonomickú situáciu v podniku. Správnosť údajov garantuje kompetentná osoba z vedenia podniku, napr. ekonomický námestník. Tento tím má niekoľkoročné skúsenosti so stanoviskami pracujúcich k činnosti podnikovej samosprávy.

Výskumní pracovníci pripravujú jednotlivé dotazníky v rozsahu napr. 75 znakov pre operatívny výskum a až 250 znakov pre štandardné šetrenie.

Stredisko realizuje okrem „tradičných“ typov zisťovaní vo Varšave na panele 500 občanov sondažne telefonické výskumy s 3—4 stručnými otázkami.

Iná forma výskumnej činnosti sa spojuje s tzv. „dielňou tvorcov mienky.“ Vedenie výskumného centra rozošle podľa vlastného uváženia každoročne 100—200 osobnostiam PLR s rôznou politickou orientáciou a spoločenským postavením 2—3 otázky na spoločnú tému. Zúčastnení odpovedajú v rozsahu do 10 stránok. Odpovede sa vydávajú v zborníku, ktorý sa rozošle účastníkom s pozvánkou k spoločnej diskusii. Jednotlivé stanoviská, názory a hodnotenia sa diskutujú za účasti všetkých zapojených na 2—3 dňovom seminári. Jedna z posledných tém, ku ktorej sa vyjadrovali „predstavitelia a tvorcovia verejnej mienky,“ znela „Čo brzdí a čo urychľuje rozvoj Poľska.“

Varšavské pracovisko má postupne uskutočňovať tiež druhotné spracovanie údajov. Pre tieto i ďalšie potreby sa vytvára databanka, ktorá bude zaraďovať výskumné otázky podľa príslušnosti k jednotlivým tematickým oblastiam. Vyčlenila sa 1. oblasť spoločenského vedomia, 2. sféra spojená s realizáciou moci, politiky a vlády PLR, 3. oblasť hospodárstva PLR, 4. sféra sociálneho života, 5. oblasť medzinárodných otázok. Pripravuje sa katalóg doteraz použitých otázok a odpovedí s podrobným označením každej otázky z hľadiska uvedených sledovaných oblastí.

Už dnes sú údaje z výskumov viacnásobne využívané. Znamená to efektívne spracovanie každej výskumnej akcie. Do konca I. polroku 1987 vydalo stredisko 236 výstupov vo forme záverečných správ. Tieto záverečné správy majú maximálne 12 strán. V niektorých prípadoch sú v prílohe uvedené frekvencie odpovedí na všetky položené otázky.

Súčasťou centra je tiež úsek, ktorý spracováva listy a telefonáty prichádzajúce na adresu tejto inštitúcie. Nepretržitú telefonickú službu môže využiť každý občan PLR a takto odovzdať stredisku námet, návrh, ale i sťažnosť. Samostatná pozornosť sa venuje v tejto inštitúcii aj pravidelnej analýze tlače.

Poľské pracovisko má rozsiahlu publikačnú činnosť i publicitu v oznamovacích prostriedkoch. Riaditeľ strediska schvaľuje rozdelovník záverečných správ a výsledky dáva k dispozícii okrem vrcholných decizných orgánov všetkým redakciám hlavných novín, časopisov, rozhlasu a televízie. Okrem toho sú významné závery z jednotlivých výskumov publikované v bulletinu strediska. Tento materiál, ktorý vychádza 4krát ročne, je zasielaný všetkým vedeckým inštitúciám v Poľsku. Publicitu výsledkov výskumov tohto pracoviska od vojvodských novín až po celoštátne oznamovacie prostriedky je možné dokumentovať počtom uverejnených príspevkov. Napr. v r. 1986 to bolo približne 370 informácií a len v I. štvrtroku 1987 sa zvýšil počet príspevkov o práci centra na 350.

S publicitou pracoviska súvisí do určitej miery i počet odmietnutí v jednotlivých výskumoch. Ak začiatkom roku 1984, v začiatkoch činnosti centra, odmietol rozhovor

každý druhý občan, koncom roku 1984 každý tretí obyvateľ, dnes je to približne jeden zo šiestich vybraných občanov.

Pracovníci centra sa systematicky zoznamujú s problematikou výskumu verejnej mienky vo svete. Centrum neustále rozširuje zahraničné kontakty a rozvíja spoluprácu. Okrem vzájomných návštev s pracovníkmi podobných inštitúcií v BLR, ČSSR a SSSR sa uskutočňuje konkrétna spolupráca v oblasti výskumu s MLR. Riaditeľ strediska prof. Kwiatkowski mal možnosť zoznámiť sa s praxou výskumu verejnej mienky napr. na pracoviskách v NSR a Veľkej Británii.

Poznatky z návštevy Strediska pre výskum spoločenskej mienky vo Varšave naznačujú, že pracovníci strediska sú pripravení naviazať konkrétnu spoluprácu a poskytnúť informácie o svojej činnosti všetkým záujemcom.

Ján Mišovič

Mezinárodní seminář „Nové směry ve výzkumu mládeže“ v Lipsku

Seminářů zaměřených na problematiku mládeže není v současné době ani takový počet, o němž by bylo možné říci, že je uspokojivý a že je odpovídající potřebám naší společnosti v etapě nastoupení cesty k její přestavbě. Mládež jako jedna z významných součástí socialistické společnosti si bezesporu zaslouží větší pozornost, než která jí byla doposud věnována. Stejně tak je zapotřebí aktualizovat řadu dosavadních přístupů a celkově zhodnotit její reálné i teoretické možnosti podílet se na rozvoji konkrétní socialistické společnosti. Jeden ze seminářů, které se v roce 1987 zaměřily na stávající situaci v oblasti sociologického zkoumání mládeže, byl seminář zorganizovaný kolektivem pracovníků Ústředního ústavu pro výzkum mládeže (ZIJ) v Lipsku (NDR).⁽¹⁾

Tento kolektiv dospěl k názoru, že věda a výzkum musí reagovat na změněnou situaci v řadě evropských socialistických zemích, pokud jde o organizace mládeže, život mládeže jako celku i zkoumání mládeže a jejich jednotlivých skupin.⁽²⁾

Šlo o inspirativní a v oblasti zkoumání mládeže prozatím ojedinělou akci. Při přiblížení jejího průběhu je proto vhodné vzdát se aspirací na popis jednotlivých referátů a diskusních příspěvků a přejít k širšímu zobecnění poznatků, k nimž se v průběhu semináře dospělo. Soustředíme se jen na nejdůležitější myšlenky, které účastníky semináře nejvíce zaujaly a jsou využitelné a dále rozpracovatelné i v našich současných podmínkách teorie a praxe zkoumání mládeže a mládežnické organizace.

Vysoce pozitivním jevem, který se projevil ihned na počátku semináře, byla u zástupců SSSR dříve nevidaná míra otevřenosti, kritičnosti a konkrétnosti bez apologetismu, dogmatismu a alibismu v přístupu k současným problémům mládeže a mládežnické organizace v Sovětském svazu. Tento přístup byl také zcela oprávněně řídícím semináře, prof. Woldemarem Friedrichem, podpořen a spolu s apelem určeným ostatním účastníkům semináře „neklesnout pod nasazenou laťku“, rozhodl o orientaci a úrovni semináře.

V tomto duchu bylo pojednáváno o mládeži a mládežnické organizaci za socialismu v kulturní, výchovné vzdělávací, světonázorové a některých dalších oblastech společenského života. Otevřené bylo poukázáno na řadu negativních tendencí a jevů v mládežnických organizacích jednotlivých zemí. Například VLKSM se musí vypořádat se stagnačními tendencemi, s rozpory mezi demokratickým charakterem organizace a byrokratizací jejího řízení, s nalézáním nových forem aktivity mládeže, poněvadž staré formy nejen zastaraly morálně, ale také pozbyly jakýkoli inovační a pokrokový náboj, takže konzervují negativní trendy jak v organizaci, tak v životě jednotlivců. Také Dimitrovův komunistický svaz mládeže (DKMS) se musí vyrovnat se skutečností, že mládež je zainteresována na prohlubování zásad a rozvíjení socialistické samosprávy ve všech oblastech bulharské společnosti. Symptomatické je, že v DKMS převládá orientace na řešení nastolených problémů prohlubováním socialistické samosprávy zejména v oblasti politické, přičemž nedílnou součástí tohoto řešení je odstraňování strachu mladých lidí diskutovat, odstraňování příčin, které vedly k rezignaci širokých vrstev bulharské mládeže na hledání prav-

(1) Seminář proběhl ve dnech 30. listopadu až 4. prosince 1987 v Schildau v NDR. Zúčastnily se dvou až pětičlenné delegace ze SSSR, PLR, BLR, RSR a ČSSR.

(2) Rok 1987 proběhl ve znamení: sjezdů mládežnických organizací v SSSR, ČSSR; rozvíjení koncepte mládežnického organizování přijaté na sjezdu organizace maďarské mládeže v roce 1986; zvýšené pozornosti mládeži a mládežnickým organizacím v PLR; rozvíjení samosprávných prvků organizace společenského života i života mládežnické organizace v BLR atd.

dy a těch forem aktivit, které jsou pro mládež typické. Dále je nutno odstraňovat elitářství svazáckých funkcí, zejména ve výchovně vzdělávacím procesu, byrokratické aparátu atd. V podobném duchu se hovořilo i o situaci v Polsku, kde působí více organizací různých skupin mládeže, z nichž však většina je velmi úzce zaměřena a opírá se o málo početnou členskou základnu.

Pozoruhodným a zaznamenání hodným jevem je skutečnost, jak se alespoň na semináři ukázalo, že v mládežnických organizacích RSR, ČSSR a NDR jsou již tyto problémy vyřešeny anebo se jako problémy nechápou. Domníváme se však, že ani v těchto zemích by nebyl na škodu realističtější postoj k řadě otázek, s nimiž se musí mládežnické organizace vyrovnávat ve své každodenní praxi.(3)

Některé rozpory, které bylo nutno v průběhu semináře řešit, se týkaly vztahu mládežnické organizace k projevům mládeže v jejím volném čase, v kultuře a ve sportu. Přístup k jejich řešení byl však determinován pozicemi a názory diskutujících tak, jak se zformovaly v předcházející diskusi: na jedné straně se k neformálním skupinám, resp. zájmovým sdružením ale i k jedincům neformálně orientovaným, přistupovalo jen podle jejich oblečení, doplňků, rekvizit apod., na straně druhé podle motivů a výsledků jejich činnosti. Na jedné straně stáli zastánci jednostranného „dialogu“, tedy mentorování z tribunu, tisku a dalších masmédií, na straně druhé zastánci konkrétního dialogu s mládeží, který by vytvořil dostatečný prostor pro realizaci jejich oprávněných zájmů a uspokojení potřeb a tak se eliminovaly ty jevy, jež jsou ideálů socialistického způsobu života cizí. Většina účastníků se shodla na tom, že problémy mladých lidí jsou v současné etapě rozvoje jednotlivých socialistických zemí značné (růst náboženského citění, kriminality, narkomanie, prostituce, chuligánství...), současně se však v řadě zemí uplatňuje nový přístup k rozšiřování forem zájmového sdružování mládeže, kdy neformální, alternativní, zpočátku neinstitutionalizované skupiny kreativně orientované mládeže nejsou alternativou stávajících mládežnických organizací, nejsou konkurenty, ale představují stávající společenskopolitické situaci adekvátní formy realizace mnohostranných zájmů a potřeb mládeže.

Podnětnou částí semináře byla také diskuse o definici mládeže, která by byla přijatelná, resp. aplikovatelná šířeji než dosud užívané definice mládeže. Diskusi v tomto směru inicioval G. Nowacki prezentací pojetí, které vykrystalizovalo v *Ústavu výzkumů problémů mládeže* ve Varšavě. Spočívá v určení mládeže „jako specifické sociální skupiny, jejíž specifikum je v mechanismu směny generací, jako skupiny, která je sociálně a profesionálně diferencovaná a jako společenský subjekt není samostatná a nezávislá. Je to skupina, která odráží rozpory vyplývající ze směny generací, je charakteristická částečně jinými formami společenské aktivity než ostatní sociální skupiny. Významným rysem mládeže je existence její specifické organizace a všeobecná integrace jejich příslušníků na základě zájmů, potřeb, motivací, hodnot atd.“ Je pravděpodobné, že takto široce pojatá definice mládeže, v níž by nebylo přesně určeno, kolik položek musí obsahovat, by po příslušné diskusi a vysvětlování některých otázek mohla posloužit jako základ pro další zkoumání mládeže a její organizace v socialistické společnosti. Na to dá ovšem odpověď až další vývoj.

Na jednání semináře bylo cenné zejména to, že za jedním stolem seděli zástupci jak nejmladší generace (generace ve vědeckovýzkumné základně, tedy do 30 let věku), tak i střední a starší generace odborníků pracujících v oblasti výzkumu mládeže. Tím, že některé země (BLR, částečně ČSSR a SSSR) respektovaly přání pořadatelů umožnit výměnu názorů právě nejmladší generaci vědeckovýzkumných pracovníků, se podařilo vytvořit konstruktivní tvůrčí atmosféru, která umožnila dospět k takovým závěrům, které budou v dalším zkoumání mládeže v socialistických zemích vodítkem pro další orientaci.

Jiří Světek

(3) O tom svědčily i nejasnosti při diskusi o religiozitě obyvatelstva ČSSR celkem a mládeže konkrétně. Sociologické výzkumy religiozity v ČSSR (viz např. časopis *Ateismus* anebo informace I. Semely v časopise *Impuls* č. 3/1987) dokládají, že v ČSSR je poměrně vysoký počet aktivně věřících a že také mládež si ve značné míře osvojuje prvky náboženského světového názoru. Zmínka o těchto faktorech vyvolala však prudkou reakci některých členů delegace z ČSSR. Jako protiaargument byly poté uváděny výsledky empirického šetření ÚML UK a z nich konkrétně údaj o 1 % věřících z řad studentů vysokých škol a zanedbatelná procenta z řad ostatních skupin mládeže. Pochyby a nesouhlas účastníků z BLR, PLR a SSSR s uvedenými daty nastolily otázku, co se skrývá za tímto rozporem v chápání počtu věřících a religiozně orientovaných v ČSSR. Zda data, která byla použita jako protiaargument, jsou validní, anebo zda vyjadřují individuální anebo skupinové zájmy, popř. zda nehraje roli nedostatečnost distribučních metod a technik a neadekvátnost jejich užití.

Table des Matières No. 4/1988

ARTICLES

<i>Zaslavská T. I.</i> : Problèmes d'actualité de la théorie économique-sociale . . .	337
<i>Kutta F.</i> — <i>Dráb Z.</i> : Elaboration des projets sociaux — points de départ théoriques et méthodologiques . . .	348
<i>Dráb Z.</i> — <i>Pernica V.</i> : Elaboration des projets sociaux en Tchécoslovaquie . . .	362
<i>Vláčil J. et al.</i> : Aspects sociaux de l'introduction du système flexible de production . . .	373
<i>Safář Z.</i> : Aspects nouveaux de la structure sociale dans la sociologie à l'orientation neomarxiste . . .	387
<i>Stehlíková E.</i> : Sur les problèmes de l'indication de la position des membres de la génération jeune dans la structure sociale de classe de la société socialiste . . .	400
<i>Foret M.</i> : Quelques problèmes de recherche de la music pop . . .	416

COMPTES RENDUS

<i>Rendlová E.</i> : La 29ème année du journal "Demografie" . . .	429
<i>Linhart J.</i> : D. Holda — Z. Čermáková, Formování hodnotových orientací socialistické inteligence (Formation des orientations de valeur des intellectuels socialistes) . . .	432
<i>Fazík A.</i> : Le dictionnaire: Vědeckotechnický pokrok (Progrès scientifique et technique) . . .	435
<i>Vodáková A.</i> : Réflexions sur "Les mots et les choses" de M. Foucault . . .	437

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Mišovič J.</i> : Information sur l'activité du Centre pour la recherche de l'opinion publique à Varsovie . . .	444
<i>Svítek J.</i> : Le séminaire international "Tendances nouvelles dans la recherche de la jeunesse" à Leipzig . . .	446

Contents No. 4/1988

ARTICLES

<i>Zaslavská T. I.</i> : Topical Problems of Economico-sociological Theory . . .	337
<i>Kutta F.</i> — <i>Dráb Z.</i> : Social Projecting — Theoretical and Methodological Aspects . . .	348
<i>Dráb Z.</i> — <i>Pernica V.</i> : Social Projecting in Czechoslovakia . . .	362
<i>Vláčil J. et al.</i> : Social Aspects of Introducing the Flexible Manufacturing Systems . . .	373
<i>Safář Z.</i> : New Views of the Social Structure in Neo-Marxist Sociology . . .	387
<i>Stehlíková E.</i> : On Problems Connected with the Indication of the Position of Members of the Young Generation in the Socialist Society's Social-class Structure . . .	400
<i>Foret M.</i> : Some Problems of Pop-music Research . . .	416

REVIEWS

<i>Rendlová E.</i> : 29th Volume of the Journal "Demografie" . . .	429
<i>Linhart J.</i> : D. Holda — Z. Čermáková, Formování hodnotových orientací socialistické inteligence (Formation of Value Orientations in the Socialist Intelligence Structure) . . .	400
<i>Fazík A.</i> : Dictionary: Vědeckotechnický pokrok (Scientific and Technological Progress) . . .	432
<i>Vodáková A.</i> : Deliberations on "Words and Things" by M. Foucault . . .	435

NEWS AND INFORMATION

<i>Mišovič J.</i> : Information on the Activity of the Public Opinion Research Centre in Warsaw . . .	444
<i>Svítek J.</i> : International Seminar "New Trends in Youth Research" in Leipzig . . .	446

СТАТЬИ

<i>Заславская Т. И.</i> : Актуальные проблемы экономико-социологической теории . . .	337
<i>Кутта Ф.</i> — <i>Драб З.</i> : Социальное проектирование — теоретические и методологические аспекты.	348
<i>Драб З.</i> — <i>Перница В.</i> : Социальное проектирование в ЧССР	362
<i>Влачил Я. и кол.</i> : Социальные аспекты внедрения гибкой автоматизации	373
<i>Шафарш З.</i> : Новые взгляды на социальную структуру в социологии неомарксистской ориентации	387
<i>Стегликова Э.</i> : К проблематике показателя положения представителей молодого поколения в социально-классовой структуре социалистического общества . . .	400
<i>Форет М.</i> : Некоторые проблемы изучения популярной музыки	416

РЕЦЕНЗИИ

<i>Рендлова Э.</i> : 29-ый год журнала «Демография»	429
<i>Лингарт Й.</i> : Д. Гольда—З. Чермакова, Формирование ценностных ориентаций социалистической интеллигенции	432
<i>Фазик А.</i> : Словарь: Научно-технический прогресс	435
<i>Водакова А.</i> : Размышление над книгой М. Фуко: Слова и вещи	437

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Мишович Я.</i> : Информация о деятельности Центра по изучению общественного мнения в Варшаве	444
<i>Свитек Й.</i> : Международный семинар «Новые направления в исследованиях молодежи» в г. Лейпциг	446

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1988, číslo vyšlo v červenci 1988.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 24; 1988 (6 issues) DM 124,—.

PE 4584

OSAV ZAKL KNHOVNA
USTREDI VEDECKYCH
INF. ODD VYMEY
ODNI TR 3

2510938

SOCIOLOG
JELAMAT

NS-UEB 125 OS PRAHA 1 VEC SPOJ. SLUZY

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 4/1988

ABHANDLUNGEN

Zaslavská T. I.: Aktuelle Probleme der ökonomisch-soziologischen Theorie	337
Kutta F. — Dráb Z.: Soziales Projektieren — theoretische und methodologische Ausgangspunkte	348
Dráb Z. — Pernica V.: Soziales Projektieren in der Tschechoslowakei	362
Vláčil J. et al.: Soziale Aspekte der Einführung der flexiblen Automatisierung	373
Safář Z.: Neue Ansichten über die soziale Struktur in der neomarxistisch orientierten Soziologie	387
Stehliková E.: Zur Problematik der Stellungsindikation der Angehörigen der jungen Generation in der Sozialklassenstruktur der sozialistischen Gesellschaft	400
Foret M.: Einige Probleme der Popmusikerforschung	416

REZENSIONEN

Rendlová E.: Der 29. Jahrgang der Zeitschrift "Demografie"	429
Linhart J.: D. Holda — Z. Čermáková, Formování hodnotových orientací socialistické inteligence (Formation der Wertorientierungen der sozialistischen Intelligenz)	432
Fazík A.: Wörterbuch: Vědeckotechnický pokrok (Der wissenschaftlich-technische Fortschritt)	435
Vodáková A.: Nachdenken über "Worte und Sachen" von M. Foucault	437

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Mišovič J.: Information über die Tätigkeit der Zentralstelle für die Erforschung der öffentlichen Meinung in Warschau	444
Svítek J.: Das internationale Seminar „Neue Richtungen in der Jugendforschung“ in Leipzig	446